

RAMİL BAYRAMOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
PSİXOLOGİYA TERMINLƏRİNİN
LİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun Elmi
Şurasının 12 mart 2024-cü il
tarixli qərarı ilə (protokol № 2)
çap edilir.*

BAKİ – 2024

**Baş redaktor və
ön sözün müəllifi:**

Nadir Baloğlu oğlu Məmmədli
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktorlar:

Hüseyn Abbas oğlu Əsgərov
BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi
metodikası kafedrasının professoru, filologiya elmləri
doktoru

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədli
BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, filologiya
elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Sayılı Allahverdi qızı Sadıqova
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya
şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filologiya
elmləri doktoru, professor

Mətanət Əli qızı Abdullayeva
BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası
kafedrasının müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müdiri,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Ramil Əkbər oğlu Bayramov. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin
lingvistik təhlili. Bakı: “Füyuzat”, 2024, – 220 səh.

E-mail: ramilbayramov@bsu.edu.az rbayramov924@gmail.com

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində mövcud olan psixologiya terminləri ilk
dəfə sinxron və diaxron planda, nəzəri və praktik aspektdə araşdırılmışdır. Psixolo-
giya terminlərinin Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində yeri müəyyənləşdiril-
miş, onların dildə işlənmə tarixi, semantik özəllikləri, yaranma üsulları konkret nü-
munələrlə əsaslandırılmış, əcnəbi psixologiya terminlərinin mənşəyi, dilə daxilolma
səbəbləri, mənimsənilmə prosesi və unifikasiya məsələsi tədqiq olunmuşdur.

Monoqrafiyanın elmi-nəzəri müddəalarından terminologiya ilə bağlı aparıla-
caq elmi tədqiqat işlərində, terminologiyaya və psixologiyaya aid dərslik, dərs vəsaiti
və monoqrafiyaların yazılmasında, terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə
oluna bilər. Həmçinin bu tədqiqat işindən ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq
ixtisaslarında leksikologiya, leksikoqrafiya, terminologiya və psixologiyaya dair
fənlərin tədrisi zamanı tələbə, magistrant və doktorantlar yararlanı bilər.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2024/220>
ISBN: 978-9952-8515-3-3

© Ramil Bayramov, 2024

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
Giriş	10

Birinci fəsil. AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMİNOLOJİ SİSTEMİNDƏ PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİNİN

YERİ	18
Psixologiya terminlərinin inkişaf tarixi	18
Psixologiya terminlərinin leksikoqrafik təsviri	40
Psixologiya terminlərinin leksik-semantik özəllikləri	54

İkinci fəsil. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİNİN YARANMA ÜSULLARI

TERMİNLƏRİNİN YARANMA ÜSULLARI	81
Termin yaradıcılığında leksik-semantik üsul	83
Termin yaradıcılığında morfoloji üsul	92
Termin yaradıcılığında sintaktik üsul	101
Termin yaradıcılığında kalka üsulu	116
Abreviatura üsulu ilə termin yaradıcılığı problemi	126

Üçüncü fəsil. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏCNƏBİ PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİ

PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİ	134
Psixologiya terminlərinin mənşə xüsusiyyətləri	134
Beynəlmiləl xarakterli psixologiya terminləri	152
Əcnəbi psixologiya terminlərinin mənimsənilmə, standartlaşdırılma və unifikasiyası	162

Nəticə	179
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	182
Xülasə	195
Резюме	197
Summary	199
Psixologiya terminlərinin qısa izahlı lüğəti	201

Monoqrafiyanı babamın – ustad aşığışair, Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Miskin Vəlinin (Şair Vəli Miskinli – Vəli Alı oğlu Bayramov) 130 illik yubileyi münasibəti ilə onun xatirəsinə ithaf edirəm.

ÖN SÖZ

Hər bir elmə aid anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi bu sahələrə aid terminlərdə də öz əksini tapır. Azərbaycan dili terminologiyası ilə bağlı ümumnəzəri məsələlərin təhlili üçün ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid fikirlərin əlamətlərinin öyrənilməsi vacibdir. Yalnız müqayisə, faktları ümumiləşdirmək əsasında müəyyən oxşar və fərqli qanunauyğunluqları öyrənmək olar. Koqnitiv dərk bu qanunauyğunluqların müqayisəli-tipoloji araşdırılmasını tələb edir. Bu mənada Ramil Bayramovun “Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin linqvistik təhlili” adlı monoqrafiyası aktualdır.

Monoqrafiyada R.Bayramov psixologiya terminlərinin dilimizin qrammatik və leksik-semantik sistemində tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirir, struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini, tiplərini aşkarlayır, əsas mənə və funksiyalarını dəqiqləşdirir, mənşəyinə görə ayırır və müxtəlif mənbələrin rolunu aydınlaşdırır, söz yaradıcılığı, dildaxili və dilxarici amillərini əsaslandırır. Müəllif həmçinin alınma psixologiya terminlərinin qanunauyğun, obyektiv şərtlərini və perspektivlərini şərh edir, kulturoloji səbəblərini açıqlayır, mənimsəmə ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində mövcud fikirləri nəzərə almaqla prosesin əlamətlərini izah edir və onu dilin müxtəlif yarusları baxımından təsnif edir.

Monoqrafiyanın birinci fəslində Ramil Bayramov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə psixologiya terminlərinin təşəkkül tarixindən bəhs edir, terminoloji sistemdə tutduğu yeri müəyyənləşdirir. Bunun üçün əvvəlcə psixologiya elminin digər elmlərdən fərqli özəlliyini diqqətə çatdırır: “Bu elmin elmlər sistemində mövqeyi, anlayışlar sistemi

inkişaf etdikcə diferensiasiya prosesi nəticəsində müstəqil elm kimi formalaşır və onun özünəməxsus terminlər sistemi də yaranır”.

O, psixologiya terminlərinin müxtəlif zamanların zəkasını, ruhunu əks etdirməsini, tarixi irsə münasibətini, komparativistika ilə bağlılığını, rəşional və irrasional idrakı əlaqələndirməsini mühüm göstərici hesab edir.

Azərbaycan dilindəki psixologiya terminlərinin inkişaf tarixini belə bölüşdürür:

1. Psixologiyanın fəlsəfə elminin tərkib hissəsi kimi formalaşdığı zamandan XX əsrin əvvəllərində;

2. XX əsrin əvvəllərindən günümüzədək.

Hər iki bölgədə psixologiya terminlərini perspektivli, insana xas olan mənəvi keyfiyyətlərin sintezinə əsaslanan universal anlayışlar kimi təqdim edir. Psixoloji təlimlərin sistem kimi tədqiqi, metodları əlaqələndirməsi, psixologiya terminlərinin yeni elmi nəzəriyyələrin, prinsip, müddəa və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə araşdırmalar üçün yeni imkanlar, stimulyaradır.

Müəllif terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması probleminə də münasibət bildirir. Bəzi müəlliflər terminologiyada, ümumiyyətlə, variativliyin olmasını inkar edirlər, eyni mənəli terminləri isə dublet hesab edirlər. Bəziləri terminoloji sistemdə sinonimlərin çoxluğundan bəhs edirlər. Müəllif terminologiyada sinonimlərin olmasını normal hal hesab edir və onların əsasən alınmalar hesabına yarandığını qeyd edir. Alınma terminlərin bir qismi dilə əlavə semantik çalarlar gətirir və ideoqrafik sinonimlik yaradır. Doğru qeyd olunur ki, terminologiyada sinonimlik

bir qədər fərqli keyfiyyətlərə malikdir, yəni bu sistemdə sinonimlər üslubi xüsusiyyət daşıyır.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində “Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma üsulları”ndan bəhs olunur. Müəllif bildirir ki, termin yaratma üsullarından hər dövrün tələbinə müvafiq şəkildə istifadə edilir.

Psixologiya terminlərinin yaranmasında R.Bayramov aşağıdakı üsullara əsaslanır: leksin-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura. Müəllif leksik-semantik üsulu dil-dəki mövcud sözlərin müəyyən inkişaf prosesi keçərək yeni məna qazanması və ya terminləşməsi, morfoloji və sintaktik üsulları daha çox söz yaradıcılığı kimi qəbul edir. Kalka üsulu ilə yaranan psixologiya terminləri dilin daxili imkanları ilə ölçülür. Belə qənaətə gəlinir ki, kalka prosesi həm alınma, həm tərcümə, həm də dilin daxili imkanlarının sintezi-dir; əcnəbi sözünün özü deyil, məna tərəfi alınır.

Abreviatur üsulla termin yaratmada mövcud istilahlardan qısaldılmış şəkildə verilməsi nəzərdə tutulur, mövcud ifadə baş hərfləri ilə yazılmış qısa forması kimi dəyərləndirilir.

Sonuncu fəslə psixologiya terminlərinin mənşəyi və mənimsənilmə yollarından danışılır. Elmi-texniki nailiyyətlər, güclü informasiya axını, intensiv istehsalat fəaliyyətləri, beynəlxalq əlaqələr alınma terminlərin, eləcə də hər hansı nomenklaturanın milli sərhədləri aşır, geniş yayılmasını şərtləndirir. Şərq və Qərb ölkələri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi şəraitində müxtəlif sistemli dillərlə tarixən təmasda olan Azərbaycan ədəbi dili hal-hazırda dövlət dili kimi özünün terminoloji sistemini zənginləşdirir və təkmilləşdirir. Alınma psixologiya terminlərinin əcnəbi söz kimi qavranılmasından

tutmuş milli dil quruluşunun bütün səviyyələrinə uyarlığına qədər çox geniş mənimsəmə spektri vardır.

Termin hansı mənbədən alınmasından asılı olmayaraq, dilimizin lüğət tərkibinə daxil olur və onun fonetik, qrammatik quruluşuna tabe olur. Alınma psixologiya terminləri dilimizdə əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, fasiləsiz bir prosesdir və sosial, mədəni-tarixi səciyyə daşıyır. Müəllif psixologiya terminlərini mənşə baxımından milli, ərəb və fars, Avropa dillərinə ayırır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində milli terminlərin yaranması XIX əsrin II yarısına təsadüf edir. O vaxtaqədərki terminlər əsasən ərəb mənşəli olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində ərəb və fars mənşəli psixologiya terminlərinin rolu, funksional həcmi, struktur-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri, spesifik mənə dəyişmələri kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Ramil Bayramovun monoqrafiyası ərəb və fars mənşəli psixologiya terminlərinin tədqiqi, bu sahədə yazılacaq elmi əsərlər üçün uğurlu bir başlanğıcdır. Müəllif araşdırmalarında ərəb və fars dillərinin Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmasını, yalnız sonralar, terminlərin işlənməsində ana dili və rus, Avropa dillərinin lüğət vahidlərinin rolunun, funksiyasının, əmsalının artmasını, fəallaşaraq sistem şəkil almasını nəzərə almışdır.

Tədqiqatdan çıxan nəticə belədir ki, Avropa dillərindən alınan psixologiya terminləri Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, yaradıcı, fəal, üzvi şəkildə mənimsənilmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra müasir dövrdə Avropa xalqları ilə yaxınlaşma elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini

göstərmiş, termin alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyamızda Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu gün Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə sözlər, terminlər, prinsip etibarilə, birbaşa keçir. Hazırda Avropa dilləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri yox, birincisidir; qloballaşan dünya ingilis dilinin bütün dünya dilləri üçün söz-terminalma, eyni zamanda vasitəçilik rolunu o qədər gücləndirmişdir ki, bu dil, bir növ, koordinatora çevrilmişdir. Əslində müəllif dövrümüzün həmin reallığını kifayət qədər düzgün dəyərləndirdiyini konkret şərtlərdə təfəsilatı ilə əks etdirmişdir.

Bu ümumi mənzərə, yəni monoqrafiya aparılan araşdırmaların ciddi elmi-metodoloji struktura, yaxud modelə əsaslandığını göstərir. Və həmin əsaslılıq, bir tərəfdən, müəllifin elmi təfəkkürünün konseptuallığını nümayiş etdirsə, digər tərəfdən, tədqiqatın akademik dilçilik mühitində adekvat dərk olunmasını, bu cür hallar üçün heç də az səciyyəvi olmayan pərakəndə, yaxud ziddiyyətli mülahizəçilikdən, artıq təfərrüatdan qaçılmasını təmin edir.

Nadir Baloğlu oğlu Məmmədli

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası müasir inkişaf səviyyəsinə çatana kimi müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və inkişaf prosesində həm dilin daxili imkanlarından, həm də xeyli sayda əcnəbi mənbədən bəhrələnmişdir.

Hər hansı elmi digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də həmin elmə məxsus konkret anlayışları ifadə edən terminlərdir. Elmlərin özünəməxsus obyekt və predmetləri onları bir-birindən fərqləndirdiyi kimi, həmin obyekt və predmetə uyğun olan məfhumları ifadə edən terminlər sistemi də onları bir-birindən fərqləndirən əsas göstəricilərdən sayılır. Elmlər sistemində psixologiyanın xüsusi yeri və rolu var. Onun obyektı insan, predmeti isə insanın psixikası, ümumiyyətlə, psixi həyat hadisələridir.

Son dövrlər psixologiyanın inkişafı, bu elm sahəsinə aid anlayışların Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatına nüfuz etməsi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Psixologiyanın bir sıra elmi konsepsiyaları və anlayışlarının formalaşması, inkişafı tarixən bəzi elm sahələri ilə (əsasən, fəlsəfə ilə) möhkəm bağlılığa malik olmuşdur. Lakin xeyli zamandan (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) sonra o, tədricən fəlsəfədən ayrılaraq müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən xüsusi elm sahəsinə çevrilən və müasir dövrdə müstəqil istiqamət kimi inkişaf mərhələsini yaşayan psixologiya sahəsinə aid terminlərin də linqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilməsi aktuallıq kəsb edir. Çünki bu elmə məxsus terminlər təkcə akademik mühitdə deyil, eyni zamanda ictimai həyatın müx-

təlif sahələrində də özünə yer tapmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, psixologiya sahəsinə aid olan anlayışlar yalnız çağdaş dövrə aid edilməklə məhdudlaşdırıla bilməz. Psixoloji anlayışlar dilimizdə tarixən də mövcud olmuş və ədəbi dilimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan psixologiya terminlərinin inkişaf tarixinə də nəzər salınması və onların sistemli araşdırılması mövzunun aktuallığına dəlalət edən əsas amillərdəndir.

Sosial elmlərə daxil olan psixologiya, demək olar ki, cəmiyyətimizin bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Bu, o deməkdir ki, nəinki psixologiyanın əsas kateqoriyalarından biri olan psixi hadisələr: psixi proseslər (*duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül*), psixi hallar (*şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə*) və psixi xassələr (*temperament, xarakter və qabiliyyətlər*), eləcə də psixologiyaya aid digər kateqorial faktlar təkcə psixoloqların deyil, bütövlükdə cəmiyyətimizin ümumi mövzusunə çevirilməkdədir. Bunu psixologiya elminin predmetinin insanın psixikası olması və bu mənada onun cəmiyyətlə birbaşa bağlılığı ilə izah etməklə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində (qəzet, jurnal, radio, televiziya və internet) təqdim olunan psixologiyaya dair məqalələrin, söhbətlərin – diskussiyaların və ayrı-ayrı psixologiya mərkəzlərinin insanlar arasında apardığı psixoloji maarifləndirmə işlərinin də rolu ilə əlaqələndirmək olar. Beləliklə, cəmiyyət arasında kütləvilik qazanan psixoloji kateqoriyalar haqqında insanların bu və ya digər təsəvvürləri yaranmış olur. Lakin bu heç də asan olmur. Ona görə ki psixologiya elminə aid anlayışları ifadə edən terminlər asanlıqla başa düşülmür. Onlar daha çox mücərrəd anlayışları ifadə etdiyi üçün insanlar elmi ədəbiyyatlarda və

kütləvi informasiya vasitələrində oxuduğu və eşitdiyi terminlərin mənasını anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, fikrimizcə, psixologiya elminə məxsus anlayışları ifadə edən terminlərin linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi artıq zamanın tələbidir.

Çağdaş dövrdə müstəqil Azərbaycanın elmi həyatında ayrı-ayrı elm sahələri üzrə böyük işlər görülüb və bu gün də davam edir. Müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən dil siyasətini hazırda dövlət başçısı İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Cənab Prezidentin Azərbaycan dili ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar dilçi alimlər və biz gənc tədqiqatçılar qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu baxımdan, Azərbaycan dilçiliyinin xüsusi bir qolu olan terminologiya sahəsində də xeyli iş görülmüş, bir sıra elm sahələrinə məxsus terminlər dilçilik nöqteyi-nəzərdən təhlilə cəlb edilmişdir. Son dövrlərdə həm terminologiyanın nəzəri məsələlərinə, həm də bir sıra elm sahələrinin terminlərinin linqvistik təhlilinə həsr olunmuş mühüm elmi əsərlər yazılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların tərkib hissəsi olaraq müvafiq elm sahəsini əhatə edən terminoloji bazanın sistemə salınması, izahlı lüğətlərin hazırlanması həmin elm sahəsinin daha asan mənimsənilməsinə və gələcək inkişafına təkan vermək baxımından təqdirəlayiqdir.

Dilimizin terminoloji leksikasında psixologiya terminlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların həm digər türk dillərindən, həm də başqa dillərdən dilimizə daxil olma prosesinin tədqiqata cəlb edilməsi də tədqiqat işində diqqət mərkəzində dayanır. Azərbaycan dilinin psixologiya terminlərinin digər sahə vahidlərindən fərqli və oxşar cəhətləri, bu ter-

minlərin işlənmə miqyası, onların leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi də mühüm aktualıq kəsb edir.

Müasir dövrdə bir sıra elm və peşə-sənət sahələrinin terminologiyası lingvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. H.Əsgərovun peşə-sənət (42), M.Abdullayevanın xalçaçılıq (4), S.Sadiqovanın fizika-riyaziyyat (107), İ.Qasimovun hərbi (71), S.Quliyevanın ədəbiyyat (79), H.Mirzəyevin kargüzərlik (95), S.İsrafilovanın informatika (63), Ş.Paşayevanın iqtisadi nəzəriyyə (100), A.Ağalarovun iqtisadiyyat (9), M.Rəhimovun kimya (104), G.Allahverdiyevanın, M.Hacıyevanın hüquq (12; 44), C.Rüstəmovanın diplomatik (106), S.Əliyevanın aviasiya terminləri (41), P.Əhmədovanın pedaqoji terminlər (38) haqqındakı tədqiqatları bu dediklərimizi təsdiq edir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər psixologiya elminə aid terminlər lingvistik tədqiqata cəlb olunmamış, buna görə də belə bir mövzuda elmi əsər yazılmasına ehtiyac yaranmışdır.

XX əsrdə psixologiyanın müstəqil bir elm kimi sürətli inkişafı zamanı bu sahə ilə bağlı terminlərin dəqiqləşməsi və xüsusi terminologiyanın formalaşması problemi dilçi və psixoloq alimləri düşündürmüşdür. Bir sıra tədqiqatçılar bu problemi bütövlükdə işləməyi nəzərdə tutmamış, öz məqalə və tezislərində onun müəyyən elementlərinə dair araşdırmalar aparmışlar. Məsələn, A.Abdullayev, Ş.Ağayev “Psixoloji terminlər haqqında” (3), A.Yusifzadə “Psixoloji terminologiya məsələlərinə diqqəti artırmalı” (120), M.Y.Məmmədov “Bəzi psixoloji terminlərin ana dilində qarşılığı haqqında” (94), M.Ə.Həmzəyev, A.Ə.Quliyev “Azərbaycan dilində psixoloji terminlərin ifadə formaları haqqında” (47), F.İbra-

himbəyov “Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri” (57) kimi məqalə və tezislərində; Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə “İzahlı psixoloji lüğət” (28), Q.Qafarzadə “İzahlı psixoloji lüğət”in müzakirəsi” (67) kimi psixologiyaya aid terminoloji lüğətlər haqqında elmi-tənqidi yazılarında və ümumiyyətlə, bu sahəyə aid elmi əsərlərində sözügedən problemlə əlaqəli müəyyən fikirlər söyləmişlər. Həmçinin psixologiyaya aid ayrı-ayrı dərslər, dərslər vəsaiti, monoqrafiya və internet resurslarında terminlərin izahları verilərək onların mövcud problemlərinə də bu və ya digər formada toxunulmuşdur. Lakin tədqiqat mövzumuz olan psixologiya terminləri adları qeyd edilən müəlliflərin əsərlərində və digər ədəbiyyatlarda sistemli araşdırma mövzusu olmayıb. Bu baxımdan yuxarıda adları qeyd edilən mənbələrdə toxunulan məsələlər istisna olmaqla, demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində psixologiya terminlərinin tərkibi, mənşəyi, yaranma yolları və üsulları, leksik-semantik xüsusiyyətləri indiyədək müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma müstəvisində linqvistik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Halbuki bu mövzunun tədqiqi sahə terminologiyasının həm nəzəri, həm də praktik yöndən zənginləşdirilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Apardığımız araşdırmalar zamanı bir sıra xarici ölkələrin (Türkiyə, MDB və Avropa ölkələrinin) müvafiq sahəyə aid olan mənbələrində çoxsaylı terminoloji lüğətlərlə: B.Selçukun “Psixoloji sözlüyü” (123), A.Almuxanovanın “Böyük psixologiya ensiklopediyası” (129), M.Enikevin “Psixoloji ensiklopedik lüğət” (135), A.Furnhamın “50 psixoloji ideya” (152), A.Colmanın “Psixologiya lüğəti” (153) və s. qarşılaşsaq da, qarşıya qoyduğumuz problemə dair yalnız Q.Erqaşevanın “Rusca-özbəkce lüğətlərdə psixoloji terminlərin əksi”

(151) adlı məqaləsinə və Xaybulina Qayşa Nilevna adlı tədqiqatçının “Müasir rus dilində psixologiya terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri” (150) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə rast gəldik. Tədqiqat işində müəllif psixologiya terminlərini lingvistik baxımdan geniş şəkildə araşdıraraq, onların əsas xüsusiyyətlərinə, nitqdəki xüsusi funksiyasına və s. məsələlərinə dair əhatəli izahlar vermişdir.

Monoqrafiyada tədqiqat obyektı Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə daxil olan psixologiya terminləri, predmeti isə Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərini dilçilik baxımından tədqiqata cəlb edərək onların tarixi inkişaf prosesini, terminoloji sistemdə yerini, lingvistik xüsusiyyətlərini, yaranma üsullarını, mənşəyini və alınmaların mənimsənilmə yollarını müəyyənləşdirmək hesab olunur.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminoloji qatlardan birini təşkil edən psixologiya terminlərinin dilçilik baxımından araşdırılması və sistemləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində psixologiya terminlərinin rolunu və mövqeyini dəqiqləşdirmək, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini və əmələgəlmə yollarını aydınlaşdırmaq;
- psixologiya terminlərinin təşəkkül və inkişaf prosesini izləmək;
- psixologiya terminlərinin inkişafına təsir göstərən terminoloji və psixoloji lüğətləri tədqiqata cəlb etmək və onların səciyyəvi cəhətlərini qeyd etmək;
- psixologiya terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların başqa sahə terminləri ilə semantik

əlaqəsini, omonimliyi, sinonimliyi və çoxmənalılığını üzə çıxarmaq;

- leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatu-
ra üsulu ilə yaranan psixologiya terminlərini sistemləşdir-
mək;

- psixologiya terminlərinin yaranmasında və bir dildən di-
gərinə keçməsinə kalka və tərcümənin rolunu aydınlaşdır-
maq;

- alınma və beynəlmiləl psixologiya terminlərini linqvis-
tik tədqiqata cəlb etmək, onların dilimizə keçmə səbəblərini
və mənşəyini aydınlaşdırmaq, həmçinin onları mənşə baxı-
mından təsnif edib sistemləşdirmək;

- alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilmə yolları-
nı (fonetik, qrammatik, leksik-semantik) və onların istifadə
imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- psixologiya terminologiyasında standartlaşdırma, unifi-
kasiya və ya nizama salınma məsələsinə aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın mənbələrini terminologiya ilə bağlı Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində mövcud olan nəzəri ədə-
biyyat, terminoloji lüğət və psixologiyaya aid elmi və elmi-
publisistik materiallar təşkil edir.

Tədqiqat işində sistemli yanaşma, analiz və sintez, induk-
siya və deduksiya üsulları əsas götürülmüşdür. Monoqrafiya
təsviri metod əsasında yazılmış, yeri gəldikcə, müqayisəli-
tarixi və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından da istifadə
edilmişdir.

Kitabda psixologiya terminləri ilk dəfə sinxron və diaxron
planda, nəzəri və praktik aspektdə linqvistik nöqteyi-nəzər-
dən araşdırılıb. Monoqrafiyadakı elmi yeniliklər aşağıdakı
kimi də qeyd edilə bilər:

- Psixologiya terminləri dilimizdəki inkişaf tarixinə uyğun olaraq müvafiq mərhələlərə bölünüb və mövcud dövrlər üzrə təhlil edilib.

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin təşəkkülü və inkişafında ədəbi-bədii qaynaqların, psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatların və lüğətlərin rolu müəyyənləşdirilib.

- Azərbaycan dilində yeni psixologiya terminlərinin əmələ gəlməsində subyektiv amillərin rolu üzə çıxarılıb.

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma yol və üsulları bir sıra dil faktları əsasında ilk dəfə sistemləşdirilib.

- Ərəb, fars və Avropa mənşəli psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilinə daxilolma səbəbləri müəyyənləşdirilib.

- Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilmə yolları konkret nümunələrlə elmi şəkildə şərh olunub.

Araşdırmanın nəticələri nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə də səciyyələnir. Belə ki, monoqrafiyanın elmi-nəzəri müddəalarından gələcəkdə terminologiya ilə bağlı aparılacaq elmi-tədqiqat işlərində, terminologiyaya və psixologiyaya aid dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyaların yazılmasında, terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər. Həmçinin bu tədqiqat işindən ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq ixtisaslarında leksikologiya, leksikoqrafiya, terminologiya və psixologiyaya dair fənlərin tədrisi və öyrənilməsi zamanı yararlanmaq olar.

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOJİ SİSTEMİNDƏ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİNİN YERİ

Psixologiya terminlərinin inkişaf tarixi

Psixologiya inkişafda olan elm sahələrindən biridir. Məlum inkişafa uyğun olaraq bu elm sahəsinə aid yeni məfhumları ifadə edən terminlər meydana gəlir. Belə anlayışları ifadə etmək üçün bizə müvafiq sözlər lazım olur. Bu zaman, əvvəlcə, dilimizin öz sözlərinə və dildaxili söz yaradıcılığı prosesinə nəzər yetirilir və dilimizin öz qayda-qanunlarına əsaslanaraq yeni adlarla ifadə olunan terminlər yaranır. Bu, mümkün olmayanda isə həmin anlayış hansı dildən qəbul edilsə, həmin dilin sözü ilə istifadə edilir. Alınan söz ya dilimizin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılır, yaxud da olduğu kimi saxlanılır. Bütün bu deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün, qeyd edilməlidir ki, dilimizdə işlənən psixologiya terminlərinin araşdırılmasına və linqvistik sistemə salınmasına ehtiyac duyulur.

Psixologiya terminlərinin terminoloji sistemdəki mövqeyindən və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən danışarkən, əvvəlcə, psixologiya elminin digər elmlərin içərisindəki özəlliyi diqqətə çatdırılmalıdır. Ona görə ki, psixologiyaya aid terminlər bu elmin inkişafı ilə çox bağlıdır. “Psixologiya müstəqil elm kimi XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmışdır, psixologiya anlayışı isə hələ XVI əsrdən insanın ruhi vəziyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı işlədilirdi” (129, s. 363). Bu el-

min elmlər sistemində mövqeyi, anlayışlar sistemi inkişaf etdikcə, diferensiasiya prosesi nəticəsində müstəqil elm kimi formalaşır və onun özünəməxsus terminlər sistemi də yaranır. Bu zaman tarixi kökü eyni olan, ümumi mənbədən qaynaqlanan bir neçə müxtəlif elmin vahid iştirakçılığı nəticəsində elə bir yeni şərait meydana gəlir ki, hər bir elmin ayrı-ayrılıqda anlayış və terminlər sisteminin dəqiqləşməsi və bununla da müstəqil elm olaraq formalaşması başlayır. Belə ki, əvvəllər ümumi bir elm sahəsinə məxsus olan müştərək məfhumlar sistemi tarixi inkişafın nəticəsi olaraq konkretləşməyə və dəqiqləşməyə doğru gedir. Bununla da ümumi məfhumdan törəyən bir-birinə yaxın anlayışlar özlərinin sərhədlərini müəyyənləşdirir. Belə anlayışları ifadə edən terminlər bəzən eyni olsa da, onların eyni məfhumdan törəyən müxtəlif anlayışlar ifadə etməsi onu göstərir ki, formalaşma prosesində dəqiqləşmələr aparılır və ümumi bir elm müxtəlif müstəqil elm sahələrinə ayrılır. Buna görə də bəzən eyni bir terminin fonetik forması oxşar olsa da, onun semantik yükü nisbətən fərqli olur.

Məlumdur ki, müəyyən dövrə qədər bir çox elmlər fəlsəfənin tərkibində olub. Lakin sonralar bu elmlər tədricən fəlsəfədən ayrılmış, özünəməxsus anlayış və terminlərlə zənginləşmiş və müstəqil elm kimi formalaşmışdır. Ona görə də indi də bəzi terminlər var ki, bir neçə elmə aid termin kimi səciyyələndirilir. Məsələn, *şüur*, *təfəkkür*, *xarakter*, *nitq* və s. terminlər həm fəlsəfənin, həm də psixologiyanın termini kimi çıxış edir. Dilçilikdə belə terminlərə transterminlər deyilir. Onların yazılışı eyni olsa da, belə terminlər adı çəkilən elmlərin hərəsinin öz predmetinə uyğun anlayışların konkret

mənasını bildirdiyinə görə onlar fərqli elmlərə məxsus termin-sözlər kimi çıxış edə bilər.

Qeyd edək ki, tədqiqatçılar terminə tərif verdikdə, ilk növbədə, onun hər hansı bir elm sahəsinə məxsus anlayışların təyin edilməsini nəzərdə tuturlar. Lakin biz deyə bilmərik ki, müstəqil psixologiya elmi formalaşana qədər dilimizdə psixologiya terminləri olmayıb. “İstənilən halda qəbul etmək lazımdır ki, psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi mövcudluğu tarixi onun fəlsəfənin tərkibində inkişaf etməsi tarixindən qat-qat azdır. Təbii ki, fəlsəfənin tərkibində olduqda belə bu elm inkişaf etmiş, onun predmeti, məzmunu təkmilləşdirilmişdir” (40, s. 15).

Müstəqil elm sahəsi kimi son dövrlər formalaşan psixologiya zaman-zaman təkamül prosesi keçmişdir. Bu formalaşmada vaxtilə xüsusi rol oynamış anlayış və terminlər psixologiya elminə təsir göstərdiyi kimi, sonralar psixologiya elmindən bəhrələnmiş, inkişaf etməyə başlamış və hazırkı səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Hər hansı bir elm sahəsi yaranarsa və ya hansısa elmin yaranmasından söhbət gedərsə, bilinməlidir ki, o elmin özünəməxsus anlayışlar sistemi və bu anlayışları ifadə edən terminlərdən ibarət elmi dili olmalıdır. Başqa sözlə, hər hansı bir elm sahəsinin mükəmməl formalaşması və inkişafı üçün ilkin şərt onun anlayışlar və terminlər sisteminin zənginləşməsidir. Bu müddəadan çıxış edərək deyə bilərik ki, predmetsiz elm olmadığı kimi həmin predmetdən doğan anlayışlar sistemi və bu anlayışlar sistemini ifadə edən terminlərsiz də elm yoxdur.

Məlumdur ki, “psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir” (29, s. 19).

Həmçinin psixologiya insanların və heyvanların psixikasını, ümumən, ruhu və ruhi aləmi öyrənən elmdir. Bunları nəzərə almaqla, deyə bilərik ki, insanın əzəli yaranışından etibarən Allah ona ruh və ruhi aləm bəxş etmişdir. Başqa sözlə, insan yarandığı dövrdən və ictimai ünsiyyətdə olduğu vaxtdan psixologiyaya məxsus anlayışlar yaranmağa başlamışdır. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, zaman-zaman belə anlayışlar formalaşmış və elmi mahiyyət kəsb etmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, psixologiya sahəsinə məxsus termin olaraq tədqiq edilən leksik vahidlər hələ psixologiyanın müstəqil elm kimi formalaşmasından əvvəl də dilimizdə işlənmişdir. Onlar fəlsəfənin tərkibində olmasına, fəlsəfə elminin termini kimi çıxış etməsinə (müstəqil psixologiya elmi yaranana kimi) baxmayaraq, müasir dövrdə psixologiyaya aid edilən anlayışlar sisteminə daxil olduğu üçün onları psixologiyaya mənsub terminlər kimi diqqətə çatdırmaq olar.

Hazırkı psixologiya anlayışları vaxtilə fəlsəfə termini olmaqla yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatda da müşahidə edilir. Yəni psixologiyanın elm kimi formalaşmasından öncə bu sahəyə aid anlayışlar xalqımızın həyatında, məişətində, dilində, bir sözlə, bədii və elmi təfəkküründə mövcud olmuşdur. Ona görə də psixologiya terminlərindən danışarkən tarixən də psixoloji anlayışların ifadə imkanlarına və onların təkamül prosesinə nəzər salmaq zəruridir.

Psixologiya sahəsinin terminoloji leksikası heç də hamı tərəfindən asanlıqla anlaşılan deyil. Bunun səbəbi isə psixologiyanın özünəməxsus terminlər sisteminin olması və bu terminlərin dilimizdəki mövcudluq tarixinin qədimliyindədir. Hələ qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri şəklində yaşayan insanlar, ümumiyyətlə, cəmiyyət üzvləri arasındakı qeyri-şüuri

və şüuri münasibətlərin tənzimlənməsi birbaşa psixologiya və ya psixoloji anlayışlarla bağlıdır. Tarixən formalaşan psixologiya sahəsinə aid normalar özünəməvafiq anlayışlar sistemini də meydana gətirmişdir. Daha əvvəlki illərdə psixologiya müstəqil elm olaraq mövcud olmadığı üçün həmin anlayışları ifadə edən sözlər xalq yaradıcılığında işlənmiş, daha sonralar yazılı ədəbiyyatımıza daxil olmuş və bu günə qədər gəlib çatmışdır. İ.Qasimovun fikrinə görə, “Əvvəllər ayrı-ayrı elm sahələrinin və texnikanın terminoloji sistemi kortəbii şəkildə formalaşırdı. Sonralar xüsusi bir elm sahəsi kimi terminologiya haqqında elmi biliklər yaranmağa və həmin sahəyə aid dilçilərin də marağı artmağa başlayır” (72, s. 24).

Psixologiya müstəqil elm sahəsi kimi yarandıqdan sonra əvvəllər şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda işlənən sözlərin əksəriyyəti bu elmin terminoloji bazasını təşkil etmişdir. Vaxtilə dilimizdə psixoloji məzmun ifadə edən sözlər (*dəli, us (ağıl), duş (yuxu) və s.*) isə xalq arasında işlənməsinə və ya arxaik ifadələr kimi verilməsinə baxmayaraq, psixologiya sahəsində termin kimi qəbul edilmir. Biz belə sözləri tarixi baxımdan termin kimi səciyyələndirir və yeri gəldikcə onları da nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Psixoloji leksikaya mənsub olan belə termin səciyyəli sözlərə, əsasən, məişətdə və folklor qaynaqlarında rast gəlinir. S.Sadıqova qeyd edir ki, “Əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamaqlı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik” (108, s. 66). Bu gün də Azərbaycan dilinin psixologiya terminologiyasında xalq dilindən gəlmiş (*qorxu, ruh, diqqət, ağıl, düşüncə, hafizə, xarakter, yuxu, xəyal, arzu, həvəs* və

s.) terminlər kifayət qədərdir və onlar uğurla istifadə edil-məkdədir.

Deməli, ümumişlək sözlərin termin statusu qazanması di-lin tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Terminlərin tarixən ədəbi-bədii abidələrimizdə işlənməsi onu göstərir ki, onlar həmin dövrdə hələ ümumişlək sözlər olmuşdur. Lakin psixologiya bir elm sahəsi kimi inkişaf etdikcə belə psixoloji anlayışı ifa-də edən ümumişlək sözlər leksik-semantik cəhətdən inkişaf edərək psixologiyaya aid terminlər sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. E.A.Sorokinanın fikrinə görə, “terminləşmə adi sözün xüsusi leksik vahid olan terminə mürəkkəb trans-formasiyası – çevrilməsidir” (145, s. 3). Məsələn, tarixən *qorxu*, *yuxu*, *qəzəb*, *ağıl* və s. kimi sözlər ümumişlək sözlər kimi dildə işlənsə də, psixologiya elm sahəsi kimi formala-şandan sonra belə sözlər də bu elmin terminoloji bazasına daxil olmuşdur. Başqa sözlə, belə adlar “cəmiyyətin termi-nologiya nə olduğunu bilməyən dövründə ümumişlək söz ki-mi işlənsə də, sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasın-da durmuşlar” (109, s. 4). Yəni bu tipli sözlər dildə həm ümumişlək söz, həm də konkret psixoloji anlayışı ifadə edən termin kimi çıxış etmişdir. Psixologiya elminə məxsus anla-yış və terminlər birdən-birə deyil, cəmiyyətin, elmin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapır, inkişaf edir və sa-bitləşir. Onu da qeyd edək ki, tarixən müəyyən mənbələrdə işlənən və bu gün psixologiya termini hesab edilən anlayışlar və ifadələr ilkin mərhələlərdə xüsusi elmi terminologiya mövcud olmadığından lüğət tərkibində ayrıca bir qat yarat-mırdı. Bunun üçün də vaxtilə belə sözlərin ifadə etdiyi məf-humlar semantik cəhətdən hamı tərəfindən başa düşülürdü, yəni ümumişlək söz kimi işlədilirdi. Bu deyilənlər psixologi-

ya terminlərinin inkişafını müəyyən tarixi ardıcılıqla tədqiqata cəlb etməyə əsas verir. Psixologiya terminlərinin tarixi dilimizin inkişaf tarixi ilə sıx bağlı olduğundan bu terminlərin tarixi araşdırıldıqda dilimizin tarixinə nəzər salmaq zərurəti yaranır. Bu da onu göstərir ki, psixologiya terminləri dilimizin leksik layının ayrılmaz hissəsidir.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar dilin və terminologiyanın inkişaf tarixinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, onları fərqli dövr və mərhələlərə ayırmışlar. Əlbəttə, bu prinsip dilin və terminologiyanın öyrənilməsində sistemliliyi təmin edən amildir. Biz də psixologiya terminlərinin təşəkkül tarixini araşdırarkən belə bölgü aparmağı qanunauyğun hesab edirik. Öncə mövcud bölgülərə nəzər salmağı, onların əsasında psixologiya terminlərinə uyğun bölgü müəyyənləşdirməyi və həmin qaydaya uyğun psixologiya terminlərini tədqiqata cəlb etməyi nəzərdə tuturuq.

M.Qasimov Ə.M.Dəmirçizadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə əlaqədar bölgüsünü əsas tutaraq Azərbaycan dilinin terminologiyasının tarixini aşağıdakı inkişaf mərhələləri üzrə öyrənməyi zəruri hesab edir:

1. XII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü).

2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr (milli dil əsasında vahid ədəbi dilin yaranması və sabitləşməsi dövrü).

3. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli inkişaf etməsi dövrü) (70, s. 43).

S.Sadıqova isə Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixini daha qədimdən başlayır və bu şəkildə dövrələşdirir:

- 1) VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr.
- 2) XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü.
- 3) XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
- 4) XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.
- 5) XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
- 6) XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı (109, s. 33).

S.Quliyeva Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının təşəkkülü, formalaşması və sabitləşməsi tarixini öyrənərkən mövcud təsnifatlardan istifadə edərək belə bir bölgü aparır:

1. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin təşəkkülü (XI əsrdən XIX əsrin 30-cu illərinədək).

2. Azərbaycan milli ədəbi dilinin (1830-cu ildən 1920-ci ilədək) formalaşdığı dövrdə ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının yaranması və inkişafı.

3. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının inkişafı, normalaşması və unifikasiyası (sovet dövrü). Bu dövrü müəllif müvafiq olaraq iki mərhələyə ayırır: a) 1920-ci ildən 1944-cü ilədək olan dövr; b) 1944-cü ildən sonrakı dövr.

4. Müasir mərhələdə ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin unifikasiyası, onun nizama salınması (79, s. 16).

Psixologiya elminin özünün təşəkkül tarixindən bəhs etdikdə qeyd edilməlidir ki, "Psixologiya elminin inkişafını tarixi planda nəzərdən keçirsək, şərti surətdə onun iki mərhələsini fərqləndirə bilərik: 1-ci mərhələ lap qədim zamanlar-

dan başlayaraq XIX əsrin 70-80-ci illərinə qədər davam edir. 2-ci mərhələ isə (XIX əsrin 70-80-ci illərindən müasir dövrə qədər) psixologiyanın müstəqil elm kimi inkişaf mərhələsidir” (29, s. 60).

Göstərilən bölgülərdən aydın olur ki, tədqiqatçılar terminologiyanın inkişaf tarixini həm ümumilikdə, həm də ayrı-ayrı elm sahələri üzrə müxtəlif dövrlərə ayırmışlar. Belə bölgüləri təqribən bütün sahə terminologiyasına tətbiq etmək mümkün olsa da, fərqli məqamları yaddan çıxartmaq olmaz. Yəni ümumi bölgü ilə yanaşı, hər bir elm sahəsinə məxsus terminologiyada başqalarından fərqli bölgülər aparmaq mümkündür. Bu isə ondan irəli gəlir ki, hər bir elm sahəsinin özünəməxsus inkişaf və formalaşma tarixi olduğu kimi, onların terminoloji sisteminin də özünəməxsus tarixi inkişaf xüsusiyyətləri vardır.

Bütün deyilənləri, xüsusilə də Azərbaycanda psixologiyanın bir elm kimi formalaşma və təkamül tarixini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərinin inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Psixologiyanın fəlsəfə elminin tərkib hissəsi kimi formalaşdığı zamandan XX əsrin əvvəllərinədək olan dövr.

2. XX əsrin əvvəllərindən hal-hazır qədərki dövr.

Birinci dövr. Psixologiya elmi ilə məşğul olan alimlərimizin mülahizələrinə görə, “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan xalqına xas psixoloji fikirlər ilk dəfə olaraq miflərdə, milli-mənəvi dəyərlərimizdə (nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, laylalarda, alqış və qarğışlarda, yanıltmaclarda, tapmacalarda, hikmətli ifadələrdə, adət-ənənələrimizdə, etnik kökümüzdə, dini tə-

səvvürlərimizdə, klassiklərimizin yaradıcılığında) öz əksini tapmışdır” (27, s. 7-8).

Azərbaycanın zəngin xalq yaradıcılığında tarixən işlənmiş *qorxu, qavrayış, duyğu, ağıl, ağılsız, ağıllı, dəli, abır, insaf, xasiyyət, həya, huş, yuxu, qəzəb, hirs, acıq, qüssə, kin, qəm, kədər, dərd, ac, aclıq, arzu, xəyal, fikir, yaddaş* və s. sözlər hazırda psixologiya terminləri qismində də istifadə olunur. Bir sıra belə nümunələrə nəzər salmaq olar.

Atalar sözlərində: “*Ağıl ağıldan üstündür, söz sözdən ötgün*”; “*Ağıl yaşda deyil – başdadır*”; “*Hirsin dövlətə zərəri var*” (23, s. 155); “*Ac toyuq yuxuda darı görər*”; “*Acıqlı başda ağıl olmaz*” (23, s. 160); “*Xain qorxaq olar*” (23, s. 156); “*Həyasızda insaf olmaz, insafsızda həya*”; “*Hirs gələndə göz qızarar, hirs gedəndə üz*” (15, s. 129); “*Ağıllı ağıl eləyincə dəli vurdu keçdi*” (15, s. 25); “*Paxıl olma, qüssən olmasın*” (15, s. 200); “*Yalançı tamahkarı aldadır*” (15, s. 236); “*Qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz*” (15, s. 169) və s.

Bayatılarda: “*Əzizim, Xuda səni, Saxlasın Xuda səni, Bir arzum var görəydim, Hər gün yuxuda səni*” (16, s. 167); “*Bağında alma barı, Dərd-qəmə dolma barı, Yarnan keçən günləri, Yadıma salma barı*” (16, s. 172); “*Əzizim, xunu gözlər, Şah damar xunu gözlər, Yarın fikri, xəyalı, Kəsib yuxumu, gözlər*” (16, s. 147); “*Əzizim, olma ası, Keçir bu qəmli yası, Ağlım, huşum apardı, Gedən yarın sevdası*” (16, s. 251).

Sınamalarda: “*Yuxuda at görən arzusuna qovuşar*”; “*Yuxusunu pis görən ayılıb yastığını o biri üzünü üstə çevirsə, yuxu sınar*” (23, s. 192).

Miflərdə: “Qabaqlar göy yerə yaxın imiş. Adamlar bir-birini öldürüb qan tökür, bərəkətin qədrini bilmirmişlər. Bunu gören Tanrının *qəzəbi* tutur və göyü yerdən uzaqlaşdırır” (23, s. 216).

Nağıllarda: “Tacir çox *fikirli-fikirli* oturmuşdu. İlyas bunu *qüssəli* görüb yanına gəldi, dedi: – Ağ, nə *fikir* eləyirsən? *Dərdini* de, bəlkə, çarə elədim (23, s. 274); “Padşah sağ olsun, *yuxu* tutmuşdu, qalmışdım qəbrin üstündə. Padşahın *qəzəbi* artdı. *Hirs* beyninə vurdu” (23, s. 279).

Belə xalq yaradıcılığı nümunələrinin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Bu nümunələrin yaşı bəlli olmadığı üçün onların yaranma tarixinin lap qədimlərə söykənməsi ehtimalı çoxdur və bu psixologiya terminlərinin qədim tarixə malik olduğunu bir daha sübut edir. Həm də burada işlənən psixoloji məzmunlu sözlər tarixən ümumişlək sözlər kimi istifadə edilsə də, məlum zamandan sonra psixologiya elmi ilə bağlı olan terminlərə çevrilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elə sözlər də var ki, tarixən yazılı ədəbi dilimizin əsası və bazası hesab edilən şifahi ədəbi dilimizdə və ya digər yazılı nümunələrimizdə işlənsə də, müəyyən psixoloji anlayışı ifadə etsə də, hazırda psixologiya termini kimi işlənmir. Belə sözlər müasir dilimiz üçün ya köhnəlmiş hesab edilir, ya da ümumişlək söz kimi çıxış etməsinə baxmayaraq psixologiya termini qismində elmi ədəbiyyata daxil edilmir. Məsələn, fikrimizcə, “*dəli*” sözü psixoloji bir anlayışı ifadə edir, hal-hazırda məişət üslubunda ümumişlək söz kimi işlənir, ancaq bu sözə psixologiya termini olaraq heç bir elmi psixoloji ədəbiyyatda rast gəlinmir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə müraciət edək: “*Dəli dəlidən* xoşlanar, molla ölüdən”; “*Dəli* dövrən sürür, *ağıllı* vaxt gözlər” (15, s. 83);

“*Dəlinin yadına daş salma*” (15, s. 84) kimi atalar sözlərində, məişətdə insanların bu tipli “*dəlisən, başın çatmır; ruhi xəstəsən, özünü idarə edə bilmirsən*” ifadələrində, ruhi xəstələrin reabilitasiya mərkəzləri olan “ruhi disponsərləri” el arasında “*dəlixana*” adlandırırlar. Burada istifadə edilən *dəli* sözünün semantik mənası, bircə, ruhi, əqli çatışmazlığı olan insan anlamındadır. Yuxarıdakı atalar sözündə göstərilən *dəli* sözünün *ağıllı* sözü ilə qarşılaşdırılaraq antiteza kimi işlədilməsi nəzərdə tutulan mətləbi təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını araşdıran M.Qıpçaq abidənin dilində işlənən bu sözlə bağlı qeyd edir ki, “Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində bu söz “*ağılsız*”, “*şüursuz*”, eləcə də “*qoçaq*”, “*igid*”, “*qorxmaz*”, “*ürəkli*” mənalarında müşahidə olunur” (77, s. 39).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *dəli* sözünün izahı 6 bənddə göstərilmişdir. Onların bir neçəsinə diqqət yetirək:

1. sif – Ağılı və şüuru yerində olmayan, ruhi xəstə, divanə;
2. is – Gic, axmaq, sarsaq, ağılsız, öz danışığını və hərəkətini bilməyən adam;
3. sif. məc. Folklorda: dəlicəsinə qoçaq, igid, qəhrəman (18, s. 575).

Fikrimizcə, buradakı birinci və ikinci bənddə verilən izah *dəli* sözünün psixoloji mahiyyətini aydınlaşdırır. S.Budağın “Psixoloji sözlüyü” kitabında isə bu sözün terminoloji izahı belə verilir: “*dəli* – ağılı yerində olmayan kişi” (123, s. 191). Qeyd edək ki, bu sözün elmi ədəbiyyatda məhz psixologiya termini kimi işlənməməsinin bir səbəbi də: dəli ifadəsinin el arasında təhqir əlaməti kimi qəbul edilməsidir. Əgər hər hansı bir ruhi xəstəliyi olan insan aidiyyəti həkim mütəxəssis və ya psixoloq müayinəsində olarkən, onlar tərəfindən ona

“*dəli*” diaqnozu müəyyən edilərsə, əlbəttə ki, xəstə onu nəinki normal qarşılamaz, hətta tamamilə qəbul etməz. *Dəli* sözü təhqiramiz ifadə kimi qəbul olunduğundan, onu termin kimi işlətmirlər. Daha çox, elmi ədəbiyyatda *ruhi xəstə* - *şizofreniya* termini kimi işləklilik qazanmışdır.

Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik dünyagörüş və təfəkkürünün mötəbər qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizin, nitq mədəniyyətimizin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizin və psixoloji təfəkkürümüzün vəhdətini özündə əks etdirir. “Məlum olduğu kimi, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayır. Bu dastanın dili isə təxminən V-IX əsrlərin dili hesab olunur, başqa sözlə, V-IX əsrlərdən etibarən Azərbaycan dili ədəbi səviyyədə işlək olmuşdur” (56, s. 4). Göründüyü kimi, bu epos terminologiyamızın (bir çox sahələr üzrə) tarixini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələrdən biri və elə birincisidir. Məsələ ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər söylənməmişdir. Bunlardan biri də S.Sadıqovaya məxsusdur: “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopedik abidədir. Terminlərin işlənmə tarixinin, elmi dilin inkişafını müəyyənləşdirməkdə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ilk zəngin abidələrindən sayılan “Dədə Qorqud” dastanları mənbə rolunu oynayır” (109, s. 37).

Ümumtürk eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında digər sahələrlə yanaşı, oğuz türklərinin psixoloji durumunu özündə ehtiva edən bir çox məqamlara uyğun olaraq hazırda terminləşmiş söz və ya termin səciyəli ifadələr işlədilmişdir. Lakin digər sahələrdən (hərbi, kənd təsərrüfatı və s.) fərqli olaraq psixologiya terminlərinə az rast gəlinir. Bunlardan, əsasən, *ağıl*, *ağılsız*, *qəzəb*, *həsəd*, *günah*, *suç*, *acıq*, *us*

(*ağıl*), *düş* (*yuxu*), *huş*, *bihuş*, *heyrat*, *qorxu* və s. anlayışlar özünü göstərir. Məsələn, “Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana? Qatı *qəzəb* edərəm, şimdi sana - dedi”; “Hay Dirsə xan, bana *qəzəb* etmə! İncinib acı sözlər söyləmə, yerində uru durğul” (64, s. 26); “Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, *ağlı* başından getdi” (64, s. 42); “Varıban peyğəmbərin yüzini görən, *acığı* tutanda bıqlarından qan çıxan Bügdüz Əmən çapar yetdi”; “Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin *acığı* tutdu” (64, s. 54) və s.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdə işlənən anlayışlar hər kəsə aydın olduğu üçün əlavə izaha ehtiyac duyulmur. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən bir sıra sözlər dilin lüğət tərkibində arxaik hesab edilir və belə sözlər müasir dilimizdə işlənən qarşılığı ilə paralel verilir. Məsələn, dastanda indi psixologiya termini kimi işlənən ərəb mənşəli “*ağıl*” sözü, müasir dilimiz üçün köhnəlmiş sayılan türk mənşəli “*us*” sözü ilə paralel şəkildə öz əksini tapır. “Mərə dini yoq, *ağılsız* kafir! *Ussı* yoq, *dərnəksiz* kafir!” (64, s. 48) Və ya “Ol gecə Salur Qazan qara qayğılu *vaqiə* gördi... Necə kim mən bu *düş*i gördüm, şundan bəri *ağlım* – *ussum* dərə bilmən. Xanım qardaş, mənim bu *düşümü* yorğıl mana” (64, s. 40). Bu sözlərdən başqa *yuxu* anlamını verən *düş* və *vaqiə* sözləri də paralel işlənmişdir.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə-Qorqud” eposunun dilində rast gəldiyimiz psixoloji məzmun daşıyan bəzi sözlər arxaikləşsə də, digər qismi bu gün də müasir dilimizdə istifadə edilir. Deməli, bütün bu deyilənlər psixologiya terminlərinin daha əvvəllər təşəkkül tapdığını göstərir.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”u tədqiq edənlər psixologiya ilə bağlı söz-terminlərə xüsusi yer ayırmamışlar.

Psixoloji fikirlərin və psixoloji məzmun ifadə edən sözlərin folklorumuzda işlənmə ənənəsi yazılı ədəbiyyatda klassiklərimizin, pedaqoq və filosoflarımızın: İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi (XIII-XIV), M.Füzuli, Ş.İ.Xətayi (XVI), M.P.Vaqif, M.V.Vidadi (XVIII), A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi (XIX), C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, N.Nərimanov (XX) və başqalarının yaradıcılığında daha da inkişaf etdirilmişdir. Onu da deyək ki, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində işlənən psixologiya terminləri dövrün tələbinə uyğun olaraq, əsasən, ərəb və fars mənşəlidir. Məsələn: *həssas, qəzəb, ağıl, həvəs, huş, ruh, yaddaş, əsəb, hirs, xəyal, təfəkkür, idrak, xasiyyət* və s. Həmin dühaların bir neçəsinin yaradıcılığına nəzər salıb, nümunələrə diqqət yetirək.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafı tarixində İmadəddin Nəsimi poeziyasının dili özünəməxsus bir mərhələ təşkil edir. Məlum olduğu kimi, Nəsimi dövründə (XIV) yazılı ədəbi dilimiz şifahi ədəbi dil bazasında daha da əhatəli inkişafa qədəm qoymuşdur. “Bu mərhələnin kamillik həddinə çatması Nəsiminin şəxsiyyəti ilə bağlıdır” (43, s. 194). Deməli, Nəsimi bu dövrdə ədəbi dilimizi canlı xalq dili hesabına zənginləşdirən sənətkarlarımızdan biridir. Şair ərəb və fars dillərində şeirlər yazsa da, ana dilimizdə yazdığı poeziya nümunələri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində dərin iz qoymuşdur. Onun yaradıcılığının çox zəngin leksik tərkibi var və burada digər terminoloji leksika ilə yanaşı, psixologiya terminləri də öz əksini tapır. Bu, şairin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq, fəlsəfi-psixoloji poeziyanın əsasını qoyması və bu istiqamətdə xeyli şeir nümunələri qələmə alması ilə bağlıdır. “Onun ağıl-fikir, idrak nümunəsi

olan şeirləri insan və onun mənəvi dünyası haqqında yazılmış incilərdir. İdrak, insanın özünüdərki Nəsimi yaradıcılığında ayrıca yer tutur. İdrak tərbiyəsi üçün hər bir insan özünü tapmalı, öz daxili aləmini görməli, kəşf etməli, daxili səsinə eşitməlidir. İnsan ağıl vasitəsilə dünyanı dərk edə bilər. Nəsimiyə görə ağıllı o adamdır ki, haqqı görür, onu düzgün qiymətləndirir, kim ki, haqqı görmür o, həqiqəti də duya bilməz” (26, s. 24). Göründüyü kimi, Nəsiminin əsərlərində psixoloji ideyalar və onları ifadə edən söz-terminlər kifayət qədərdir. *Əql* (*ağıl*), *xəyal*, *idrak*, *adət*, *vərdiş*, *qorxu*, *yuxu*, *fikir*, *qüssə*, *həvəs*, *həssas*, *qəzəb*, *ruh* və s. sözlər bu qəbildəndir. Məsələn, bir beytdə belə sözlərin işlənməsinə baxaq:

“Rəhimü gorumü cismim, dü eynim, *fikrimü əqlim*,
Amanım, *adətim*, fitnəm, təbiət ünsürü qanım” (60, s. 143).

Və ya

“Əzəl gündən Tanrı birdir, bir olaraq qalacaqda,
Sənin *ruhun*-Haqqın nuru, *ağlın* isə - bir peyğəmbər”
(60, s. 433).

“Sən özünü dərk eləsən, dərk edərsən Tanrını da,
Mənə *idrak* aləmində yaxşılıqdır yalnız rəhbər”
“Harınlıqdan, can qeydindən, *əbləh* şişər öküz kimi,
Həssas insan - ərəb atı, hey nazilər, hey incələr” (59, s. 434).

Azərbaycan ədəbi dili Nəsiminin simasında ədəbi məktəbə çevilərək M.Füzuli yaradıcılığında ədəbi-idraki dil olaraq formalaşdı və Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında canlı xalq dilini ehtiva etdi və daha da zənginləşdi. Onun əsərlərinin dilində

də psixologiya terminləri kifayət qədərdir, onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Təvəkkül qıl *təfəkkür* ilə *idrak*,
Nədür ol aləmi-mənidə lövlək;
Munu *fəhm* eylə ki, özgə *xəyaldır*,
Xəyal içrə, vüsal içrə məaldır (116, s. 229).

Füzuli xalqın arasında böyümüşdü və onun psixologiyasına dərindən bələd idi. Buna görə də öz əsərlərində o, yeri gəldikcə yetişdiyi mühitin fəlsəfi-psixoloji xarakteristikasını əks etdirmiş və bu zaman psixologiyaya aid bir sıra terminləri leksikonuna daxil etmişdir. Məsələn, onun yaradıcılığında *yuxu*, *əhval*, *xəyal*, *xatirə*, *idrak*, *həvəs*, *yad etmə*, *huş*, *bihuş*, *şüur*, *bişüur* və s. kimi psixologiya terminlərinə rast gəlirik.

Bu vüsalə *yuxu əhvalı* demək mümkün idi,
Əgər olsaydı *yuxu* dideyi-giryanimizə.
Bir *xəyal* olsa məgər gördüğümüz, yoxsa nigar,
Mütləqə *xatirə* gəlməz ki, gələ yanimizə (84, s. 128)

İdrak sənə yetərmi, heyhat!
İdrakimizə kəməli-*heyrat* (84, s. 14)

Şerə *həvəs* etmə kim, yamandır,
Yaxşı desələr onu, yalandır! (84, s. 76)
Yad etmə qara gözlülərin mərdümi-çəşmin,
Mərdüm deyib aldanma kim, içdikləri qandır! (84, s. 77)
Bağladı iki gözün ki, kurəm,
Əhvali-cəhanə bişüurəm (84, s. 132).
Bihuşluğunda düşdü ol nur,
Həmrahı olan güruhdən dur (84, s. 188).

Göründüyü kimi, şairin dili terminlərin çoxluğu və semantik zənginliyi ilə seçilir və xüsusi diqqətə layiqdir.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin banisi hesab olunan M.P.Vaqif yaradıcılığında da xeyli sayda psixologiya terminləri işlənmişdir. Lakin diqqətimizi çəkən daha çox *əql-huş* və *ağıl-huş* sözlərinin paralel şəkildə işlənməsi oldu:

Giribandan naghah olandı aşkar,
Dağılır *ağlım*, *huşum* – hər nə var,
Xəstə Vaqif tifil kimi qan ağlar,
Neçün qılmazsan bir çarə, Şamama? (96, s. 16)

Sənsən padışahı, xanı Vaqifin,
Əqli, *huşu*, din-imanı Vaqifin,
Həsrətindən çıxdı canı Vaqifin,
Nolur ki, gələsən burayə, Zeynəb! (96, s. 17)

Əqlim, *huşum*, canım, həm dinim, dünyam,
Yusif-Kənanım neçün gəlmədi? (96, s. 39)

Qeyd edək ki, yuxarıdakı nümunələrdə işlədilən psixologiya terminlərinin əksəriyyəti hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Lakin bəzi nümunələrdə bunun əksini də görürük, yəni *duş* (*yuxu*), *əql* (*ağıl*), *us* (*ağıl*) və s. kimi sözlər dilimizin leksik qatında arxaıkləşmişdir. Bu isə bir daha göstərir ki, folklor nümunələrində və yazılı ədəbi məxəzlərdə işlənən əksər anlayışlar ümumxalq dilində istifadə edilən sözlərdir. Bəzi sözlərin arxaıkləşməsi isə onlarla paralel şəkildə işlənən digər sözlərin tarixən dominantlıq qazanmasına görədir.

Məlum tarixi şəraitlə bağlı olaraq XIX əsrə qədər ədəbi dildə milli mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars dillərinə aid sözlərin işlənməsi diqqət çəkir. Düzdür, tarixi inkişafda zaman-zaman milli sözlərimiz ərəb-fars sözlərini üstələsə də, yəni XIX-XX əsrlərə doğru öz sözlərimiz işlənmə dairəsini genişləndirsə də, bədii və elmi dildə həmin sözlər öz qüvvəsini saxlayır. Belə sözlər uzun zaman ərzində istifadə edildi-yi üçün dilin tərkibində özünəməxsus yer almışdır. Bunun əsas səbəbinin açıqlanması istiqamətində qeyd edilməlidir ki, “ərəb dili din, elm və fəlsəfə dili, fars dili isə daha çox rəsmi dövlət dili və şeir dili kimi işlənirdi. Azərbaycan dilində isə elmi, fəlsəfi əsərlər hələ yox dərəcəsində idi. Buna görə də bu dövrdə işlənmiş terminlərin çoxunu ərəb dilindən alınmış sözlər təşkil etmişdir” (109, s. 108).

Lakin XIX əsrdə vəziyyət bir qədər dəyişdi, dilimizin lüğət tərkibinə ərəb-fars sözləri ilə yanaşı, rus və Avropa mənşəli sözlər də daxil olmağa başladı. Həm də bu dövrdə bir çox elmlər ilkin təşəkkül prosesini yaşayırdı. Başqa sözlə, bir sıra elm sahələrinin, o cümlədən də psixologiya elminin ilkin rüşeymləri formalaşır və bünövrəsi qoyulurdu. Həmin dövrdə başqa elm sahələri ilə yanaşı, psixologiya elminə məxsus terminlərin yaranması da üç mənbəyə əsaslanırdı: milli, ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli sözlər. Lakin onların işlənmə nisbəti XIX əsr boyu fərqli olub. Göründüyü kimi, ədəbi dilimizə tarixən yad təsirlər olsa da, xalqımızın mütərəqqi düşüncəli ziyalı, şair və alimlərinin səyləri sayəsində dilimiz öz milliliyini qoruyub saxlaya bildi.

İkinci dövr. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərinə qədər psixologiya elminə dair ideyalar, birləşmələr, nəzəri məlumatlar və onlara aid anlayışlar, terminlər

elmi sistemliliyə malik olmamışdır. Yəni ta qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər psixologiyaya məxsus anlayış və terminlər, qeyd etdiyimiz kimi, xalq təfəkkürünün məhsulu olan xalq yaradıcılığında, yazılı ədəbiyyat nümunələrində və fəlsəfənin tərkib hissəsində mövcud olmuşdur. Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında ilkin elementləri formalaşan psixologiya elminə aid ideyalar, anlayışlar və ümumilikdə psixoloji təfəkkürün məhsulu olan digər nəzəri müddəalar, məhz XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sistemləşmiş və elmi mahiyyət kəsb etmişdir. Başqa sözlə, “Azərbaycanda psixoloji fikir tarixi qədim və zəngin bir tarixə malik olsa da, elmi psixologiyanın inkişafı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir... XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq respublikamızda psixologiya elmi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edib formalaşmışdır” (27, s. 3). Belə ki, XX əsrin əvvəllərində psixologiyaya aid nəzəri biliklər diferensiasiya və ya integrasiya prosesində bədii üslub ünsürlərindən və fəlsəfənin tərkibindən ayrılıb müstəqil elmə çevrilir. N.Xudiyevin də qeyd etdiyi kimi, “20-ci, 30-cu illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu tədricən diferensiallaşır, bədii-publisistik elementlərdən getdikcə təmizlənir və elmi üslubun maraqlı nümunələri meydana gəlir” (56, s. 54). Bu deyilənləri XX əsrin əvvəllərində psixologiyaya aid bir sıra elmi əsərlərin, məqalə və dərsliklərin yazılması, 1926-1927-ci illərdə F.Ə.İbrahimbəyov tərəfindən Bakı Dövlət Universitetində ilk psixologiya laboratoriyasının yaradılması (154) bir daha sübut edir. Tədqiqat zamanı isə XX əsrin əvvəllərinə, daha dəqiq desək, 1920-ci illərə qədərki dövrdə Azərbaycanda psixologiyaya aid xüsusi bir əsərin, kitabın, elmi tədqiqatların, dissertasiyaların yazılması müşahidə edilməmiş-

dir. Artıq 1920-ci illərdən etibarən Azərbaycanda psixologiya sahəsində elmi tədqiqat işləri aparılmış, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları, elmi-kütləvi əsərlər, monoqrafiyalar, dərslik, dərs vəsaitləri yazılmış, milli kadrlar hazırlanmışdır. Göründüyü kimi, psixologiya elminin yaranması və onun terminlər sisteminin formalaşması bu dövrə təsadüf edir. Sonrakı illərdə psixologiya elminin formalaşmasına təsir göstərən nəzəriyyələr onun terminologiyasını da meydana gətirdi. Beləliklə, öz inkişaf dinamikasını XX əsrin əvvəllərindən götürmüş psixologiya elmi hazırda dünya sosio-humanitar elmlərinə inteqrasiya olunmaqla yanaşı, öz terminoloji bazasını da genişləndirməkdədir.

Qeyd edilməlidir ki, psixologiya sahəsi, əvvəlcə, Avropada və Rusiyada yarandığı üçün bu elmə aid terminlər də həmin xalqların dilləri ilə ifadə olunurdu. Azərbaycanda psixologiya ayrıca bir elm kimi inkişaf etdikcə mövcud anlayış və terminlər də dilimizin leksik qatında psixologiya terminləri kimi işlənməyə başladı. Ona görə də psixologiyaya aid terminlərin əksəriyyəti alınma və ya beynəlmiləl terminlərdir. Lakin dilimizdə öz sözlərimiz də psixologiya terminləri kimi çıxış edir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, dilimizə keçmiş psixoloji anlayışlar ifadə edən bir sıra sözlərin qarşılığı artıq dilimizdə mövcud olduğu üçün alınma terminləri işlətməyə ehtiyac qalmamış və ya bəziləri paralel şəkildə işlənmişdir. Yəni sözün terminoloji funksiya daşıymaması müvafiq psixoloji hissin – məfhumun olmaması anlamına gəlməməlidir. Bədii üslubda psixoloji anlayışları ifadə edən sözlərin psixologiya elmi yaranandan sonra terminoloji funksiya daşması bu fikri bir daha təsdiq edir.

Bu dövrdə psixologiyaya dair yazılan məqalə, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərində rast gəlinən bir sıra problemlər və həmin əsərlərdə işlənən psixoloji anlayışların terminlərlə ifadəsi barədə psixoloqlar tərəfindən müəyyən elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin belə terminlərin konkret psixoloji anlayışı nə dərəcədə ifadə edib-etməməsi xüsusi elmi araşdırmalar tələb edirdi. Məsələn, XX əsrin ortalarında *“ruh varımı”, “telepatiya nədir”, “yuxu və rəya”, “insan beyninin möcüzələri”, “hafizə psixologiyası”* və s. sərlövhəli əsərlərdə *ağıl, təfəkkür, idrak, hafizə, təxəyyül, fantaziya, arzu, xəyal, yaddasaxlama, yadasalma, unutma, yuxu, rəya, hiss, duyğu, telepatiya, stress* (bu termin 1936-cı ildən dilimizdə işlənir), *refleks* və s. kimi bir sıra terminlərin mahiyyəti elmi şəkildə izah olunur.

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərindən sonra Azərbaycan dilində psixologiya sahəsi ilə bağlı xeyli sayda terminoloji lüğət, dərslik, dərs vəsaiti və elmi-kütləvi ədəbiyyatın çap olunması psixologiya terminologiyasını daha da zənginləşdirdi, inkişaf etdirdi. F.İbrahimbəyovun da qeyd etdiyi kimi, *“Azərbaycan dilində psixoloji terminologiya, əsasən, psixologiyanın tədrisi ilə bağlı işlədilmişdir. Terminologiyanın inkişafını psixologiya sahəsində nəşr edilən məqalə və kitablara əsasən görmək olar”* (57, s. 254). Adı çəkilənlərin içərisində terminoloji lüğətlərin rolu xüsusi olaraq diqqətə çatdırılmalıdır. Belə ki, bu dövrdə psixologiya terminlərini özündə əks etdirən bir neçə tərcümə və izahlı lüğət nəşr olunmuşdur.

Psixologiya terminlərinin leksikoqrafik təsviri

Tarixən Azərbaycan dilinin özəlliyini özündə əks etdirən müxtəlif lüğətlər tərtib edilmişdir. Bu sıradan Sultan Məcid Qənizadənin XIX əsrin sonlarından başlayaraq altı dəfə təkrar nəşr olunan “Rusca-türkcə lüğəti” (146) ilk ikidilli tərcümə lüğətidir və o, dilimizin, xüsusilə lüğətçiliyimizin tarixində çox böyük rola malikdir.

S.M.Qənizadənin lüğətində psixologiya terminlərinə də rast gəlirik. Fikrimizcə, milli lüğətçilik tariximizdə psixologiyaya aid terminlər ilk dəfə bu lüğətdə öz əksini tapmışdır. Buradakı sözlər əvvəlcə rus dilində, qarşısında isə onun dilimizdəki qarşılığı kiril əlifbası ilə verilir. Bəzən rus dilindəki sözlərə qarşılıq verilərkən həmin sözün müqabilində bir neçə sinonim olan sözlər də təqdim edilir. Həmçinin dilimizdə milli və ya ümumişlək olan terminlərlə yanaşı, alınma və beynəlmiləl terminlər də əks olunur. Həmin lüğətdəki nümunələrə nəzər salaq:

Астения – zəiflik, düşkünlük (146, s. 18)

Аффект – Heyrət (146, s. 20)

Гипноз – hipnoz (146, s. 96)

Идиот – dəli, veyl (146, s. 151)

Психология – elmi-ruh, elmi-əxlaq (146, s. 354)

Статность – şəxsiyyət (146, s. 411)

Deməli, “S.M.Qənizadənin “Rusca-türkcə lüğəti” Azərbaycan lüğətçiliyində yalnız ilk tərcümə lüğəti olmasına görə yox, həm də elmi səviyyəsinə və lüğətçilik baxımından tamlığına görə dəyərlidir” (48, s. 107).

Bir sözlə, Azərbaycanda lüğətçilik (leksikoqrafiya) çox qədim tarixə malikdir. Leksikoqrafiyanın inkişafı terminoloji

lüğətlərin də yaranmasına və inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır. Terminoloji sistemin nizama salınmasında lüğətlərin rolu əvəzedilməzdir. “Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, yeniliklər müəyyən termin və anlayışlarla ifadə olunur. Yeni terminlərin şərhini, izahını verən isə lüğətlərdir” (74, s. 77). Psixologiyaya aid olan terminlərin də sistemə salınıb dəqiqləşdirilməsində terminoloji lüğətlərin böyük xidməti vardır. Belə terminoloji lüğətlər təkcə bu sahədə çalışan mütəxəssislərin terminologiya sahəsindəki ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənmir, həmçinin bu lüğətlər leksikamızın xüsusi bir qolu olduğu üçün bütövlükdə dilimizin və terminologiyamızın öyrənilməsi baxımından dəyərli materialdır. Bu lüğətlərin əsas vəzifəsi dildə mövcud olan psixologiya terminlərini təsvir və ya izah etməkdən ibarətdir. Lüğətlərin tərtibi zamanı psixologiya terminlərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və onların lüğətlərdə verilməsi prinsipi terminologiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Zənnimizcə, ümumi terminologiyanın təkmilləşdirilməsində başlıca olan ən vacib məsələ terminoloji lüğətlərin hazırlanmasıdır.

XX əsrdə, xüsusilə 1922-ci ildə Terminoloji Komissiyanın fəaliyyətə başlamasından sonra Azərbaycanda terminoloji lüğətlər hazırlanmışdır. Bununla bağlı İ.Məmmədov yazır: “Lüğət nəşrinin tarixi qədimdir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, bəşəriyyət tarixində ən çox lüğət məhz XX yüzillikdə nəşr edilmişdir. XX yüzillik psixoloji lüğətlərin nəşri sahəsində də öncül yer tutur” (93, s. 3).

1952-ci ildən etibarən ölkəmizdə terminologiya sahəsindəki mühüm vəzifələri yerinə yetirmək, bu işlə bağlı işləri sürətləndirmək məqsədilə yaradılan müstəqil Terminologiya Komitəsi tərəfindən bu sahədə görülməli işlərin əhatəsi daha

da genişlənmişdir. Demək, bu dövrdə bir sıra elm sahələrini əhatə edən terminləri özündə əks etdirən çoxsaylı lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu sırada psixologiyaya məxsus terminoloji lüğətlər də yer almışdır.

Qeyd edək ki, terminoloji lüğətləri aid olduqları elm sahələrinə, tərtib prinsiplərinə, əhatə etdiyi terminlərə, növlərinə və s. digər xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək olur. “Terminoloji lüğətlər birdilli, ikidilli və çoxdilli formada hazırlanır. Birdilli terminoloji lüğətlər müxtəlif formada hazırlanır: orfoqrafik və izahlı. İkidilli və çoxdilli lüğətlərdə bir neçə dilin terminologiyası tutuşdurulur, uyğunluq axtarılır, düzgün qarşılığı verilir. Bunlar tərcümə səciyyəlidir. Bu lüğətlər həm nəzəri, həm də praktik ehtiyacı ödəmək üçün yaradılır” (48, s. 282). İndiyə qədər çap olunmuş psixologiya terminlərinə aid terminoloji lüğətlərin də hazırlanmasının məqsəd və prinsiplərini nəzərə alaraq onları bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür:

1. *İzahlı psixologiya terminləri lüğəti*
2. *İkidilli psixologiya terminləri lüğəti*
3. *Çoxdilli psixologiya terminləri lüğəti*

İzahlı lüğətlərdə (86; 87; 93) dilimizdə işlənən müvafiq terminlərin psixologiya elmindəki ifadə etdiyi mənalar qısa və ya geniş şəkildə izah olunur.

İkidilli psixologiya terminləri lüğətində (1; 101; 102) öncə terminlər rus və ya ingilis dilində, sonra isə müvafiq olaraq Azərbaycan dilində verilir. Hesab edirik ki, bu cür lüğətlərin hazırlanmasında əsas məqsəd əcnəbi dillərə məxsus olan terminlərin dilimizdə hansı formada işlənməsini müəyyənləşdirmək və psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatların tərcüməsi zamanı yardımçı olmasını təmin etməkdir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə (58) isə üç və ya üçdən artıq dilə məxsus olan terminlər əhatə olunur. Psixologiya terminlərinə aid olan çoxdilli terminoloji lüğət R.İbrahimbəyovanın 2005-ci ildə çap etdirdiyi “İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca pedaqoji-psixoloji lüğət”idir. Fikrimizcə, bu lüğət, psixologiya sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər, adı çəkilən dillərdən ana dilimizə psixologiyaya aid elmi-kütləvi ədəbiyyatları tərcümə edən tərcüməçilər üçün də çox əhəmiyyətli-dir.

Azərbaycanda psixologiyaya aid terminlərlə bağlı bu günədək 7 lüğət (ikisi təkrar nəşr olmaqla) çap edilmişdir. Bunlardan üçü izahlı, üçü ikidilli, biri isə çoxdilli lüğətdir. Həmçinin lüğətlərin üçü (ikisi ikidilli, biri izahlı) sovetlər dönmində, dördü (ikisi izahlı, biri ikidilli, biri çoxdilli) isə müstəqillik illərində tərtib edilərək nəşr olunub. Bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır ki, mövcud olan bu lüğətlərin üçü sırf psixologiya terminlərinə, qalan dördü isə psixologiya və pedaqogika terminlərinə həsr edilmişdir.

Ölkəmizdə psixologiya ilə bağlı ilk terminoloji lüğət 1956-cı ildə Ş.S.Ağayevin redaktorluğu ilə çap edilən “Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti”dir. Bu barədə lüğətin ön sözündə qeyd edilir ki, “bu vaxta qədər Azərbaycan dilində pedaqogika, psixologiya və başqa pedaqoji elmlərə aid sabit terminlər lüğəti işlənib hazırlanmamışdır. Belə terminlərə isə olduqca böyük ehtiyac vardır” (101, s. 3). Burada psixologiya terminlərini Ə.K.Zəkuzadə və Ş.S.Ağayev tərtib etmişlər. Lüğətin adında xüsusi qeyd olunmasa da, o, ikidilli tərcümə lüğətidir. Burada, əvvəlcə, rus dilində olan psixologiya terminləri, onların qarşısında isə həmin terminlərin dilimizdəki qarşılığı: tərcüməsi və ya kalkası verilmiş-

dir. Lüğətdə psixologiya terminlərinin bütün struktur növləri öz əksini tapmış, buradakı düzəltmə, mürəkəb söz və söz birləşməsi strukturunda olan psixologiya terminlərinin bir çoxu rus dilindən Azərbaycan dilinə qarşılığı verilərkən kal-ka olunmuşdur. *Məsələn: мотивация – motivləşmə; рассеянность – dalğınlıq* (101, s. 57); *чувствительность – həssaslıq* (101, s. 75); *подсознательный – şüuraltı* (101, s. 49); *самоуправление – özünüidarə* (101, s. 59); *скорость восприятия – qavrama sürəti* (101, s. 51); *состояние эмоциональное – emosional hal* (101, s. 63) və s.

O zaman bəzi terminlərin düzgün qarşılığı hələ dəqiq müəyyənləşmədiyindən onlar rus dilində olduğu kimi verilmişdir. Müəlliflər bu barədə yazır: “Bu terminləri tərtib edərkən, əsasən, Azərbaycan dilinin inkişaf qanunlarına istinad edilmiş və bununla bərabər, bir sıra terminlərin hələlik qarşılığını tapmaq mümkün olmadığı üçün rus dilində olduğu kimi işlədilməsi məsləhət görülür. Bu isə şübhəsiz, dilimizin daha da zənginləşməsinə kömək edəcəkdir” (101, s. 4). *Məsələn: аутизм – autizm; аффект – affekt* (101, s. 7); *инстинкт – instinkt* (101, s. 25); *тропизм – tropizm* (101, s. 67) və s. Bu terminlər hal-hazırda da dilimizdə, xüsusilə də psixologiya sahəsinə aid əsərlərdə olduğu kimi işlənməkdədir.

Rus dilində verilən bəzi terminlərin müqabilində həm sözün dilimizdəki qarşılığı, həm də söz özü olduğu kimi verilir: *анатия – anatıya, süstlük* (101, s. 7); *абулия – abulya, iradəsizlik* (101, s. 5); *амнезия – amnezia, hafizə zəifliyi* (101, s. 6); *эгoucт – əgoucт, xudbin* (101, s. 78) və s. Bizim qənaətimizə görə, lüğətdə sözlərin iki formada verilməsi düzgün deyil, çünki belə halda çaşqınlıq yarana bilər. Termino-

loji lüğətlərin isə başlıca vəzifəsi konkret, dəqiq və bitkin tərcümə və ya izahdan ibarətdir.

Bu lüğətin II nəşri (102) 1958-ci ildə Ş.S.Ağayev və M.Ə.Muradxanovun redaktorluğu ilə eyni adla çap edilmişdir. Bu nəşrlə əvvəlki nəşr arasında çox da ciddi fərq olmadığına görə onun haqqında xüsusi danışmağa ehtiyac duyulmur.

Azərbaycanda psixologiya terminlərinin işlənməsi sahəsində maraqlı tədqiqat aparan M.Məhərrəmovun tərtib etdiyi “İzahlı psixoloji lüğət” 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət 120 səhifədən ibarətdir. Adından da göründüyü kimi, bu lüğət sırf psixologiyaya aid izahlı lüğətdir. Lüğətdə hər bir termin Azərbaycan dilində işləndiyi kimi qara hərflərlə işarələnmiş, sonra isə mötərizə içərisində onun rus dilində olan tərcüməsi verilmişdir. Xarici dillərdən götürülmüş sözlərin mötərizə içərisində rus dilindəki tərcüməsindən sonra həmin terminin mənşəyi göstərilməklə sözün hərfi tərcüməsi təqdim edilir. Daha sonra isə həmin psixologiya terminin terminoloji izahı verilir. Burada sözlərin izahat hissəsində termin bütöv şəkildə yox, onu ifadə edən sözün baş hərfi ilə verilir. Digər tərəfdən terminlərin mənşəyi göstərdiyi zaman *alm.* – *almanca*, *ing.* – *ingiliscə*, *lat.* – *latınca*, *yun.* – *yunanca*, *fr.* – *fransızca* və s. bu kimi ixtisarlardan istifadə edilir. Məsələn, “*Abuliya* (абулия; yun. a-inkar+bulemay – istəmək, arzu etmək) – müəyyən xəstəlik nəticəsində iradənin həddən artıq zəifləməsidir. Bu zaman insanda fəallıq, təşəbbüskarlıq olmur, adamın öz qərar və niyyətlərinin həyata keçirmək qabiliyyəti kəskin sürətdə aşağı düşür. A. bəzən qısa, bəzən də uzun müddət davam edir; bəzi hallarda isə dövri sürətdə təkrar olunur” (86, s. 5).

Göründüyü kimi, 1960-cı ildə Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunan “İzahlı psixoloji lüğət” Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin dəqiqləşdirilməsində və sabitləşdirilməsində çox mühüm rol oynamışdır. Bu lüğətin ikinci nəşrini də nəzərə alıb, vurğulamaq olar ki, “bu gün Azərbaycan psixoloji ədəbiyyatında geniş yayılmış və sözün əsl mənasında vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox terminlər M.C.Məhərrəmovun adı ilə bağlıdır” (87, s. 4-5).

Bu lüğət müəllifinin ölümündən sonra görkəmli psixoloq Ə.Əlizadənin rəhbərliyi ilə təkmilləşdirilmiş və ikinci dəfə 1999-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bu nəşr, əslində, 1960-cı ildə nəşr olunan lüğətin təkrarıdır. Lakin fərq ondadır ki, bu lüğətin sonunda “Söz-terminlərin göstəricisi” başlığı altında terminlər (izahsız) əlifba sırası ilə ardıcıl verilmişdir. Müstəqillik illərində çap olunmasına baxmayaraq, bu lüğət də kiril əlifbası ilə nəşr olunmuş və psixologiya terminlərinin sıralanması da kiril əlifbasına əsaslanmışdır. Digər bir məsələ isə budur ki, lüğətin hər iki nəşrində psixologiya terminləri ilə yanaşı, başqa elm sahələrinə aid olan terminlər də işlənib. Belə ki, müəllif daha çox işlənən psixologiya terminlərinin nisbətən geniş izah olunmasına çalışmış, bu terminlərin daha ətraflı mənimsənilməsinə kömək edən bəzi fəlsəfə, fiziologiya, məntiq və pedaqogikaya və s. aid terminlərə də lüğətdə yer vermişdir.

Müstəqillik illərində, xüsusilə 1999-2006-cı illərdə psixologiyaya aid terminoloji lüğətlərin (1; 58; 87; 93) tərtib və nəşr sayının çoxluğu onu göstərir ki, ölkədə bu elm sürətlə inkişaf etmiş, həmçinin cəmiyyətdə bu sahəyə maraq daha da güclənmişdir.

2002-ci ildə İ.Məmmədovun “İzahlı psixoloji lüğət”i çapdan çıxmışdır. Müəllifinin yazdığı kimi “Oxuculara təqdim olunan “Lüğət” əslində qısa lüğətdir. “Lüğət”ə psixoloji ədəbiyyatda daha çox təsadüf olunan nisbətən çətin söz-terminlər daxil edilmiş və mövcud ədəbiyyat əsasında açıqlanmışdır” (93, s. 3).

Lüğətdə, əvvəlcə, terminlərin qara hərflərlə Azərbaycan dilində işlənmə forması göstərilmiş, arxasınca isə onların izahı verilmişdir: *özünənəzarət* – şəxsiyyətin vəziyyətinin özü tərəfindən tənzim edilməsidir (93, s. 52); *tələbat* – insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edən və onun bu şəraitdə aktivliyini şərtləndirən özünəməxsus psixi halətdir; *təxəyyül* – keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesdir (93, s. 67); *ağıl* (hiss və iradədən fərqli olaraq) – insanın idrak imkanlarının ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Dar mənada, insanın əqli qabiliyyətlərinin fərdi psixoloji xarakteristikasıdır (93, s. 6); *dalğınlıq* – diqqətin funksional və ya üzvi pozğunluğu kimi özünü göstərir (93, s. 17) və s.

Bu lüğəti digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri alınma terminlərin bəzilərinin qarşısında mötərizə içərisində onların mənşəyi ilə hərfi tərcüməsinin də göstərilməsidir. Məsələn, *exolaliya* (yunanca *echo* – səsin inikası, *lalia* – nitq) – uşaqlarda və yetkin insanlarda bəzi psixi xəstəliklər (*şizofreniya*, beynin alın payının zədələnməsi) zamanı müşahidə edilən yad səslərin avtomatik təkrar olunmasıdır. *Exolaliya* bəzən normal inkişaf edən uşaqlarda nitqin formalaşmasının erkən mərhələlərində müşahidə olunur” (93, s. 23); *simpatiya* (yunanca *sympatheia* – rəğbət, daxili

meyil) – insanın başqa insana və ya insanlar qrupuna olan davamlı, razılıq ifadə edən emosional münasibətinə deyilir (93, s. 62); *şayə* (latınca *panikon* – şüursuz qorxu, vahimə) – müəyyən bir hadisə haqqında hələ heç nə ilə təsdiq olunmayan, lakin insan kütləsində bir şəxsdən başqasına şifahi surətdə verilən “məlumata” *şayə* deyilir. Bu fenomen insanlara çoxdan məlumdur, lakin sosial-psixoloji yönündə XX əsrin 20-30-cu illərində diqqəti cəlb etmiş, müasir dövrdə isə nisbətən geniş öyrənilməyə başlanmışdır (93, s. 64). Buradan göründüyü kimi, lüğətdə yeri gəldikcə bəzi terminlərin izahı verilərkən onların yaranma tarixinə də toxunulur.

İzahlı lüğətdə sadə, düzəltmə, mürəkkəb terminlərlə yanaşı, termin birləşmələri də verilmişdir. Sadə: *ehtiras* – qüvvətli, davamlı hiss olub, insanın daxili qüvvələrinin və bütün cəhdlərinin ehtiras obyektinə yönəlməsində təzahür edir (93, s. 23); *əqidə* – şəxsiyyəti öz dəyərlər sisteminə uyğun olaraq hərəkət etməyə sövq edən dərk olunmuş tələbatdır (93, s. 31); *hipnoz* – süni olaraq yaradılan yuxudur (93, s. 36); düzəltmə: *dahilik* – müvafiq fəaliyyət sahəsində insanı görkəmli şəxsiyyət kimi tanıdan, bir qism qabiliyyətlərin yüksək səviyyədə inkişafıdır (93, s. 17); mürəkkəb: *özünütənzi-metmə* – (latınca *regulare* – qaydaya salmaq) – insanın öz fizioloji və psixoloji vəziyyətini, həmçinin hərəkətlərini idarə etməsi prosesidir (93, s. 52); *yuxugörmə* – başlıca olaraq “tez” yuxu fazasında yuxu zamanı müntəzəm olaraq meydana çıxan təsəvvürlərin, sürətlərin yaşanmasıdır (93, s. 74); termin birləşmələr: *mənlik şüuru* – fərdin özü haqqında nisbətən sabit, dərk olunmuş baxışlar sistemidir. Başqa sözlə, mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir (93, s. 49) və s. Göründüyü kimi, lüğətdə

psixologiya terminlərinin struktur baxımdan bütün növlərinə rast gəlinir.

2005-ci ildə R.İbrahimbəyovanın müəllifliyi ilə “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-türkcə psixoloji və pedaqoji terminlər lüğəti” nəşr edilmişdir. “Bu lüğət ilk dəfə vahid bir formada hazırlanmış Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində işlənən psixologiya və pedaqogika üzrə terminlərin ekvivalentləri toplusudur” (58, s. 7). Aydın olur ki, bu, dörd dildə işlənən psixologiya və pedaqogika terminlərinə aid olan ilk çoxdilli (dörddilli) lüğətdir. Lüğət adı çəkilən dillərdə psixologiya və pedaqogika üzrə 1100-dən çox termini əhatə edir. Lüğətdə dilimizdə istifadə dairəsi geniş olan terminlər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda müəllif terminləri seçərkən müasir Azərbaycan elmindəki son elmi nailiyyətlərə, sanbalı tədqiqatlara, tanınmış əcnəbi ədəbiyyatlara istinad etmişdir. Bu lüğətin pedaqoji əhəmiyyəti də böyükdür. Belə ki, o, universitetlərdə pedaqogika və psixologiya sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması üçün yararlı mənbədir.

Lüğətin əsasını görkəmli Azərbaycan psixoloqu F.İbrahimbəyovun hələ ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan psixologiya terminologiyasının inkişafı ilə bağlı ideya və prinsipləri təşkil edir. Lüğət iki hissədən ibarətdir: 1-ci hissə əsas (s. 23-112), 2-ci hissə köməkçi (s. 113-213). Lüğətin 1-ci əsas hissəsini əlifba sırası ilə düzülmüş və Azərbaycan dilində verilmiş psixologiya və pedaqogika terminləri, onların rus, ingilis və türk dillərində tərcümələri təşkil edir. Lüğətin köməkçi hissəsi isə rus, ingilis və türk dillərində verilmiş pedaqogika və psixologiya terminlərinin siyahısından ibarətdir. Göstərilən siyahıda hər terminin yanında olan rəqəm lüğətin əsas hissəsində – Azərbaycan dilindəki terminin sıra nömrə-

sinə uyğundur. Azərbaycan dili ilə bağlı olan pedaqogika və psixologiya terminləri istisna olmaqla, lüğət ilə əsas iş ikinci (köməkçi) hissədən başlanmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə hər hansı dildə olan terminlər siyahısında tələb olunan termin müəyyən edilir. Həmin terminlərin yanında olan rəqəm lüğətin əsas hissəsində yerləşən, Azərbaycan dilində olan terminlərin sıra nömrəsidir. Onunla bir sırada olan terminlər digər dillərdəki terminlərin tərcüməsidir. Məsələn, əgər rus dilində işlədilən *агнозия* psixologiya termininin Azərbaycan, ingilis və türk dilinə tərcümə etmək istəsək, bunun üçün lüğətin 2-ci hissəsindən rus dilində olan siyahıda “*агнозия*” terminini müəyyən edirik və onun qarşısındakı rəqəmi qeydə alırıq. Həmin terminin yanındakı rəqəm 24-dür. Bu rəqəm lüğətin I (əsas) hissəsində Azərbaycan dilindəki terminlərin sıra nömrəsini göstərir. Səhifə 24-də verilən bu terminin Azərbaycan, rus, ingilis, türk dillərindəki tərcümələri verilmişdir: *aqnoziya* (Azərbaycan dilində), *agnosia* (ingilis dilində), *tanısızlıq* (türkcə) və s.

Eyni prinsipi digər dillərə (ingilis və türk) aid edə bilərik. İngilis dilində verilmiş mövcud psixologiya terminin rus, Azərbaycan, türk dillərindəki tərcümələrini bilmək üçün ingilis dilində olan terminin qarşısındakı rəqəmi qeydə alıb, 1-ci hissədəki (əsas hissədə) tərcümələrini tapa bilərik. Məsələn, 157-ci səhifədə verilən *cognition* psixologiya terminin rus, türk, Azərbaycan dillərindəki tərcümələrini öyrənmək üçün bu terminin yanındakı 407 rəqəmini qeyd edirik. Mövcud ədədi qeyd etdikdən sonra 54-cü səhifədən 407 rəqəmini tapırıq və tərcümələrə baxırıq: Azərbaycan dilində – *idrak*, rus dilində – *познание*, türk dilində – *biliş* kimi verilmişdir.

İndi eyni qaydanı türk dilində olan psixologiya terminlərinə tətbiq edək. Məsələn, türk dilində 209-cu səhifədə verilmiş *töre* psixologiya terminin yanında 5 rəqəmi qeyd edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq 23-cü səhifədən 5 sıra nömrəsinə baxırıq: Azərbaycan dilində – *adət*, rus dilində – *обычай*, *традиция*, *привычка*, ingilis dilində – *custom*, *tradition*, *habit* kimi tərcümələrini görürük. Azərbaycan dilində mövcud olan pedaqogika və psixologiya terminlərini tərcümə etmək üçün 2-ci hissəyə baxmağa ehtiyac yoxdur. Tələb olunan terminin tərcüməsini lüğətin əsas hissəsində həmin terminlə bir sırada yerləşən terminlərə baxmaqla öyrənmək olar. Məsələn, 106-cı səhifədə olan *vərdiş* psixologiya terminin tərcüməsini bilmək üçün həmin sətirə baxmaq kifayətdir. Rus dilində – *привычка*, *навык*, ingilis dilində – *habit*, *skill*, türk dilində – *alışkanlık*, *beceri* və s.

Göründüyü kimi, bu lüğətlə bağlı deyilən xüsusiyyətlər onu digər lüğətlərdən fərqləndirir, həmçinin bu özünəməxsusluq lüğətə diqqət artıran mühüm amildir.

Hələlik psixologiya terminləri ilə bağlı son lüğət A.Abbasovun 2006-cı ildə tərtib və nəşr etdiyi “Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti”dir. Adından da göründüyü kimi, bu terminoloji lüğət ikidilli tərcümə lüğətidir. Burada terminlər, əvvəlcə, Azərbaycan dilində əlifba sırası və qara şriftlə verilir, həmin terminlərin qarşısında isə onların ingilis dilindəki tərcüməsi yazılır. Məsələn, *ağıldankəm* – *mentally, deffective* (1, s. 3); *duyğu* – *sense* (1, s. 30); *emosiya* – *emotion* (1, s. 34); *hafizə* – *memory* (1, s. 52); *iradə* – *will* (1, s. 70); *qəm* – *sorrow/grief, sadness* (1, s. 88); *qəzəb* – *indignation* (1, s. 89); *qorxu* – *fear/phobia* (1, s. 91); *qürur* – *pride* (1, s. 92); *paxıl* – *envier* (1, s. 125); *özünəinam* – *self-*

confidence (1, s. 124) və s. Bəzən sözün daha yaxşı anlaşılmasına görə bir sıra sözlərin qarşısında mötərizədə istifadəçi üçün qısaca göstəriş xarakterli izah da verilir, həmçinin ingilis dilində olan tərcümədə bir neçə sinonim cütlüklərə də rast gəlinir. Məsələn, *depressiya (əqli baxımdan) – be depressed, be in low spirits, be out spritis* (1, s. 23); *kinesteziya (əzələ-oynaq hissiyyatı) – myesthesia* (1, s. 77); *diqqət – attention, heed, notice, note* (1, s. 27) və s.

Bu lüğət A.Abbasov və X.Asımqızının müəlifliyi ilə əvvəlcə “İngiliscə-azərbaycanca pedaqoji-psixoloji lüğət” adı altında 1999-cu ildə nəşr olunub. Həmin lüğət adından da göründüyü kimi, terminoloji lüğət olmadığına görə onun üzərində dayanmağa və xüsusi şərh verməyə ehtiyac duymadıq.

Bunlardan başqa, psixologiya terminlərinə Azərbaycan dilinin izahlı və orfoqrafiya lüğətlərində də kifayət qədər rast gəlinir. İzahlı lüğətlərdə belə terminlərin ifadə etdiyi ümumişlək mənaları ilə bərabər, terminoloji mənaları da verilir, orfoqrafiya lüğətlərində isə onların mənsub olduğu elm sahəsi müvafiq sözün qarşısında mötərizədə (psix.) şəklində yazılmaqla fərqləndirilir. Məsələn, izahlı lüğətdə: “*fikir* – 1) düşünmə, düşüncə, təfəkkür, təfəkkür prosesi; 2) adamın ağılını məşğul edən şey, daim düşünülmən şey” (19, s. 193) və s., orfoqrafiya lüğətində: *introvert* (psix.) (22, s. 325), *xolerik* (psix.) (22, s. 307), *eydetizm* (psix.) (22, s. 216), *bihevizm* (psix.) (22, s. 88) və s. kimi nümunələr diqqəti cəlb edir.

Yuxarıda haqqında şərh verdiyimiz lüğətlərlə bağlı aşağıdakı qənaətlərə gəlmək olar:

Dilimizin lüğət tərkibində özünəməxsus mövqeyi olan psixologiya terminləri qədim tarixə malik olsa da, onların tədqiqi dilçiliyin son dövrlərinə təsadüf edir. Psixologiyaya aid mövcud terminoloji lüğətlər bu elmə məxsus terminlərin sistemə salınmasında, konkretləşdirilməsində və əcnəbi dillərdən alınan terminlərin qarşılığının müəyyənləşdirilməsində olduqca önəmlidir. Hər hansı sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərin və ya ümumiyyətlə, lüğətlərin tədqiqata cəlb edilib araşdırılması, nəinki lüğətçilik tariximizin inkişafını izləmək baxımından, bütövlükdə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və təkamül tarixinin öyrənilməsi cəhətdən də təqdirəlayiqdir. Psixologiya elminin son dövrdəki sürətli inkişafını nəzərə alsaq, sırf psixologiya terminlərini əhatə edən ikidilli, çoxdilli, izahlı və ya ensiklopedik lüğətlər hazırlamaq zamanın tələbidir. Əcnəbi dillərə məxsus sözlərin ana dilimizdə qarşılığı yaradılarkən diqqətli olmalı, xətalara yol verilməməlidir. İzahlı lüğətlərdə müvafiq terminlərin izahını verərkən çalışmaq lazımdır ki, terminə verilən tələblərə uyğun olaraq onların mənası yığcam və dəqiq olsun. Psixologiyaya aid yeni tərtib ediləcək terminoloji lüğətlərdə psixologiya terminləri pedaqogika terminləri ilə birgə deyil, ayrıca yer almalıdır.

Psixologiyaya aid terminoloji lüğətlərdə mövcud olan çatışmazlıqlardan biri də onlarda terminlərin linqvistik izahatına və etimoloji şərhinə az yer verilməsidir. Tədqiqat zamanı bəlli oldu ki, belə lüğətlər dilçilər yox, psixoloqlar və ya pedaqoqlar tərəfindən tərtib edilmişdir. Buna görə də onlar hər hansı termin haqqında yazdıqları məqalədə ümumi anlayış verməklə kifayətlənmişlər. Bu onu deməyə əsas verir ki, mü-

vəfıq sahə üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında dilçi alimlərin iştirakı vacibdir.

Psixologiya terminlərinin leksik-semantik özəllikləri

Terminologiya dilçiliyin xüsusi bir sahəsi olaraq elmi anlayışları ifadə və ya təyin edən termin-sözləri və termin-söz birləşmələrini, bir sözlə, bütövlükdə dilin terminoloji sistemini öyrənir. Tarixən ayrı-ayrı elm sahələri artan tempə inkişaf etmiş, elm aləminə yeni-yeni elmi nəzəriyyə, prinsip, müddəa və qanunauyğunluqlar daxil olmuş, bunlara uyğun olaraq insan təfəkküründə mövcudlaşan məfhumların sayəsində müxtəlif anlayışlar sistemi yaranmış və bu proses indi də davam etməkdədir. İnsan təfəkkürünün məhsulu olan belə məfhum və anlayışlar məntiqi kateqoriya sisteminə aid olsalar da, alimlər tərəfindən müvafiq sözlərlə ifadə olunaraq dilin lüğət tərkibinə daxil olurlar. Məfhum və anlayışları öyrənən məntiq elmindən fərqli olaraq, dilçiliyin terminologiya bölməsi anlayışların təzahürünü canlandırır, onları ifadə edən termin-sözləri tədqiq edir və sistemləşdirir. Belə sistemləşdirmə zamanı elmi terminlər ümumilikdə deyil, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə qruplaşdırılır və hər bir elm sahəsinə məxsus olan terminlər xüsusi təsnifatlaşdırılaraq elmi dövriyyəyə daxil edilir.

Azərbaycan dili leksikasının bir qolu olan terminoloji qatın ayrıca bir hissəsini psixologiya terminləri təşkil edir. Bu terminlər söz və ya söz birləşməsindən ibarət olub psixologiya elmində məxsusi məfhum və anlayışları göstərmək üçün istifadə olunur. Psixologiya elminə məxsus olan terminləri (digər sahə terminologiyalarında olduğu kimi) dildə işlənmə

xüsusiyyətlərinə görə bir neçə yerə ayırmaq olar: 1) həm ümumişlək söz, həm termin kimi işlənənlər; 2) yalnız termin kimi işlənənlər.

Həm termin, həm ümumişlək söz kimi işlənən psixologiya terminləri: *ruh, şüur, davranış, ağıl, hiss, duyğu, düşüncə, anlayış, qavrayış, inam, ehtiras, diqqət, həyəcan, qabiliyyət, xarakter, şübhə, sevgi, qısqanclıq, qorxu, darıxma, qıcıq* və s. Adı çəkilən bu terminlər həm psixologiya elminə məxsus hər hansı bir konkret anlayışı ifadə edən termin kimi, həm də geniş kütlənin başa düşdüyü sözlər kimi işlənə bilər. Məsələn, əgər *ağıl və qorxu* anlayışlarına diqqət yetirsək, görəcəyik ki, bu ifadələr psixologiyada konkret bir anlayışı ifadə edir: *ağıl* (hiss və iradədən fərqli olaraq) – insanın idrak imkanlarının ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Dar mənada, insanın əqli qabiliyyətlərinin fərdi psixoloji xarakteristikasıdır (93, s. 6), *qorxu* – fərd üçün təhlükəli situasiyalarda meydana çıxan emosiyadır (93, s. 46). Həm də bu leksik vahidlər xalq dilində ümumişlək söz kimi də işlənir: “*ağıllı ağıl* elə-yincə dəli vurdu keçdi” (15, s. 25), “*qorxu* adama yalan de-dirdər” (15, s. 171). Qeyd etdiyimiz sözlərin hamısına aid bu kimi nümunələr göstərmək mümkündür.

Yalnız termin kimi işlənən psixologiya terminləri: *abaziya* (yunanca a – inkaredici hissəcik, bazis – hərəkətmə, yerləş) – yerimə qabiliyyətinin pozulmasıdır. İsteriya zamanı müşahidə olunur (93, s. 4), *affekt* (latınca affectus – ruhi təlatüm, həyəcan, ehtiras) – subyekt üçün həyati əhəmiyyətli şəraitin kəskin dəyişməsi, daxili orqanların funksiyaların dəyişiklik və kəskin hərəkət təzahürləri ilə bağlı olan güclü və nisbətən qısamüddətli emosional vəziyyətdir (93, s. 5), *anosmiya* (yun. a – inkar, osmeo – qorxu) – iy duyğularının po-

zulması, ya tamamilə yox olmasıdır (87, s. 15), *sensibilizasiya* (lat. *sensibilis* – həssas) – xarici aləmdən və orqanizmin daxilindən müəyyən qıcıqlandırıcıların təsiri altında baş beyin qabığı oyanıcılığının yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq analizatorların həssaslığının artmasıdır (87, s. 103) və s.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin psixologiya terminologiyası fasiləsiz olaraq inkişaf edir və yeni terminlər hesabına daha da zənginləşir. Buna təsir edən başlıca səbəb isə psixologiya elminin dinamik inkişafı və digər elmlərlə mütəmadi olan əlaqəsidir.

Dilin lüğət tərkibində yeni terminlərin yaranması cəmiyyətin elmi inkişafı, cəmiyyətdə gedən proseslər, bu proseslərin sürəti, inkişafı, istiqaməti və baş verən bu və ya digər hadisəyə münasibətilə bağlıdır. Ətraf mühitin insanın təfəkkürünə təsiri dərhal dildə öz əksini tapır. Məhz dilin təfəkkürlə sıx bağlılığı psixologiya terminlərində daha aydın ifadə edilir. *Duyğu, düşüncə, təfəkkür, şüur, qavrayış, təxəyyül, diqqət, həfizə* və s. kimi psixologiya terminləri dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Biz psixologiya terminlərinə, ilk növbədə, yazılı mənbələrimizdə - ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin dilində rast gəlirik. Lakin bu terminlərin daha geniş şəkildə formalaşması həmin elmin yaranması və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. “Elm və texnikanın hər hansı bir sahəsində ixtisas biliklərinin zənginliyi həmin sahədə olan terminologiyada əks olunur” (100, s. 9). Elm üçün terminologiyanın əvəzsiz xidməti vardır. Biz məhz termini görən kimi onun hansı elm sahəsinə aid olduğunu araşdırmağa başlayırıq. *İnstinkt, vərdiş, iradə, intellekt, məqsəd, motiv, hisslər, həssaslıq, idrak, xülya, xəyal, xarakter, əhval, emosiya, adət, diqqət, ağıl, şüur* və s. anlayışlara rast gəldiyimiz zaman dərhal bunlar psi-

xologiya terminləridir, – deyirik. Məhz bu səbəbdən də “elm üçün terminologiyanın böyük əhəmiyyəti var” (71, s. 8) arqumentini rəhbər tuturuq. Çünki termin, ümumiyyətlə, söz xalqın təfəkküründə yaranmış müəyyən məfhumu təmsil edir. Söz və termin mövcud olan müvafiq zehni varlığı ifadə edir. Mövcud olmayan hər hansı bir anlayış dildə istər söz, istərsə də termin kimi ifadə oluna bilməz.

Dilçiliyə dair ədəbi mənbələrdə “*psixoloji leksika*”, “*psixoloji terminlər*”, “*psixoloji terminologiya*”, “*psixologiya terminləri*”, “*psixologiya terminologiyası*” ifadələrinə rast gəlinə bilər. Bu anlayışlar ifadə etdikləri semantikaya görə sinonim tərəflər kimi çıxış etsələr də, bəzi xüsusiyyətləri onları bir-birlərindən müəyyən mənada fərqləndirir. Əsasən də “*psixoloji leksika*” və “*psixologiya terminləri*” ifadələrinin semantikasi diqqət çəkir. Fikrimizcə, psixoloji leksika dedikdə, buraya təkcə psixologiya elmində konkret anlayışı ifadə edən terminlər deyil, dilin ümumişlək fonduna daxil olan digər psixoloji anlayışları ifadə edən və həm ümumişlək, həm də termin kimi işlənə bilən sözlər, həmçinin psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatlarda rast gəlinməyən adi sözlər də daxildir. Belə ki, dilimizdə işlənən *affekt*, *temperament*, *motiv*, *psixika*, *instinkt*, *insayt*, *tropizm*, *hipnoz*, *eqoizm*, *amneziya*, *autizm*, *bihevizorizm*, *psixooanaliz*, *stress*, *depressiya*, *təhtəlsüur*, *təxəyyül*, *emosiya*, *yönəliş*, *introvert*, *interiorizasiya* və s. sırf psixologiya terminləri ilə yanaşı, termin olmaqla bərabər, adi danışıda da işlənən, hamı tərəfindən başa düşülən *duyğu*, *düşüncə*, *kədər*, *qəzəb*, *fikir*, *xasiyyət*, *xəyal*, *hafizə*, *qavrayış*, *qabiliyyət*, *qorxu*, *məqsəd*, *hiss*, *ruh*, *xarakter*, *diqqət*, *qıcıq*, *inam*, *həssas*, *vərdiş*, *yaş*, *yuxu*, *ağıl* və s. söz-terminlər, hətta sırf xalq danışığı dilinə aid olan *dəli*, *gic*, *sərsə-*

ri, səy, dəlilik, giclik, səylik, fağır, mağmun, əfəl, avara, üzü-yola, axmaq, başıxarab, diribaş, şiltaq, gözüaçıq və s. sözlər də psixoloji leksikanın tərkib hissəsinə aid edilə bilər. Psixologiya terminləri dedikdə isə, yalnız psixologiya elminə məxsus konkret anlayış və məfhumları ifadə edən terminlər nəzərdə tutulmalıdır. Buraya həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənən anlayışlar da daxildir, o şərtlə ki, belə sözlər ümumişlək olub hamı tərəfindən anlaşılaqla, həmçinin psixologiya elmində konkret bir anlayışı ifadə və ya təyin etmiş olsun. Bu fikri müəyyən mənada “*psixoloji terminlər*” – “*psixologiya terminləri*”, “*psixoloji terminologiya*” – “*psixologiya terminologiyası*” anlayışlarının izahında da istifadə etmək olar. Lakin təkrara yol verməmək üçün belə izahata ehtiyac duymuruq. Həm də bu anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdən daha çox onları dildə sinonim kimi işlətməyin tərəfdarıyıq.

Məlumdur ki, eyni anlayışın dildə müxtəlif şəkildə ifadə olunması mövcuddur. Dilçilikdə isə bunlara sinonim deyilir. Bu anlayışın dildə müxtəlif formada ifadə olunmasına baxmayaraq, biz tədqiqat işimizdə həmin anlayışı göstərən dil vahidi kimi “psixologiya terminləri” ifadəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində psixologiya terminləri mühüm yer tutur. Bu terminlərin digər xüsusiyyətlərindən bəhs etməzdən öncə yuxarıda qeyd edilən məsələlərdə anlaşılmazlıq yaranmaması üçün “*psixi*”, “*psixi proses*”, “*psixi hal (halət)*”, “*psixi xassə (xüsusiyyət)*” “*psixika*”, “*psixoloji*” və “*psixologiya*” terminlərinin semantikasından bəhs etməyi lazım bilirik. Belə ki, psixologiya elmini və ona aid olan terminləri daha dəqiq anlamaq üçün qeyd

edilən terminlərin mahiyyətinə xüsusi nəzər salmaq məqsəddə uyğundur.

“*Psixi*” termininin özü yunan sözü olan “psyuxē”-dən əmələ gəlmişdir ki, bu da “insanın ruhu”, “insanın ruhi aləmi” deməkdir (117, s. 5). Göründüyü kimi, psixologiya sözünün kökündə dayanan “psixi” ifadəsi insanın maddi aləminə deyil, məhz ruhi aləmini ifadə edən bir anlayışdır. Ona görə də burada insanın ruhi aləminə məxsus olan bütün ruhi elementlər (ruhi nə varsa, hamısı): psixi proseslər, psixi hallar, psixi xassələr və ümumilikdə psixi hadisələr nəzərdə tutulur. Bu isə öz növbəsində psixologiyaya aid terminlərin həddlərini müəyyənləşdirməkdə yardımçı olur. Yəni biz dilimizin lüğət tərkibində işlənən sözlər içərisindən psixologiya terminlərinin sərhəddini ayırd edərkən bu fikrə əsaslanırıq və insanın daxili-mənəvi, ruhi aləmi ilə bağlı anlayışları ifadə edən sözləri psixologiya terminləri kimi dəyərləndiririk. Onu da qeyd edək ki, bu termin ayrılıqda işlənmir. Yəni digər sözlərlə məna və qrammatik cəhətdən birləşərək, söz birləşməsi şəklində olan termin və termin birləşmələri əmələ gətirir. Özü də həmişə birinci tərəf kimi çıxış edir.

“*Psixi proses*” termini psixi faktın prosesuallığını, dinamikasını nəzərə çarpdırır. Məsələn: əlimə tikan batdı; Ağrı duyğusu əmələ gəldi; Ağrı davam etdi və müəyyən müddətdən (5 dəqiqədən) sonra kəsildi (29, s. 10). İdrak proseslərinə (*duyğular, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül*), iradi proseslərə və emosional proseslərə psixi proseslər deyilir (46, s. 21).

“*Psixi halət*” termini psixi faktın nisbi davamlılığını bildirir. Məsələn: tələbə qız küçədə yoldaşları ilə şit hərəkət edirdi. Bir də gördü ki, əmisi o biri küçədən keçir, o, – utandı və

tez özünü yığışdırdı. Ancaq hiss etdi ki, əmisi onun küçədə şit hərəkətini gördü. Qızın nə isə qanı qaraldı və bu bir neçə gün davam etdi (29, s. 10). *Şən əhvallar, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inam, inamsızlıq, şübhə* və s. psixi hallara misal ola bilər.

“*Psixi xassə*” və ya “*psixi xüsusiyyət*” termini isə psixi faktın sabitliyini, onun şəxsiyyətin strukturunda möhkəmləndiyini və təkrar olunmasını ifadə edir. Misal: iki şagird təsəvvür edin. Biri tənbəldir, digəri əməksevərdir. Yaxud, biri sakitdir, digəri coşqundur, biri ünsiyyətli, digəri isə qaradınməzdir (29, s. 10). *Temperament, xarakter, qabiliyyətlər* və s. əsas psixi xassələrdir.

“*Psixika*” termini ilə bağlı izahata bir sıra mənbələrdə müxtəlif formalarda rast gəlinərsə də, onlar mahiyyət etibarilə eynidir. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirək: “Psixi proseslər, psixi hallar və psixi xassələrin hamısına birlikdə psixika və ya psixi hadisələr deyilir” (29, s. 10-11). “*Psixika* (yunanca psychikos - ruhi) – yüksək təşkil olunmuş materiyanın xassəsi olub, obyektiv aləmin subyektin beynində subyektiv inikasından ibarətdir” (93, s. 54). Fikrimizcə, psixika obyektiv aləmin subyektiv inikası olaraq, adlarını qeyd etdiyimiz psixi hadisələrin (psixi proses, psixi hal, psixi xassə) ümumi adıdır. Məhz psixologiya elmi də elə psixika haqqında və ya onu öyrənən bir elmdir. Göründüyü kimi, psixi hadisələr “*qavrayış*”, “*hafizə*”, “*təfəkkür*”, “*iradə*”, “*hisslər*”, “*temperament*”, “*diqqət*”, “*inam*”, “*xarakter*”, “*təxəyyül*” və s. terminlər kimi qruplaşdırılmış və psixologiya elminin əsasını təşkil etmişdir.

“*Psixoloji*” termini də “*psixi*” termini kimi müstəqil şəkildə işlənir. Bu da başqa sözlərlə əlaqəyə girərək söz bir-

ləşməsi formasında olan termin birləşmələr əmələ gətirir: *psixoloji uyuşma*, *psixoloji konsultasiya*, *psixoloji xidmət*, *psixoloji leksika* və s. Hesab edirik ki, “*Psixoloji*” ifadəsi ruhla, ruhi aləmlə bağlı olan deməkdir. Yəni bu sözdən sonra hansı söz gəlsə, deməli, həmin anlayışın ruhi aləmlə – psixologiya ilə bağlılığını göstərir. Məsələn, “*psixoloji xidmət*” ifadəsinə diqqət yetirsək görürük ki, xidmət sözü bir çox sözlərlə işlənə bilər: tibbi xidmət, hüquqi xidmət və s. bu ifadələrdə tamam başqa məna kəsb edir. Məhz “*psixoloji xidmət*” dedikdə isə psixika, psixi hadisələrlə, bir sözlə, psixologiya ilə bağlı olan xidmətdən söhbət gedir.

“*Psixologiya*” terminin dilimizdə nə vaxtdan və necə işlənməsini bilmək üçün psixologiya elmi ilə bağlı mövcud ədəbiyyatlara və psixologiya terminlərinə aid terminoloji lüğətlərə nəzər salmaq lazım gəlir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, psixologiya elmi Azərbaycanda müstəqil elm kimi XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Elə buna görə də “*psixologiya*” termini də məhz bu dövrdə dilimizin leksik qatına daxil olaraq, elmi ədəbiyyat və lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Onun hərfi mənası, mahiyyəti açıqlanmış, terminoloji funksiyası və linqvistik izahı dəqiqləşdirilmişdir. Bununla bağlı bəzi mənbələrə nəzər salaq:

“*Psixologiya*” termini iki yunan sözündən – “*psyuxe*” – ruh, ruhi aləm, - “*loqos*” – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “*psixika haqqında elm*” deməkdir (29, s. 8). Bu terminin dilimizdə işlənmə tarixini və terminoloji mahiyyətini daha ətraflı öyrənmək üçün “*psixologiya*” elminin və termininin dünyada və Azərbaycanda formalaşma tarixinə qısaca da olsa, nəzər yetirməyi zəruri sayırıq.

“Psixologiya” elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV əsr) “Ruh haqqında” məşhur traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın adı psixologiya deyil, “Ruh haqqında” adlanır. Bu, təsadüfi deyildir. Uzun müddət (XIX əsrin sonlarına qədər) psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyyətə) aid fənn hesab olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu *mental* (“*mental*” – *latın sözü olub, psixi olan deməkdir*) fəlsəfə, *ruhhiyyət*, *pnevmatologiya* (“*pnevma*” – *yunan sözü olub, nəfəs, ruh deməkdir*) adlandırmışlar. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü nə ingilis, nə də fransız ədəbiyyatında işlənilməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü ensiklopedist alim Xristian Volfun (1679-1754) 1734-cü ildə “Empirik psixologiya” və “Rasional psixologiya” kitabları nəşr olunandan sonra məlum olmuşdur. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq psixologiya termini Amerika, Avropa və rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış və böyük evristik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanda psixologiya termini XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə işlənilməyə başlanılmışdır” (29, s. 7-8). Psixologiya elm olaraq hansı ölkədə necə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq, qədim tarixə malikdir. Bu və ya digər terminlərlə adlandırılmasına baxmayaraq, bütün ifadə olunan adlar (terminlər) öz mahiyyəti etibarilə ruha bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, tarixən ruh fenomeni uzun müddətli mübahisə obyektinə olmuş və bu gün də mübahisə mövzusu olaraq qalır. İnsan cisim və ruhdan ibarətdir və cismi idarə edən ruhdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, psixologiya elmi metafizik elmdir. Başqa sözlə, insanın ruhi hallarını özündə əks etdirən fundamental bir elm-

dir. Buna uyğun olaraq qeyd edək ki, psixologiya terminlərinin müəyyənləşdirilməsi və leksik-semantik izahı zamanı belə terminlərin ruhi aləmlə rəbitəsi diqqətdə saxlanmalıdır.

Psixologiya terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışarkən, ümumiyyətlə, terminologiyada problem hesab edilən bəzi semantik proseslərin mövcudluğu məsələsinə toxunmamaq və ona münasibət bildirməmək olmur. Bu məsələdə N.Məmmədlinin bu fikri ilə razılaşmalı oluruq: “Ümumdil sistemi ilə əlaqəsini kəsən alınma terminlərin müvafiq sosial şəraitdə yeni mənə çalarları formalaşır, onlar semasioloji və onomasioloji təbiətlərini göstərir, sinonimləşir, çoxmənalılaşır, omonimləşir. Semantik dəyişmələr, xüsusilə alınma ictimai-siyasi terminlərdə daha bariz şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, fərqli sosial və milli şəraitdə yaranan, müxtəlif dil materialından düzələn terminlər eyni hadisəni bildirdikdə dil əlaqələri prosesində sinonimləşir” (89, s. 164). Yəni terminologiyada omonimlik, sinonimlik və çoxmənalılıq kimi semantik proseslər, əslində, terminə verilən tələblərə yad olsa da, bunlar bu və ya digər formada özünü büruzə verir. Bu baxımdan psixologiya terminologiyasında da bu cür semantik proseslərin tədqiqata cəlb edilməsini zəruri hesab edirik.

Çoxmənalılıq problemi. Dildə çoxmənalılıq dedikdə, sözlərin bir mənada deyil, əsas mənə ilə bağlı bir neçə mənada işlənməsi başa düşülür. Lakin çoxmənalılıq terminlər üçün xarakterik hal hesab olunmur. A.Babayev yazır ki, “Adi sözlərdə məcazi və çoxmənalılıq olduğu halda, terminlərdə bu, yolverilməzdir” (24, s. 164). Lakin terminlərdə çox az hallarda da olsa, çoxmənalılıq müşahidə edilir. Z.Uzdeeva da qeyd edir ki, “Ədəbi dil leksikasında müəyyən qat təşkil

edən əcnəbi yaxud ümumiyyətlə, terminlərə semantik proseslərdən təcrid olunmuş, tamamilə ayrıca sistem kimi baxmaq doğru deyil, çünki termin hər hansı abstrakt simvol və ya “adi işarə” yox, insan nitqinin məhsuludur. Buna görə də aydındır ki, terminlərdə çoxmənalılığın, eləcə də sinonimliyin olmaması ideal xüsusiyyətdir, lakin bu real həqiqət deyil” (148). Terminlərdə çoxmənalılığın meydana gəlməsinə səbəb onların işlənmə sahəsinin və funksional imkanlarının artması və genişlənməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində bəzi psixologiya terminləri vardır ki, onlar zaman keçdikcə başqa sözlərlə birləşərək və yaxud başqa sözlərə yanaşaraq bir leksik vahid təşkil etməklə çoxmənalılıq ifadə etmiş olur.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti terminologiyada çoxmənalılığın olmamasından bəhs etsələr də, bu halın qaçılmaz olduğunu da vurğulamışlar. Məsələn, A.Qurbanov terminə verilən əsas tələblərdən olan təkmənalılıqdan danışaraq “təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti nisbətən azalır. Çünki çoxmənalı terminlər elmi anlayışların aydın əks olunmasına lazımi imkan yaratmır” (81, s. 229) kimi qeyd etsə də, arxasınca yazır ki, “dilimizdəki terminlərin, o cümlədən dilçiliyə dair terminlərin bəziləri çoxmənalıdır” (81, s. 229). Lakin fikrimizcə, müəllifin orada verdiyi misallar çoxmənalılıq anlayışının xarakterik xüsusiyyətini özündə ehtiva etmir. Bu məsələ ilə bağlı N.Məmmədlinin fikri isə belədir: “Terminologiyada leksik-semantik proseslərin olması fikri mübahisəli olaraq qalır. Bir tərəfdən termin-işarənin təbiəti, aid olduğu obyekt, predmet və s.-ni birmənalı adlandırması çoxmənalılıq və ya sinonimliyin olması ehtimalını aradan qaldırır, ikinci tərəfdən canlı dil vahidi olduğu üçün o, ümu-

mədəbi dil leksikasının semantik proseslərini özündə daşıyır. Hər hansı sahə terminologiyasının elementlərində bu semantik prosesləri müşahidə edə bilərik” (89, s. 160). Deməli, terminin çoxmənəlilikindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı sahədə konkret bir məhfumu ifadə edən terminin çoxmənəlilikindən deyil, həmin terminin işləndiyi mövqedən və situasiyadan asılı olaraq və ya digər sözlərlə əlaqədə olmaqla müəyyən məcazi mənə ifadə edə bilər. Bu, dildə qaçılmaz haldır. Lakin bu halı bütövlükdə terminologiyaya şamil etmək olmaz. Əgər belə olmazsa, onda leksikanın tərkibində “terminlər” adı ilə söz qrupu mövcud olmazdı. Elə hamısı ümumişlək sözlər olardı. Terminlər leksikologiyanın tərkibində olduğu üçün onun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, leksikada baş verən digər semantik proseslər qismən də olsa, onları əhatə etmiş olur. A.Qənbərov “Terminlərin yaranmasında məcazların rolu” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “...Azərbaycan dilindəki terminlərin, termin səciyyəli söz və ifadələrin xeyli hissəsi sözün məcazi mənası əsasında meydana gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, məcazlar çoxmənəlilikə xidmət edir, eyni zamanda obrazlılıq, təsirlilik, yığcamlıq və s. bu kimi keyfiyyətlərə malikdir. Terminlərə verilən tələblərdə isə təkmənəlilik və dəqiqlik başlıca meyar hesab olunur. Bu baxımdan yanaşdıqda məcazların termin yaradıcılığında iştirakı qeyri-adi hal kimi görünə bilər. Əslində isə belə deyil. Məcazlar termin işlənərkən konkretlik, yığcamlıq ön plana keçir, obrazlılıq, emosionallıq isə burada rol oynamır. Bu üsulla terminlər yaradılarkən, əsasən, məfhumlar arasında forma, rəng, funksiya, keyfiyyət oxşarlığı nəzərə alınır” (76, s. 67). Bu isə bir çox terminlərin ümumişlək sözlərin mənə genişlənməsi və xüsusiləşməsi əsasında yaranma-

sından irəli gələn məsələdir. Yəni belə terminlərin xislətində ümumişlək sözlərə xas olan çoxmənalılıq, sinonimlik kimi mənə xüsusiyyətlərinə malik olmaq var.

Çoxmənalılıqda əsas mənə ilə bağlılıq önəmli məsələdir. Ə.Həsənova qeyd edir ki, “Çoxmənalılıq (polisemiya) deyildikdə, adətən bu və ya digər sözün eyni vaxtda, sinxron planda bir neçə mənaya malik olması, daha doğrusu müxtəlif qəbildən olan əşyaları, hadisələri, əlamətləri, münasibətləri ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Çoxmənalılığın inkişafı üçün bilavasitə dilin özündən doğan şərait leksik vahidin strukturunun mütəhərrikliyidir. Məhz həmin mütəhərriklik nəticəsində söz yeni məzmunlar kəsb edir. Əlbəttə, burada müəyyən bir əşyanın başqa əşyalara oxşarlığı (metafora), yaxınlığı (metonimiya) da rol oynayır. Şübhəsiz, terminin qəti məntiqi-semantik hüdudu müəyyən dərəcədə çoxmənalılığın meydana gəlməsinin qarşısını alır. Terminologiyada çoxmənalılığın yaranması prosesi bütün mümkün olan kanallar üzrə getmir. Lakin hər halda baş verir” (50, s. 77-78).

Terminologiyada çoxmənalılıq məsələsinə toxunarkən ayrı-ayrı terminlərin çoxmənalılıq təşkil etməsini vurğulamaq lazım deyil. Ona görə ki, bu proses terminlərə xas xüsusiyyətlərdən olmasa da, bəzi terminlərin elementlərində və termin-söz birləşmələrinin komponentlərindən biri bir çox hallarda müxtəlif mənaların ifadə olunmasında iştirak edir. Danilensonun da qeyd etdiyi kimi, “...çoxmənalılıq və ya başqa semantik hadisələrin terminologiyada bəzi xüsusiyyətləri ümumdəbi dil leksikasında analoji hadisələrdən bir qədər fərqlənir. Belə ki, bu hadisələr terminologiyanın səciyyəvi leksik semantik keyfiyyətlərinə təsir etmir, terminlərin semantik müəyyənliyini pozmur” (138, s. 65).

Azərbaycan dilində psixologiya terminləri kimi qəbul olunmuş bir çox leksik vahidlər işlədilir ki, bunlar başqa sözlərlə birləşərək, yaxud da yanaşaraq bir leksik vahid rolunu oynayırlar. Dildəki psixologiya terminləri digər sözlərlə müxtəlif kontekstdə birləşərək yeni anlayışlar ifadə edir. Sözlərin bu cür yeni məna bildirməsi çoxmənalılığın meydana gəlməsinə imkan yaradır. Belə hallarda çoxmənalılıq həmin sözlərin semantik tutumunun kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. *Ağıl, acıq, depressiya* və s. kimi sözlər digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girdiyi zaman çoxmənalılığını büruzə verir.

Ağıl psixologiya termini müəyyən sözlərlə birləşərək çoxmənalılıq yarada bilmişdir. Məs.: *Ağılın dərinliyi, ağılın tənqidliyi, ağılın çevikliyi* kimi psixologiya terminlərində *ağıl* anlayışı çoxmənalılığı meydana gətirmişdir. Bunlar öz əsasını isə *ağılın keyfiyyətləri* terminindən götürmüşdür. Bundan başqa *ağıl* termininin bir sıra sözlərlə birgə işlənərək frazeoloji vahidlər yaratdığına da şahidi oluruq: *ağıl dəryası, ağıl qoymaq, ağıl vermək, ağıldan seyrək (kəm), ağıl ala qayadadır, ağıl azmaq, ağılını itirmək, ağıl başından oynamaq, ağıl başına gəlmək, ağıl başında olmaq, ağıl başından çıxmaq, ağıl başından oynamaq, ağıl bir qarış olmaq, ağıl bir şey kəsmək, ağıl çaşmaq, ağıl getmək, ağıl gödək olmaq, ağıl kəsmək, ağıl kəsmək. Ağıl qarışmaq, ağıl özüə getmək, ağıl topuğunda olmaq, ağıl yerində olmamaq, ağıl batmaq, ağıl belə gəlməzdi, ağıl belə gətirmə, ağıl fikir gəlmək, ağıl gələnə danışmaq, ağıl gələnə etmək, ağıl gəlmək, ağıl qalmaq, ağıl almaq, ağıl itirmək, ağıl başından çıxarmaq* (17, s. 12-15).

Acıq termininin də çoxmənalılığına fikir verək: *acığa düşmək, acığa salmaq, acığı gəlmək, acığı tutmaq, acığından*

zəncir çeynəmək, acığını boğmaq, acığını tökmək, acığını üstünə tökmək, acıq çıxmaq, acıq vermək (17, s. 8).

Astenik (insanın həyat fəaliyyətini zəiflədən, insanın qüvvə və enerjisini azaldan hisslərə deyilir. *Qəm, qorxu, kədər* və s.) bu termin də digər sözlərlə, hətta digər psixologiya terminləri ilə birləşərək leksik vahid yaradırlar. Məsələn, *astenik affekt, astenik hiss* və s.

Beyin psixologiya termini də digər sözlərlə birləşərək çoxmənalılıq yarada bilirlər. *Arxa beyin, uzunsov beyin, orta beyin, ara beyin, baş beyin* və s.

Bunlardan başqa, digər psixologiya terminlərinin də frazeoloji birləşmə tərkibindəki çoxmənalılığı mövcuddur: *Depressiyaya düşmək* – psixoloji sarsıntı keçirmək (17, s. 84); *diqqət kəsilmək* – tam diqqət etmək, diqqətlə baxmaq və ya dirləmək (17, s. 88), *əhvalı pozulmaq* – hər hansı səbəbdən kədərlənmək, qəmgin olmaq; *əhvalını korlamaq* – peşman etmək (17, s. 105); *əsəblərə su çiləmək* – sakitləşdirmək, gərginliyi aradan qaldırmaq; *əsəbləri ilə oynamaq* – hirsəndirmək, əsəbiləşdirmək (17, s. 119); *hirsli bağırçaqlarını kəsmək* – bərk hirsənmək (17, s. 146); *hissiyata qapılmaq* – reallığı düzgün qiymətləndirə bilməmək (17, s. 147); *huşunu itirmək* – bihuş olmaq, bayılmaq (17, s. 148); *xəyala qərq olmaq* – fikirli, dalğın olmaq (17, s. 152) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, sözün çoxmənalılığı onun digər sözlərlə işlənməsi fonunda özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, çoxmənalılığın terminologiyanın nöqsanlarından biri olmasına baxmayaraq psixologiya terminlərində bu semantik proses özünü göstərir, təbii ki, gələcəkdə də göstərəcəkdir. Bunu nəzərə alaraq terminlərin təkmənalılığına bir çox hallarda nisbi aspektdən yanaşmaq lazımdır. Çün-

ki çoxmənalılıq təşkil edən bir çox psixologiya terminləri xalq dilinə daxil olmuşdur. Qeyd olunanlarla yanaşı, “nəzərə almaq lazımdır ki, sözün məcazi mənası əsasında yaradılan terminlərdən dildə yalnız kəskin ehtiyac duyulduqda, başqa üsullarla lazımi terminləri yaratmaq mümkün olmadıqda istifadə edilir. Əgər məcazi mənə daşıyan söz termin kimi işlə-nərkən çoxmənalılığa səbəb olursa, mənanı tam ifadə etmir-sə, onun tətbiqinə ehtiyac yoxdur” (76, s. 68).

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəl-mək olar ki, Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin tarixi Azərbaycan dilinin öz tarixi ilə eyniyyət təşkil edir. Bundan başqa psixologiya Azərbaycanda bir elm kimi yeni olduğundan psixologiya terminlərinin araşdırılması da yeni-dir. Bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər ki, orta əsr Azərbay-can şairlərinin dilini tədqiq edən alimlərin elmi yaradıcılı-ğında həmin şairlərin dilindəki psixologiya terminlərinə xü-susi yer verilməmişdir. Məhz bu səbəbdən də bu gün dilimi-zin psixologiya terminlərinin araşdırılması olduqca zəruridir. Ona görə də Azərbaycan klassik ədəbiyyat nümayəndələri-nin yaradıcılığında psixologiya terminologiyasına aid olan anlayışları tədqiq etmək Azərbaycan dilçilik elmində forma-laşan yeni nəsil tədqiqatçıların ümdə vəzifəsidir.

Omonimlik və ya transterminləşmə məsələsi. Psixologi-ya gənc elm olduğu üçün onun terminologiyasında hələ omonimlik öz təsdiqini tapmayıb. Yəni bir sıra terminlər (*diqqət, qavrayış, duyğu, hiss, emosiya, şüur, təfəkkür, təxəy-yül* və s.) psixologiyanın, demək olar ki, bütün sahələrində (sosial, inkişaf, pedaqoji, hüquq psixologiyası və s.) işlədilir. Lakin onların izahatında elə də ciddi fərq yoxdur. Belə ter-minlər müvafiq sahələrdə eyni mənada işlənərək onların ob-

yekti kimi çıxış etsələr də, həmin sahələrin bu terminlərə yanaşma metodu və onlardan istifadə bir qədər fərqlənir.

Sahələrarası terminləri dilçilikdə omonimlik adı ilə öyrənmək, fikrimizcə, doğru olmazdı. Omonimə verilən tərif budur ki, eyni yazılış və tələffüzə malik olan söz tamamilə fərqli müstəqil leksik mənaya malik olmalıdır. Lakin müxtəlif sahələrin terminologiyasında mövcud olan belə terminlərdə müəyyən bir bağlılıq olur, onlar bir-birindən tamamilə fərqli məna ifadə etmir. Buna görə də onları sırf omonim kimi təqdim etmək düzgün deyil. Reformatskinin də bir qədər ehtiyatla “dilçilik nöqteyi-nəzərdən “nitq” (tibb, fiziologiya, psixologiya və dilçilikdə) terminini elmlərarası planda unifikasiyaya gəlməyən terminoloji omonim saymaq olar” (142, s. 10) – deməsi bu qənaətimizin əsaslı olduğunu göstərir. Dilçilikdə bu tipli terminləri transterminlər adlandırırlar. Bizcə də, belə terminləri omonim terminlər kimi deyil, “transtermin” adlandırmaq daha doğru olardı. Bir məsələni də qeyd edək ki, bu qəbildən olan terminləri bəzən “müştərək terminlər” də adlandırırlar ki, bu da yerinə düşmür. Çünki həmin terminlər işləndiyi sahələrin hamısında da eyni, oxşar mənada işlənir və ya onların arasında müəyyən bağlılıq olur. Belə bağlılığa görə isə bəzi hallarda onları çoxmənalı terminlər kimi də təqdim edirlər. Lakin unutmaq olmaz ki, çoxmənalı sözlərdə məcaziliyin olması gərəkdir, bu isə terminə xas olan xüsusiyyət deyil.

Əslində, psixologiya terminlərinin omonimliyindən danışırıqsa, burada omonim hesab edilən terminlərin yalnız psixologiya elminin daxilində tamamilə fərqli məna ifadə etməsindən bəhs etməliyik. Bu cür terminlərə isə psixologiya terminologiyasında rast gəlmədik, deməli, psixologiya termin-

lərində sahədaxili omonimlikdən yox, transterminləşmədən – sahələrarası omonimlikdən danışmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, psixologiya terminologiyasında da mövcud olan sahələrarası omonimlik transtermin kimi özünü göstərir.

Elmlərin inkişafı onların integrasiyası və diferensiasiyası ilə xarakterizə olunur. A.Babayev bu barədə yazır ki, “Ortaq terminlər elmlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də dilçilikdə ədəbiyyatşünaslığın, tarixin, məntiqin, fəlsəfənin, riyaziyyatın, tibbin və s. elmlərin işlətdiyi terminlərə rast gəlirik. Bu elmlərin işlətdiyi terminləri dilçilik əslinə olduğu şəkildə və həmin funksiyaya uyğun işlədir” (25, s. 335). Göründüyü kimi, müvafiq bir terminin yeni yaranmış başqa bir elm sahəsində də işlənməsi mümkündür. Lakin bir sahəyə aid olan terminlərin digər sahədə də işlənməsi anlaşılmazlıq yaratmaqla yanaşı, yanlış nəticələrin meydana çıxmasına da şərait yarada bilər. Fikrimizcə, belə bir anlaşılmazlığın aradan qaldırılması üçün, ilk növbədə, həmin terminin ilkin mənbəyinin haradan qaynaqlandığını və ilk dəfə hansı elm sahəsində işləndiyini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Transterminləşmə haqqında M.İsmayılova yazır: “Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, integrasiya və diferensiasiya zamanı terminin konversiyası hadisəsi də rast gəlir. Terminin konversiyası bir sahə terminini morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla tam və ya qismən semantik modifikasiyaya uğramasını bildirir. Termin konversiyası bir nitq hissəsindən digərinə keçidi deyil, bir sahə termin sistemindən başqasına keçməni səciyyələndirir” (61, s. 91). Göründüyü kimi,

transterminləşmə dedikdə, bir elm sahəsinə məxsus olan terminin digərində də işlənməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman termin semantikasını tam və ya qismən dəyişə bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, transterminləşmə zamanı bir termin məxsus olduğu sahədə qalmaqla digər sahəyə də keçir. Termin əvvəlki təyinatında qalır, sadəcə, yeni elm yaranmış zaman həmin sahədə də işlənmək imkanı qazanır. Bunun nəticəsində də müxtəlif sahələrdə omonimlik məsələsi meydana çıxır. Məsələn: *affekt*, *akt*, *anlam*, *bacarıq*, *biheviorizm*, *iradə* və s. terminlər həm fəlsəfədə, həm də psixologiyada; *təfəkkür*, *şüur*, *nitq*, *ünsiyyət* və s. terminlər isə fəlsəfədə, psixologiyada və dilçilikdə; *xarakter* termini fəlsəfə, psixologiya və ədəbiyyatşünaslıqda; *tanıma* psixologiya və hüquqda; *depressiya* termini psixologiya, tibb və iqtisadiyyatda istifadə edilir.

Affekt termini fəlsəfədə – “insanın əhvalından və ehtirasından (hissdən) fərqli olaraq güclü, coşqun baş verən və nisbətən qısamüddətli olan emosional həyəcanı, qəzəbi, dəhşəti və s.” (98, s. 10-11) bildirir. Psixologiyada isə “ruhi təlatüm, həyəcan, ehtiras – subyekt üçün həyatı əhəmiyyətli şəraitin kəskin dəyişməsi, daxili orqanların funksiyalarında dəyişiklik və kəskin hərəkət təzahürləri ilə bağlı olan güclü və nisbətən qısamüddətli emosional vəziyyətdir” (93, s. 5).

Tanıma termininin psixologiyadakı izahatı belədir: “hafizə proseslərindəndir. Müəyyən bir cisim və ya hadisəni bilavasitə qavradıqda beynimizdə onunla əlaqədar olan bir sıra rabitələr əmələ gəlir, həmin cisim və ya hadisənin bizə bilavasitə göstərdiyi təsir kəsildikdə bu rabitələr dərhal yox olmayıb az və ya çox müddət davam edir” (87, s. 108).

Diferensial – riyaziyyatda funksiya artımının baş hissəsi; texnika sahəsində maşınların hərəkət edən hissələrinə müxtəlif sürət, istiqamət və s. verən mexanizm. Psixologiya termini kimi işləndikdə “*diferensial psixologiya* – adamların psixologiyasında qrupa, yaşa, ixtisasa aid, həmçinin milli, sinfi fərdi fərqləri öyrənmək vəzifəsini qarşısına qoymuş psixologiya sahələrini təşkil edir” (87, s. 47).

İradə termini həm psixologiya, həm də fəlsəfə termini kimi ifadə olunaraq müxtəlif semantik tutuma malikdir. *Depressiya* termini psixologiya, tibb və iqtisadiyyatda işlənir: “depressiya (1. iqt. tənəzzül; 2. Tibb və psixologiyada ruh düşkünlüyü, ruhi sıxıntı)” (105, s. 347). Verilən nümunələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, transterminləşmə prosesində bir söz iki və daha artıq sahə terminologiyasında işlənir.

Göründüyü kimi, termin ilkin yarandığı sahədə istifadə edilməsi ilə yanaşı, digər bir müvafiq sahədə də işlədilməsi onun təyinatının dəyişməsi demək deyil. Bu, həmin sahənin həmin anlayışla uyğunluğunun təzahürüdür.

Sinonimlik məsələsi. Dünyada mövcud olan hər hansı bir dili sinonimsiz təsvir etmək çətindir. Lakin terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması barədə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Adətən terminologiyada sinonimliyin, yəni ikilik və ya paralelliğin olması düzgün hal hesab edilmir. Çünki terminlərə verilən əsas tələblərdən biri onların təkmənalılığıdır. Buna baxmayaraq, bir sıra sahə terminologiyalarında, o cümlədən psixologiya sahəsində də paralel şəkildə işlənən terminlərin şahidi oluruq. Bu barədə Azərbaycanda ilk psixoloqlardan biri olan F.İbrahimbəyov hələ 50-ci illərdə öz məqaləsində psixologiya terminologiyasına münasibət bildirərək yazır: “...dilnin leksikasının sinonimlərlə, çoxmənalı

sözlərlə zəngin olması onların elmi terminologiyada işlədilməsinə və möhkəmlənməsinə əsas vermir. Əksinə, elmin inkişafı və anlaşıqlı olması üçün o bu sözlərdən uzaq olmalıdır. Amma heç də həmişə bu cür sinonimlərdən tam mənası ilə azad olmaq mümkün olmur. Bu cür halların bir səbəbi hər hansı bir elm sahəsinə başqa dilin leksik elementi kimi daxil olan terminin yerli dilin qrammatik quruluşuna uyğun surətdə dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bu tip çətinliklər Azərbaycan dilində ərəb-fars dillərinin leksik elementləri əsasında olan psixoloji terminologiya nümunələrində daha aydın müşahidə edilir” (57, s. 253). Z.Verdiyeva bu barədə qeyd edir ki, “Məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz. Dilin lüğət tərkibində baş verən bu və ya digər hadisəni, eləcə də semantik prosesləri öyrənərkən real vəziyyətdən çıxış etmək lazımdır. Əgər sinonimlik müxtəlif dillərin terminologiyasında, həmçinin eyni bir dilin ayrı-ayrı terminoloji sistemlərində müşahidə edildirsə, deməli, sinonimlərin meydana gəlməsi üçün real əsas var. Belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. terminlərin böyük bir qismi ümumxalq dili sözləri əsasında formalaşdığı üçün ümumi ədəbi dilə məxsus sinonimlik müəyyən dərəcədə terminologiyaya da aiddir” (119, s. 69). Ə.Həsənova da bu məsələyə toxunaraq yazır ki, “...dilən sözləri əsasında formalaşan terminologiya ümumi ədəbi dilin leksikasının məruz qaldığı bütün leksik-semantik prosesləri özündə sınaqdan keçirir. Həqiqətən, hər bir sahə terminologiyasında ümumi ədəbi dilə xas olan leksik-semantik proseslər az və ya çox dərəcədə müşahidə edilir” (50, s. 77). Göründüyü kimi, lüğət tərkibi müxtəlif sözlərdən təşkil olunsada, onlardan bəziləri eyni anlayışları ifadə edir. Belə ifadələr sinonim adlanır. Sino-

nimlik dilçilikdə universal mahiyyətə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən terminlərə də aiddir.

Terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması məsələsi həmişə mübahisə obyektinə olmuşdur. Bir qrup dilçi sinonimliyi terminologiyaya üçün böyük nöqsan sayır. Məsələn, B.Çobanzadənin fikrinə görə, “cümhuriyyətdə iki düzgün istilahın olmasındansa, bir yanlış istilahın olması daha yaxşıdır” (36, s. 213-221). Bundan başqa, D.S.Lotte, A.A.Reformatski kimi dilçilər (141; 142) terminologiyada sinonimliyin aradan qaldırılmasının tərəfdarıdır. M.İsmayılova isə terminologiyada sinonimlikdən deyil, dubletlikdən danışmağı məqsədəuyğun hesab edir: “terminologiyada sinonimiya deyil, dubletlik vardır. Yəni terminin sinonimi yox, dubleti ola bilər” (62, s. 35). Bu müəlliflərdən fərqlənən V.A.Qreçko isə terminologiyadakı sinonimliyi termin yaradıcılığı ilə əlaqələndirir (136, s. 147-150).

Deyilənlərə uyğun olaraq qeyd edək ki, “terminologiyada sinonimlik yoxdur” fikri ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, terminləri dilin lüğət tərkibindən tamamilə ayrılıqda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Həmçinin dilin inkişafı zamanı yeni-yeni söz və terminlər dilin daxili imkanları hesabına yaranır, yaxud başqa dillərdən gətirilir, nəticədə onların dildə milli və alınma qarşılıqları mövcud olur. Deməli, dildə sinonimlik, əsasən, milli və ya ayrı-ayrı dillərdən alınan sözlərin paralel şəkildə işlənməsi hesabına yaranır. L.Qurbanova terminologiyada sinonimlik məsələsinə həsr etdiyi məqaləsində qeyd edir ki, “terminologiyada sinonimin əmələ gəlməsi üçün əsas amillər çoxdur və bu, sahə terminologiyaları-

nın bir çoxunda özünü göstərir. Belə sinonimlər dildə leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranır” (82, s. 87).

Tədqiqat zamanı psixologiya terminologiyasında da müşahidə olunan leksik – semantik xüsusiyyətlərdən biri kimi sinonimliyin mövcudluğu diqqət çəkir. Bu semantik proses terminologiya üçün nöqsan hesab olunsada, müxtəlif sahə terminologiyalarında özünü göstərdiyi kimi, bu sahə terminlərinin də sinonimlik təşkil etməsi dildə özünü göstərir. Deməli, psixologiya terminlərində də sinonimlik mövcuddur. Məsələn, *abstrakt – mücərrəd, aktiv – fəal, qəzəb – hirs, psixi – ruhi, hiss – emosiya* və s.

Sinonimliyin elmi üslubda mövcudluğunun nə dərəcədə gərəkli olub-olmaması barədə dilçi alimlərin qənaətləri fərqli olsa da, bu semantik proses dilin bütün üslublarında (məişət, bədii, elmi və s.) özünü göstərir. N.Seyidəliyevin də dediği kimi, “Sinonimlərin hər bir üslubda – danışqda, elmi və bədii üslubda, publisistik üslubda yeri var və nitq mədəniyyətinə, fikrin normal ifadə olunmasında mühüm rol oynayır” (114, s. 15). Bu isə üslubların dildən – lüğət tərkibindəki sözlərdən məqsədyönlü istifadə edərkən öz üslubi normalarına riayət etməklə təkrarçılığa yol verməmək istəyindən irəli gəlir. Yəni terminologiyada sinonimlik dilin kommunikativliyini artırmağa xidmət göstərir. Təsəvvür edək ki, bir cümlədə *abstrakt* psixologiya terminini bir mikromətdə tez-tez işlədirik. Bu, dildə ağırlıq yaradar. Ona görə də bu termin sinonimi olan *mücərrəd* termini ilə əvəz edilir. Terminoloji sistemdə, həmçinin psixologiya terminlərində sinonimliyi istisna etsək, terminologiya kommunikativ funksiyasını tam şəkildə yerinə yetirə bilməz. Bu haqda Z.Verdiyeva yazır: “Sinonim terminlər həmçinin elmi şərhin yeknəsəkliyinin

qarşısını alır. Elmi əsər yazan şəxslər tez-tez eyni bir sözü, eyni bir söz birləşməsini işlətməməyə, onları sinonimlərlə əvəz etməyə cəhd göstərdiyini yaxşı bilirlər” (119, s. 72). Məsələn, *vəziyyət – şərait – situasiya, psixoloji halət – psixoloji hallar, psixi xassə – psixi xüsusiyyət* və s. terminlər də məqamından asılı olaraq bir-birini əvəz etsə, daha məqsədə uyğun olar. Belə ki, eyni bir termin öyrənilən mətndə dəfələrlə təkrar edilərsə, onda həmin mətnin məna effekti zəifləyər. Digər tərəfdən sinonimlik daha çox mövcud sahə terminologiyasının (psixologiya terminlərinin) ilkin mərhələsində özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dilin digər leksik laylarından fərqli olaraq terminlər üçün sinonimlik az səciyyəvidir. Lakin psixologiya terminologiyasında sinonimlik var. Sadəcə olaraq, dil üçün daha önəmli olanlar saxlanılmalıdır. O şərtlə ki, belə psixologiya terminləri mövcud olan anlayışı tam ifadə edə bilsin, digər tərəfdən dilin strukturuna uyğun olsun. Sinonim psixologiya terminlərinə: *röya – yuxu, daltonizm – rəng korluğu, dahi – düha, affekt – emosiya, hafizə – yaddaş, acıq – hirs – hiddət – qeyz – qəzəb, psixi – ruhi, nevroz – əsəbilik, vərdiş – adət, ağıl – zəka – düşüncə – zəhin – şüur – idrak, hiss – duyğu, irrasional – şüursuz, xarakter – xasiyyət, abuliya – iradəsizlik, sensualizm – hissiyatçılıq, şüuraltı – təhtəlşüur, verbal – sözlü, yönəliş – ustanovka, anesteziya – hissizlik, apatiya – süstlük* və s. terminləri nümunə göstərmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sinonim psixologiya terminlərinin bir qisminin sinonim qarşılığı sintaktik yolla mümkün olur. Belə ki, sinonimik cərgə yaradan psixologiya terminlərinin bir tərəfi sadə sözlərdən ibarət olursa, digər tərəfi mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi şəklində olan

terminlərdən ibarət olur: *psixika* – *psixi hadisə*, *introversiya* – *daxiləqapılma*, *kinesteziya* – *əzələ duyğusu*, *afaziya* – *nitqin itirilməsi*, *dilin tutulması*, *autizm* – *özünəqapanma*, *altruizm* – *özünüfəda*, *depressiya* – *ruh düşkünlüyü*, *agrafiya* – *yazı vərdişinin itirilməsi*, *amneziya* – *hafizə zəifliyi* və s. kimi terminlər bu qəbildəndir. Məsələn, *daltonizm* – Avropa mənşəli olan bu psixologiya termininə sinonim kimi *rəng korluğu* qarşılığı verilir. Bundan başqa, XX əsrdə Ziqmund Freydin yaratdığı psixoloji cərəyan “*freydizm*” və “*psixoa-naliz*” adlandırılaraq paralel şəkildə işədilmişdir və s.

F.İbrahimbəyov yazır ki, “Azərbaycan dilində “*памят*” üç sinonimik terminlə ifadə olunur: “*hafizə*”, “*xatirə*”, “*yaddaş*”. Bu sözlərin mənşəyi, semantik sərhədləri müxtəlif olmasına baxmayaraq hamısı Azərbaycan dilinin leksikasında dərin kök salmışdır” (57, s. 256). Deməli, sinonim tərəflər mənşə etibarilə müxtəlifdir; ya bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi Avropa, ya hər iki tərəfi Avropa və ya ərəb fars, ya da bir tərəfi milli, digər tərəfi isə əcnəbi mənşəli olur. Buna uyğun olaraq dildə mövcud olan sinonim psixologiya terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Sinonimik cərgənin bir tərəfi ərəb-fars, digəri Avropa mənşəli terminlərdən ibarət olan psixologiya terminləri: *abstrakt* – *mücərrəd* sinonim sırasında isə birinci termin latın mənşəli, ikinci termin isə ərəb mənşəlidir. Bundan başqa: *nevroz* – *əsəbilik*, *abuliya* – *iradəsizlik*, *sensualizm* – *hissiyatçılıq*, *təxəyyül* – *xəyal* – *xülya* – *fantaziya*, *psixi* – *ruhi*, *vəziyyət* – *şərait* – *situasiya*, *irrasional* – *şüursuz*, *xarakter* – *xasiyyət* və s. kimi sinonim cütlüklər də deyilənlər kimidir.

2. Hər iki tərəfi də ya ərəb-fars, ya da Avropa mənşəli olanlar: *aqressivlik* – *aqressiya*, *freydizm* – *psixoaanaliz* və s.

belə cütlüklərin hər iki tərəfi Avropa; *ağıl – zəka – zəhin – şüur – idrak, hirs – qəzəb – qeyz – hiddət* və s. terminlər isə ərəb mənşəlidir.

3. Sinonim cərgənin bir tərəfi milli, digər tərəfi ərəb və ya Avropa mənşəli olur: *vərdiş – adət, hiss – duyğu, hafizə – yaddaş, acıq – hirs, qəzəb, rəya – yuxu, altruizm – özünüfəda, verbal – sözlü, yönüm – yönəliş – ustanovka* və s.

Psixologiya terminləri işlənmə mövqeyinə və yerinə görə bir-birindən fərqlənə bilər. Belə ki, *mücərrəd, yuxu, alışma, uyğunlaşma* kimi psixologiya terminləri danışiq dilində, eyni zamanda da elmi üslubda istifadə edilir. Bunların sinonim qarşılığı olan *abstrakt, adaptasiya* kimi terminlər isə yalnız elmi üslubda istifadə edilir.

Psixologiya elmi yarandığı dövrdən başlayaraq bir sıra sahələri mövcud olmuşdur. Həmin sahələrin içərisindən *yaş psixologiyası* və *inkişaf psixologiyası* önəmli yer tutur. *Yaş psixologiyası* təlim və tərbiyə şəraitində müxtəlif yaşlı uşaqların psixikasının inkişaf dinamikasının qanunauyğunluqlarını və psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir. *İnkişaf psixologiyası* psixoloji elm sahələrindən olmaqla uşaqların psixi xüsusiyyətlərinin yaşla bağlı inkişaf problemlərini özündə əks etdirən sahədir. *İnkişaf psixologiyası* bir yaşdan digər yaşa keçidin xüsusiyyətlərini, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini tədqiq edir. Göründüyü kimi, psixologiyanın adı çəkilən sahələri ayrıca bir sahə olsalar da, onların bir-birinə yaxınlığı da mövcuddur. Bu baxımdan bir-birinə yaxın olan belə sahələrin adları və onlara aid olan terminlər dildə sinonim kimi işlədilir. Məsələn, *yaş, uşaq və inkişaf psixologiyaları* müxtəlif adlarla adlansa da, bunlar bir-birinə çox yaxındılar və ya üçündə də təxminən oxşar məsələlərdən bəhs edilir. Fikri-

mizcə, belə ifadələr yaxın mənalı olaraq sinonimik xüsusiyyətə malik olurlar: *yaş psixologiyası – uşaq psixologiyası – inkişaf psixologiyası*. Buna görə də “yaş psixologiyası uzun müddət uşaqların yaş xüsusiyyətlərini öyrənmiş və uşaq psixologiyası adlanmışdır” (46, s. 33).

Deməli, sinonimlik digər sahə terminologiyalarında özünü göstərdiyi kimi, psixologiya terminologiyasında da mövcuddur. Terminologiyada sinonimlik təşkil edən psixologiya terminlərinin biri Azərbaycan dilinə məxsus olduğu halda, digəri ərəb-fars və ya Avropa dillərindən alınmadır; sinonim psixologiya terminlərinin bir qismi ərəb-fars dillərinə aid olduğu halda, digər qismi Avropa mənşəli və ya yalnız Avropa, yaxud yalnız ərəb-fars mənşəli terminlərdən ibarət olur. Bu da onu göstərir ki, dildə terminlərin sinonimliyi, əsasən, alınmalar hesabına mövcud olur, bu isə dilin kasıblığı deyil, zənginliyinə dəlalət edən mühüm amillərdəndir.

İKİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİNİN YARANMA ÜSULLARI

Cəmiyyətin intellektual inkişafı qarşısıalınmaz bir prosesdir və bu proses mütəmadi davam etməkdədir. Dil də cəmiyyətin əvəzolunmaz amili olduğu üçün cəmiyyətin inkişafı ona təsir etməyə bilməz. Bu təsir özünü daha çox dilin lüğət tərkibində göstərir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində elmin, texnikanın inkişafında baş verən istər müsbət, istərsə də mənfi dəyişmələr, həmçinin yeniləşmələr dilin lüğət tərkibində, xüsusilə terminoloji sistemdə özünü daha tez büruzə verir. Buna görə də terminologiya dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, terminlərin mahiyyəti, təbiəti və onun leksik laylar arasında rolu haqqında müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar olmuşdur. Azərbaycan dilinin terminologiyası hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatanaqədək müxtəlif mərhələlər keçmiş və çoxlu sayda mənbələrdən qidalanmışdır. Hal-hazırda da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi terminlərlə, yeni söz və ifadələrlə zənginləşir. Əlbəttə, bu zənginləşmə zamanı terminlərlə ümumişlək sözlərin sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, onların müxtəlif yaradıcılıq prinsipləri və bir sıra fərqli xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. Belə fərqli xüsusiyyətlərdən bəhs edən V.Adilov doğru olaraq yazır: “Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq termin yaradıcılığı kortəbii şəkildə baş vermir, şüurlu surətdə həyata keçirilir və qaydaya salına bilər. Bir çox terminlərin yaradılma vaxtını və müəllifini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olduğu halda ümumişlək sözlər haqqında bunu söyləmək mümkün deyil” (7, s. 12-13).

Qeyd edək ki, lüğət tərkibinin terminlər hesabına zənginləşməsi tarixin bütün dövrlərində eyni olmamışdır. Termin yaratma üsullarından hər dövrün tələbinə müvafiq şəkildə istifadə edilir. Burada əsas amil isə bu prosesi hər dövrün ictimai-siyasi tələblərinə uyğun qurmaqdır. Məsələn, bir tarixi dövrdə üstün olan qrammatik üsul digər tarixi dövrdə öz yerini leksik üsulla dəyişir. Yaxud əksinə, hansısa bir tarixi dönmədə üstün olan leksik üsul öz yerini qrammatik üsula verir.

Fikrimizcə, terminlər lüğət tərkibinin bir hissəsi olduğundan termin yaradıcılığı prosesini söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda araşdırmaq doğru deyildir. Bir sıra alimlər də bu fikirdədir (52; 70; 73; 99; 110). Məsələ ilə bağlı M.Qasımovun fikri belədir: “Termin yaradıcılığı prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlər də mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaradılır” (70, s. 121). Başqa sözlə, Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin əmələ gəlmə yolları dildə söz yaradıcılığı texnikasının meyarları ilə müəyyənləşir. Buna səbəb dilin terminoloji layının birbaşa lüğət tərkibinə daxil olmasıdır. Bu modellər də bütövlükdə dilə aiddir.

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və onların yaranma yolları haqqında müxtəlif üsullar göstərilə də, daha çox aşağıdakılardan istifadə olunur:

1. leksik-semantik üsul;
2. morfoloji üsul;
3. sintaktik üsul;
4. kalka üsulu;
5. abreviatura üsulu.

Termin yaradıcılığında leksik-semantik üsul

Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı prosesini bəzi tədqiqatçılar leksik, bəziləri isə semantik üsul olaraq ayrı-ayrılıqda təqdim etmişlər. Biz isə bu şəkildə ayırmağın tərəfdarı deyilik, semantika sözlərin mənasını ifadə edir, leksika isə sözlərdən bəhs edir. Semantika sözsüz, söz də mənasız mövcud ola bilmədiyi üçün biz bu ifadənin “leksik-semantik” şəkildə verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Dilimizin lüğət fondunda mövcud olan və hamı tərəfindən anlaşılan bir sıra sözlər var ki, onlar ümumişlək sözlər olmaqla bərabər, həm də konkret bir elmi anlayışı ifadə və ya təyin edərək müəyyən elm sahələrinə məxsus termin kimi çıxış edir. Niyə belə olduğuna cavab axtararkən isə, belə terminlərin əksəriyyətinin leksik-semantik yolla yarandığının şahidi oluruq. Ona görə də əvvəlcə, “leksik-semantik yolla söz və ya termin yaradıcılığı nə deməkdir?” sualına cavab axtaraq.

S.Cəfərov söz yaradıcılığından danışarkən başqa üsullarla müqayisədə leksik-semantik üsula belə şərh verir: “Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə prosesindən, əsasən, öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur” (35, s. 121). D.S.Lotte isə yazır: “Adi söz terminə çevrilərkən elmdə müəyyən məna kəsb edir; daha doğrusu,

belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur” (141, s. 38).

Göründüyü kimi, leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı dildəki mövcud sözlərin müəyyən inkişaf prosesi keçərək yeni məna qazanması və ya terminləşməsi kimi başa düşülür. Bu üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni əlavə məzmun verilməsindən ibarətdir. Sözlərə əlavə yeni məna verilərək, sadəcə, onların mövcud forması götürülür, ilkin mənasına toxunulmur, başqa sözlə, sözün ilkin mənası saxlanılmaqla müvafiq terminoloji anlayışın ifadəsində ondan istifadə olunur. Bu isə onu göstərir ki, bu tipli termin yaradıcılığı prosesində anlayışların zahiri oxşarlığı mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, sözlərin semantik cəhətdən inkişaf etməsi, onlara yeni məna və məzmun verilməsi cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi, elmi-mədəni, ictimai-siyasi inkişaf, həmçinin elm və texnikadakı innovativ yeniliklərlə bilavasitə bağlıdır.

Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə malik olan dillərdəndir. Lakin istənilən dildə olduğu kimi bu dildə də bəzi anlayışları ifadə etmək üçün alınma sözlərdən istifadə edilir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunub ki, leksik-semantik üsulun terminologiya sahəsində tətbiq edilməsinə daim ehtiyac duyulur. Çünki dilin lüğət tərkibində nə qədər söz varsa, onun mənasında və formasında bu və ya digər dərəcədə dəyişiklik olmuşdur və olacaqdır. Leksik-semantik üsuldan ayırı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə olunmuşdur. Elm yeni-yeni təşəkkül etməyə başladığı vaxtdan etibarən bu üsulla termin yaradılması prosesi terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Belə ki, termin yaradıcılığında əsas rol oynayan sözlə anlayışın bir-birinə uyğun

olması deyil, bir-birinə olan oxşarlıqlar müəyyən edilir. Bu yolla termin yaradılması prosesi hər zaman aktuallığını qoruduğu kimi hal-hazırda da qorumaqda davam edir.

Müasir dövrdə mövcud olan ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin semantik məna qazanaraq müəyyən bir anlayışı ifadə etməsi üsulu geniş tətbiq edilir. Bu prosesdə məna dəyişmələri əslində sözün, terminin mənaca inkişafına səbəb olur. Terminlərin mənasının dəyişdirilməsi isə onun məna çalarlarından birinə əsaslanaraq formalaşır. Bu məna dəyişmələri nəticəsində terminologiyada müxtəlif nitq hissələrinə bir-birindən fərqli cəhətlər meydana çıxır. Məna dəyişmələri daha çox fəal nitq hissələrində, daha dəqiq desək, isim və sifətlərdən ibarət olan terminlərdə özünü göstərir.

Diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, termin yaradıcılığında işlənmə tezliyi baxımından leksik-semantik üsuldən (morfoloji, sintaktik və kalka üsullarına nisbətən) daha az istifadə olunur. Fikrimizcə, buna səbəb semantik üsulun həmin üsullardan fərqli olaraq daha uzunmüddətli bir proses keçməsidir. Belə ki, Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna əsasən iltisqi dillər qrupuna daxil olduğu üçün bu üsul, yəni morfoloji üsul daha geniş istifadə imkanlarına malikdir. Başqa sözlə, morfoloji üsul daha çox söz yaradıcılığına qadirdir. Ancaq başqa dillərdən hazır şəkildə alınan terminlərin intensivliyi leksik-semantik üsulun terminoloji qatda daha aktiv yer tutduğunu göstərir. Buradan leksik-semantik üsulun əhəmiyyəti bir daha özünü göstərir. Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, *duyğu*, *qavrayış*, *sevgi* və s. morfoloji cəhətdən düzəltmə olsa da, terminoloji leksikaya məna genişlənməsi yolu ilə gəldiyinə görə, onları morfoloji üsulla yanaşı, həm də leksik-semantik üsulla yaranmış terminlər də hesab etmək

olar. Yəni belə sözlərdə ümumi söz yaradıcılığının morfolojiya prinsipini nəzərə alsaq, morfoloji, məna xüsusiyyətlərinə nəzər yetirəndə isə leksik-semantik üsula aid etmək mümkündür.

M.Qasımov sözün leksik-semantik baxımdan inkişafı prosesində üç əsas məsələni xüsusi qeyd edir: 1) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; 2) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (70, s. 123).

S.Sadiqova isə leksik-semantik üsulla yaranan terminlərdə iki prosesin müşahidə olunduğunu qeyd edir: 1) ümumiləşlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi; 2) terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsi (111, s. 125).

Yuxarıda göstərilən istinadlara əsasən apardığımız qarşılaşılıqlı müqayisə və təhlillər əsasında bizim öz baxış və mülahizələrimiz vardır.

Azərbaycan dilində işlənən bir sıra psixologiya terminləri də leksik-semantik yolla yaranarkən qeyd edilən məsələlər bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Lakin təqdim etdiyimiz bölgülər, ümumiyyətlə, termin yaradıcılığı prosesinə şamil edilir. Nəzərə almalıyıq ki, bu məsələlər ayrı-ayrı sahə terminologiyasında özünü fərqli şəkildə göstərə bilər. Elə terminoloji sahə ola bilər ki, onda dialekt sözlərinin terminə çevrilməsi üstünlük təşkil etsin, bəzi sahələrdə isə bu hal heç cür özünü göstərməsin və ya əksinə. Dilimizdə işlənən psixologiya terminlərinin də leksik-semantik yolla yaradılması digər sahə terminologiyalarından fərqli formada özünü gös-

tərir. Leksik-semantik üsulda dialekt sözlər əsasında yaranan psixologiya terminlərinə rast gəlinmir.

Psixologiyaya aid terminlərin leksik-semantik üsulu adi sözlərin terminləşməsi və digər sahə terminlərinin psixoloji mənə kəsb etməsi yolu ilə həyata keçirilir. Özü də bu elm insanın psixi aləmi ilə bağlı olduğundan ona aid olan terminlərin yaradılmasında mücərrədlik əsas rol oynayır. Ona görə də tarixən xalqın dilində adi sözlər kimi işlənmiş psixi aləmlə bağlı sözlər psixologiya elmi formalaşandan sonra bu elmdə konkret anlayışları ifadə edən terminlər kimi qəbul olunmuşdur. Burada qeyd edə bilərik ki, leksik-semantik yolla psixologiya terminləri yaradılarkən həm adi sözlər, həm də digər elm sahəsinə məxsus hər hansı bir termin psixologiya termini kimi də işlənə bilər. Hər iki halda belə sözlərdə mənanın xüsusiləşməsi və genişlənməsi prosesi müşahidə olunur. Buna uyğun olaraq biz leksik-semantik yolla yaranan psixologiya terminlərinin semantik inkişafında iki cəhəti nəzərə almağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. *Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi*. Mənanın xüsusiləşməsində müəyyən bir söz psixologiya elminə aid olan hər hansı bir anlayışı ifadə edir, həmin söz ilkin mənasını saxlamaqla yeni müstəqil bir psixoloji mənə qazanır və xüsusiləşir. Bu halda həmin söz formasını saxlamaqla, yeni yaranmış mənası ilə birlikdə əvvəlki mənasından tamamilə və yaxud qismən əlaqəsini kəsmiş olur. Məsələn, ümumişlək söz kimi işlənən *çubuq* sözünün mənası “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “1. Elastik, yarpaqsız, nazik, düz budaq, şüy. 2. Nazik metal mil. 3. Tənbəki çəkmək üçün bir ucu ağızlıq, digər ucunda isə tənbəki tökməyə məxsus yeri olan içiboş nazik ağac parçasından ibarət cihaz; qəlyan. 4. məc. Arıq, nazik,

incə” (18, s. 500) – şəklində izah olunsa da, bu sözün psixologiyadakı mənası tamamilə fərqlidir. “*Çubuqlar* – gözün tor qışasının mühiti sahələrində yerləşən və yüksək həssaslığa malik olan sinir uclarıdır” (87, s. 135). *Adət* sözü Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində aşağıdakı kimi verilir: 1. Hər hansı bir xalqın həyatında qədimdən bəri qəbul edilmiş və kök salmış ənənə; 2. Bir adam üçün adi hal almış qayda, üsul, hərəkət tərz (18, s. 47). Ancaq psixologiya elmində bu sözün tam izahı belə ifadə olunur: “*Adət* – müəyyən şəraitdə icra edilməsi insan üçün bir tələbat olan möhkəm mənimsənilmiş iş və hərəkətlər sisteminə deyilir” (87, s. 10). Deməli, ümumi ədəbi dilə məxsus olan bir neçə anlayışı ifadə edən belə sözlər psixologiya sahəsinə keçib terminləşəndə onun mənası, psixoloji mənası xüsusiləşmiş olur və əvvəlki mənalarından tamamilə və ya qismən əlaqəsini kəsir, sadəcə, forma baxımından bənzərlik olur. *İş, yaş, fəal, oyun, nitq* və s. sözlər də bu qəbildəndir.

Məna xüsusiləşməsinə semantik quruluşundan yalnız xüsusiləşmiş terminoloji mənası mühafizə edilən, ümumişlək mənasına isə az hallarda rast gəlinən sözləri də aid etmək olar. Məsələn, öz mənşəyinə görə ərəb mənşəli olan *hafizə* sözü bu tip sözlərdəndir. Bu söz mənbə dildə bir neçə məna ifadə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində, xüsusilə də psixologiya terminologiyasında *yaddaş* sözünün sinonimi çalarında işlənir. Qeyd edək ki, bu söz adi danışiq dilində daha çox *yaddaş* sözü ilə ifadə olunduğundan məişətdə az işlənir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bu sözün müvafiq olaraq “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə və izahlı psixoloji lüğətdəki izahlarına nəzər salaq. “*Hafizə* - bir şeyi zəhnində, yadında saxlama və yenidən təsəvvüründə canlandırma qabi-

liyyəti; yaddaş” (19, s. 320). “*Hafizə* - insanın müxtəlif informasiyanı yadda saxlaması, yada salması və yenidən işləməsi prosesidir” (93, s. 35). Bu izahlar hafizə sözünün həm məişətdə, həm də psixologiyada mənə baxımından eynilik təşkil etdiyini göstərir, bu anlayış məişətdə daha çox *yaddaş*, psixologiyada isə *hafizə* kimi səsləndirilir. Ona görə də hafizə sözünün məişətdə istifadə olunan mənası da elə *yaddaş* sözü ilə öz əksini tapmış olur.

2. *Sözlərin mənasının genişlənməsi*. Terminin mənasının genişlənməsi dedikdə isə belə başa düşürük ki, məlum olan adi bir söz və yaxud müəyyən bir elmə məxsus olan termin ifadə etdiyi mənə ilə yanaşı əlavə psixoloji mənə də kəsb etmiş olur. Fikrimizcə, bu zaman həmin sözlər müvafiq olaraq terminləşməklə və ya başqa elm sahəsinə məxsus bir termin ifadə etməklə öz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşmır. Yəni əvvəl ifadə etdiyi mənə ilə yanaşı, yeni əlavə mənə qazanaraq genişlənir, həmçinin ilkin mənası ilə əlaqəsini bu və ya digər formada saxlamış olur. A.Bəşirova öz məqaləsində bu fikri belə ifadə edir: “hər bir yeni anlayış üçün tamamilə yeni termin (söz) yaratmaq o qədər də asan iş deyildir. Odur ki, bəzən oxşar əlamətləri olan, oxşar funksiya daşıyan məfhumlar eyni səs kompleksinə malik sözlərlə ifadə oluna bilərlər. Daha doğrusu, bəzi ümumişək sözlərin səs tərkibi, ilkin mənası saxlanılmaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində spesifik termin kimi də işlədilməsi mümkündür” (31, s. 58-59). Həqiqətən də belədir və psixologiya elmində də bu qəbildən olan kifayət qədər terminlərə rast gəlinir.

Qeyd edək ki, leksik-semantik üsulla termin yaradıcılığı prosesində mənanın genişlənməsi əsas amillərdən biridir və elə birincisidir. Çünki termin yaradılmasında semantikada

baş verən proseslərdən ən önəmlisi terminin mənasının genişlənməsidir. Bu üsulla elm və texnikanın bir çox sahələrinə olduğu kimi, xeyli miqdarda psixologiya terminləri də yaranmışdır. Məsələn: *hiss, həvəs, diqqət, xəyal, yuxu, ağıl, vərdiş, məqsəd, maraq* və s. kimi sözlər artıq psixologiya elmi inkişaf etdikdən sonra terminləşərək psixologiya terminləri sırasına daxil olmuşdur. *Xəyal* – adi danışqda hamı tərəfindən anlaşılan bu söz psixologiya termini kimi də istifadə edilir. Bu söz izahlı lüğətdə aşağıdakı kimi izah edilmişdir.

“1. Bir şəxsin və ya şeyin insan fikrində, təsəvvüründə təcəssüm edən surəti; təxəyyül. 2. Fikir, düşüncə. 3. *məc.* Arzu edilən, həsrəti çəkilən şey” (19, s. 453). İzahlı psixoloji lüğətdə isə “*Xəyal* – arzu edilən gələcəyə yönəlmiş təxəyyül surətlərinə deyilir. Həyat tələbatlarından doğan xəyal insanı fəaliyyətə təhrik edən, onu ruhlandıran, fəal, yüksək qüvvəyə, ixtiyari, şüurlu prosesə çevrilir” (87, s. 38) izahı ilə göstərilmişdir. Gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, bu cür sözlər ümumişlək səciyyə daşımaqla bərabər, həm də terminoloji funksiyaya da malikdir. Lakin belə terminlərin ilkin mənasından əlaqəsi tamamilə kəsilməmişdir. Yəni bu sözlər terminlərə çevrildikdə özlərinin məna çalarlarından biri semantik cəhətdən inkişaf edərək psixologiyada yeni məna kəsb edir, belə ki, sözün əvvəl məlum olan müəyyən mənası yeni terminoloji məna qazanmış olur. Buradan hətta o da aydın olur ki, sözün əsas mənası ilə terminoloji mənası üst-üstə də düşür və paralel işlənir. M.Qasımov bu məsələnin önəmini belə göstərir: “Ayrı-ayrı sözlərin əsl mənası ilə terminoloji mənasının paralel işlənilməsini Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində nöqsan hesab etmək olmaz.

Çünki belə bir hal bu və ya digər terminin başa düşülməsi üçün çətinlik törətmir” (70, s. 124). Biz də bu fikrlə razılaşıırıq. Bunun nəticəsidir ki, ümumişlək leksikamızda işlənən *fikir, arzu, diqqət, hiss, yuxu, qorxu* və s. kimi sözlər psixologiya termini kimi də asan anlaşılır.

Qeyd edək ki, adi danışmada istifadə edilən sözlər leksik-semantik inkişaf nəticəsində psixologiya terminlərinə çevrilədiyi kimi, digər elm sahələrinə məxsus olan terminlər də öz semantikasını genişləndirərək psixologiya elminin terminoloji sisteminə daxil olur. Bu məsələni, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə transterminləşmə kimi də adlandırırlar. “Terminoloji səciyyə daşıyan ayrı-ayrı sözlər müəyyən bir terminoloji sahədən digərinə keçərək hər iki sahədə işlədilə bilər ki, bu da terminoloji qatda gedən əsas proseslərdən biri olmaqla transterminləşmə hesab edilir” (72, s. 143). Deməli, digər elm sahələrinə məxsus terminlər mənasını genişləndirmək yolu ilə psixologiya terminləri kimi də çıxış edə bilər. Belə elm sahələrinə fəlsəfə, tarix, dilçilik, tibb və s. elmləri aid etmək olar.

Psixologiya fəlsəfədən ayrılandan sonra fəlsəfə terminologiyasının tərkibində olan bəzi terminlər fəlsəfi anlayışları ifadə etməklə yanaşı, öz əhatəsində psixologiya elminə məxsus olan anlayışları da ifadə etmiş oldu. Məsələn, *idrak, təfəkkür, xarakter, şüur, təxəyyül, duyğu, düşüncə, assosiasiya, hiss, hipnoz* və s. fəlsəfə terminləri həm də psixologiya terminləri kimi çıxış edir. *Təxəyyül* termininin həm fəlsəfi, həm də psixoloji anlamlarına diqqət yetirək: fəlsəfədə, “bir obyekt, o obyekt qarşımızda olmadan proqramlaşdırmaq bacarığı. Gerçəklikdən alınmış təəssüratların yenidən dəyişdirilməsi əsasında insan şüurunda yeni hissi və ya fikri obraz-

lar yaratmaq qabiliyyəti” (98, s. 192). Psixologiyada isə “*təxəyyül* – keçmiş qavrayış materialları əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət psixi prosesdir” (87, s. 116) kimi izah olunmuşdur. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, *təxəyyül* termini psixologiya anlayışını ifadə edərkən özünün əvvəlki fəlsəfi mənasından tamamilə ayrılmamışdır. Psixologiya elminin dilçiliklə də ortaqlar terminləri mövcuddur. Məsələn, *nitq, təfəkkür, assimilyasiya, analiz, sintez, hökm* və s. terminlər hər iki elmdə bərabər statuslu olaraq işlənir. Psixologiya elminin digər elm sahələri ilə də ortaqlar terminləri vardır, lakin bunlarla bağlı ayrıca bəhsimiz olduğu üçün bununla kifayətlənirik.

Termin yaradıcılığında morfoloji üsul

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı iltisafı dillərdə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Bu tip dillərdə sözün kökü müstəqil leksik mənaya malikdir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı dedikdə, müstəqil mənaya malik olan söz kökünə sözdüzəldici şəkilçi morfemi artırılmaqla köklə müəyyən əlaqəsi olan tamamilə yeni leksik mənalı sözün yaranması nəzərdə tutulur. Bu, iltisafı dillərdə söz yaradıcılığının əsas və ən geniş yayılmış forması hesab edilir.

Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dili də aqlütinativlik prinsipinə tabe olduğu üçün onun leksik sistemində daxil olan sözlərin əksəriyyəti məhz morfoloji yolla yaranan sözlərdir. S.Cəfərovun fikrinə görə də, “müasir dilimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi çox məhsuldardır” (35, s. 137). Bu yolla yaranan sözlər dilin lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutur və belə sözlərin yaran-

ması zamanı söz kökü şəkilçi qəbul etdikdə həmin sözlər nominativlik qazanaraq nəzərdə tutulan anlayışı ifadə edir. Həm də belə sözlərin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bir söz kökünə bir neçə leksik - sözdüzəldici şəkilçi artırıla bilər və hər bir şəkilçi əlavə olunduqca yeni mənalı söz yaranır. Yəni morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində sözün kökü əsas rol oynasa da, bu işdə sözdüzəldici şəkilçilərin ciddi əhəmiyyəti vardır. S.Cəfərov morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesindən bəhs edərkən şəkilçilər haqqında belə yazır: “Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri bunlardan ibarətdir: 1) leksik və ya qrammatikliyi; 2) məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı; 3) törəmə yolları; 4) fonetik xüsusiyyətləri; 5) məna ardıcılığı” (35, s. 138). Bu bölgədə morfoloji yolla termin yaradılması baxımından bizim diqqət mərkəzimizdə dayanan şəkilçilərin məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı məsələsidir. Belə ki, dildə istifadə olunan bəzi leksik şəkilçilər fəal, bəziləri isə qeyri-fəal şəkilçilərdir. M.Qasımovun araşdırmasına görə isə “Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əlliye qədər şəkilçidən istifadə olunur” (70, s. 127).

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi geniş yer tutur. “Bunun əsas səbəbi isə dilimizin həm aqlütinativ dil quruluşuna malik olması, həm də dilimizin sözdüzəldici şəkilçilərinin çox zəngin olması ilə əlaqədardır” (72, s. 146). Bu işdə milli leksik şəkilçilərimizlə yanaşı, alınma şəkilçi morfemlər də xüsusi rola malikdir. Lakin milli şəkilçilərimiz alınma şəkilçilərə nisbətdə daha çox üstünlüyə malikdir. Bu isə dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı prosesini xeyli genişləndirir.

Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin bir çoxu dilimizə başqa dillərdən keçsə də, dilimizin öz daxili imkanları hesabına yarananlar da az deyil. Yəni dildə işlənən psixologiya terminlərinin xeyli hissəsi dildaxili sözyaratma prosesi olan morfoloji yolla meydana gəlmişdir. Belə terminlərin yaranmasında dildə mövcud olan şəkilçilər mühüm rola malikdir. Məhz elə bu səbəbdən dildə işlənən şəkilçilərin psixologiya terminlərinin yaranması işindəki roluna xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Belə ki, mövcud şəkilçilərin psixologiya terminlərinin meydana gəlməsində hansı rola malik olduğunu nəzərdən keçirək.

Öncə morfoloji yolla termin yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin mənşəyinə diqqət yetirək. Azərbaycan dilindəki şəkilçilər də lüğət tərkibindəki sözlər kimi milli və alınma olaraq iki qrupa bölünür. Bu dildə morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərinin yaranmasında bu şəkilçi qruplarının hər ikisi bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. Lakin alınma şəkilçilərdən fərqli olaraq (alınma şəkilçilər yalnız alınma sözlərə artırıla bilər), milli şəkilçilər mənşəyindən asılı olmayaraq bütün psixologiya terminlərinə (alınma və milli) artırıla bilər. Bu deyilənləri nəzərə alaraq, morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

a) Azərbaycan sözlərinə milli leksik şəkilçilərimizi artırmaqla yaranan psixologiya terminləri: *duyğu, qavrayış, anlayış, qorxu, bacarıq, qıcıqlanma, unutma, utancaq, tanıma, yönəliş* və s.

b) Ərəb və fars mənşəli sözlərə Azərbaycan mənşəli leksik şəkilçilərin artırılması ilə yaranan psixologiya terminləri:

ahıllıq, narahatlıq, etinasızlıq, həssaslıq, gümrahlıq, qəmli, kədərli, qafillik, qeyzli, dahilik və s.

c) Rus və Avropa mənşəli sözlərə Azərbaycan mənşəli şəkilçilər artırmaqla yaranan psixologiya terminləri: *emosionallıq, subyektivlik, obyektivlik, stereotiplik, aqressivlik* və s.

ç) Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərə alınma şəkilçilərin artırılması ilə yaranan psixologiya terminləri: *şəxsiyyət, psixoloq, psixika, qabiliyyət, neqativizm, qətiyyət, qeyrətpərəst, fəaliyyət, dualizm, abstraksiya, assosiasiya, iradi, antisipasiya, emosional, obyektiv, subyektiv, prosesual, psixi, perseptiv, tropizm, reflektor* və s.

Bununla yanaşı, morfoloji yolla termin yaradıcılığı prosesində şəkilçi qoşulan söz kökləri nitq hissələrinə mənsubluğu baxımından da tədqiqata cəlb edilə bilər. Belə ki, dilimizdə morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərinə diqqət yetirsək, onların hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq, müvafiq şəkilçi artırıldıqda psixologiya sahəsinə aid anlayışları adlandıran terminlər yaratdığını görürük. Yəni morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərinin meydana gəlməsində kök-söz kimi müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olan leksik vahidlər çıxış edir. Lakin şəkilçi qəbul etdikdə bu sözlərin əksəriyyəti nominativ əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da terminoloji leksikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan nominativlik semantikasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu baxımdan morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərini iki istiqamətdə təhlilə cəlb etmək olar:

- 1) psixologiya terminlərinin qaynaqlandığı söz köklərinin xarakterinə – morfoloji mənsubiyyətinə görə;
- 2) leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə.

Qeyd edək ki, dildə işlənən və morfoloji yolla yaranan psixologiya terminlərinin düzəldiyi söz kökləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Elə buna görə də belə psixologiya terminlərini adlardan və feillərdən düzələn psixologiya terminləri kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Adlardan düzələn psixologiya terminləri daha çox isimlərə və sifətlərə, az hallarda isə digər ad bildirən əsas nitq hissələrinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla formalaşır. Bu qrupa ancaq sadə söz köklərindən yaranan düzəltmə terminlər daxil edilir. Məsələn: *diqqətli, fəallıq, həssaslıq, qabiliyyət, qafillik, qayğılı, qeyzli, qəzəbli, mərdlik, stereotiplik, şəxsiyyət, şüursuz, tənbəllik, tərslik, hissiz, huşsuz, ağılsız, zəkali, təxəyyüllü, hirsli, mənlik, dahilik* və s.

b) Azərbaycan dilində morfoloji yolla əmələ gələn psixologiya terminlərinin çox hissəsi sadə feil köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaq yolu ilə düzəlir. Feillər dilimizdə daha çox istifadə edildiyi üçün onlardan yaranan terminlər də psixologiya terminologiyasının böyük bir hissəsini təşkil edir. Məsələn: *bacarıq, davranış, anlayış, qavrayış, coşğun, diksinmə, dalğın, duyğu, düşünmə, xatırlama, qanacaq, qavrama, tanıma, unutmama, unutqan, utanacaq, oyanma, darıxma, qorxu* və s.

Morfoloji üsulla yaranan bir sıra psixologiya terminləri düzəltmə söz köklərinə və mürəkkəb sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır. Belə sözlərin kökü müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Ona artırılan leksik şəkilçilər vasitəsilə (hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq) yaranan terminlər nominativlik semantikasi qazanaraq psixologiya termini səciyyəsi daşıyır. Məsələn: *qabiliyyətsiz, qanacaqlı, qabiliyyətli, qavrayışlı, təəssüflənmə, qeyzlənmə,*

qıcıqlanma, sayaqqlama, qeybətçilik, qəmsizlik, qəmlilik, qəmginlik, qayğışkeşlik, qayğışcılıq, unutqanlıq, qavranılmazlıq, qabiliyyətsizlik, inamsızlıq, impulsivlik, inciklik, dalğınlıq, qayğışsızlıq, soyuqqanlıq, tərki dünyalıq və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, söz köklərinin və şəkilçilərin xarakterindən və formasından asılı olmayaraq ikinci sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə düzələn yeni sözlər psixologiya sahəsinə aid termin mahiyyəti daşıyır. Onu da qeyd edək ki, belə sözlərin yaranması dilimizin daxili qayda-qanunlarına əsaslanır.

Azərbaycan dilində psixologiya terminologiyasının zənginləşməsində mühüm rola malik olan, morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edən leksik şəkilçilər müxtəlif sözlərə, həmçinin ayrı-ayrı elm sahələrinə məxsus terminlərə artırılaraq psixologiya terminləri yaradır. Psixologiya terminlərinin morfoloji yolla yaranmasında iştirak edən həmin leksik şəkilçilərin heç də hamısı yeni psixologiya terminləri yaratmaq baxımından eyni funksiyaya malik deyildir. İndi isə morfoloji yolla psixologiya terminlərinin yaranmasında məhsuldar və qeyri-məhsuldar xarakteri daşıyan şəkilçilərin işlənmə tezliyinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq:

–*lıq*⁴ şəkilçisi dildə mövcud olan bir sıra psixologiya terminlərinin yaranmasında intensiv fəallıq göstərərək şəkilçilər arasında məhsuldarlığı ilə seçilir. Yəni müxtəlif mənali psixologiya terminlərinin yaranma prosesində digər şəkilçilərə nisbətən daha çox istifadə edilir. Bu şəkilçilər sadə isim və sifətlərə, həmçinin feildən və isimdən düzələn sifətlərə əlavə olunduqda *hal-vəziyyət, adət, keyfiyyət, xasiyyət* və s. məzmunlu anlayışları ifadə edən psixologiya terminlərinə

çevrilir. Bu şəkilçilər ilə yaranan psixologiya terminləri iki yolla formalaşır.

I. Həmin şəkilçiləri sadə sözlərə artırmaq yolu ilə. Məsələn: *aclıq, qərəzlik, dahilik, həssaslıq, mərdlik, mütəşəkkillik, müstəqillik, oyaqlıq, tənbəllik, zəiflik, gözəllik, şadlıq, gümrəhlik, stereotiplik* və s.

II. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərə artırmaq yolu ilə. Məsələn: *dalğınlıq, inciklik, impulsivlik, inamsızlıq, işgüzarlıq, gərginlik, qabiliyyətsizlik, qanacaqlılıq, qanacaqsızlıq, qavranılmazlıq, qayğısızlıq, qayğıkeşlik, qasqabaqlılıq, qeyrətsizlik, qəbahətsizlik, qəmlilik, qəmginlik, qərəzsizlik, qərəzlilik, qərəzkarlıq, müşahidəçilik, oyanıqlıq, şüursuzluq, təkidlilik, təşəbbüskarlıq, unutqanlıq, yorğunluq, etinasızlıq, qısqanlıq, utancaqlıq, qaradınmazlıq, bədbəxtlik* və s.

M.Hüseynzadə öz əsərində bu şəkilçilər haqqında danışır və maraqlı bir məqamı önə çəkir: “bu şəkilçinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, başqa sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənilib onları sifətləşmək hüququndan məhrum edir” (53, s. 14). Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn psixologiya terminlərinin əksəriyyəti sadə və düzəltmə sifətlərə əlavə edilir və onların sifət funksiyası daşımalarını məhdudlaşdırır. Məsələn, *şüursuzluq, unutqanlıq, qısqanlıq* və s. sözlərdə bu halı aydın görürük.

– ma^2 şəkilçisi də psixologiya terminlərinin yaranmasında mühüm rola malikdir. Bu şəkilçi də – $lıq^4$ şəkilçisində olduğu kimi, həm sadə sözlərə, həm də düzəltmə sözlərə artırılır və öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Lakin – ma^2 şəkilçisinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bu şəkilçi feillərdən (istər sadə, istərsə də düzəltmə söz olsun) isim düzəldir. Məsələn: *qavrama, qavranılma, unutma, tanıma, sayıqlama, öyrənmə,*

oyanma, ləngimə, qıcıqlanma, qəzəblənmə, xatırlama, darıxma, düşünmə, diksinmə, təəssüflənmə və s.

–*l*⁴ şəkilçisi. Azərbaycan dilində isimdən isim və sifət düzəldən bu şəkilçi psixologiya terminlərinin yaranmasında məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu şəkilçi bütün hallarda sadə və düzəltmə isimlərə əlavə olunaraq keyfiyyət, xasiyyət və s. məzmunu ifadə edən psixologiya terminləri yaradır. Yəni bəzən bu şəkilçi termin yaradarkən sadə isimə deyil, feildən düzələn isimə də əlavə olunur. “Feil köklərindən isim əmələ gətirən şəkilçilər çıxarılıb, yalnız sifət şəkilçisi (–*l*⁴) həmin köklərə əlavə edilsə, heç bir sifət əldə etmək mümkün olmaz” (53, s. 68). Bu şəkilçi ilə yaranan terminlər, həmçinin müsbət anlamlı olur. Məsələn: *qavrayışlı, qanacaqlı, qabiliyyətli, canlı, diqqətli, cəsarətli, zəkali, zehinli, ağıllı, dərəkəli, düşüncəli, duyğulu, hissiyyətli, şüurlu* və s.

–*sız*⁴ şəkilçisi vasitəsi ilə –*l*⁴ şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksini ifadə edən və mənfi məzmunlu bir sıra terminlər yaradılır: *qabiliyyətsiz, şüursuz, ağılsız, hissiz, duyğusuz, huşsuz, zəkəsiz, düşüncəsiz, dərəkəsiz* və s.

Bu şəkilçi psixologiya terminlərinin yaranmasında məhsuldar şəkilçi kimi diqqət çəkir, lakin –*l*⁴ şəkilçisinə nisbətən az məhsuldardır. Yəni “–*l*⁴ şəkilçisinin semantik dairəsi geniş olduğu halda –*sız*⁴ şəkilçisinin semantik dairəsi məhduddur. Ona görə də həmin şəkilçi ilə düzələn adlar mənə etibarilə həmişə –*l*⁴ şəkilçisi ilə düzələn adların mənasının antonimi ola bilmir” (34, s. 76). Bu deyiləni praktik olaraq anlamaq üçün *qaşqabaqlı, soyuqqanlı, istiqanlı* və s. sözlərə nəzər salmaq kifayətdir.

Bu şəkilçi ilə formalaşan bəzi terminlər var ki, onların kökü mənfi məzmun ifadə etdiyinə görə mənfilik yaradan bu

şəkilçini əlavə etdikdə müsbət mənalı terminə çevrilir. Məsələn, *kədərsiz, dərdsiz* və s. $-l^4$ şəkilçisində isə bunun əksi müşahidə edilir, yəni bu şəkilçi mənfi mənalı sözə artırılanda elə mənfi mənalı da anlayış yaranır: *kədərli, dərdli, kinli, qəzəbli, qəmli* və s. Bu, müəyyən mənada riyaziyyatdakı mənfi ilə mənfinin və ya müsbət ilə mənfinin bir-birinə vurulması əməliyyatı kimidir.

$-ı^4$ şəkilçisi dilimizdə feillərə artırılaraq müxtəlif məzmunlu anlayışları ifadə edir və məhsuldar şəkilçi kimi qəbul olunur. Lakin psixologiya terminlərinin formalaşması baxımından bu şəkilçi az məhsuldardır. Yəni digər elm sahələrinə aid terminlərin yaradılmasında məhsuldar olan bu şəkilçi çox az sözlərə qoşularaq psixologiya sahəsinə aid anlayışları ifadə edir. Məsələn, hərbi sahəyə aid xeyli dərəcədə (yürüş, qaçış, vuruş, döyüş və s.) terminin yaranmasına səbəb olan bu şəkilçi psixologiya sahəsində az sayda sözlərə qoşularaq termin yaradır: *davranış, qavrayış, anlayış* və s.

$-ç^4$ şəkilçisi başqa elm sahələrində terminyaratma xüsusiyyətinə malik olsa da, psixologiya terminologiyasında, ümumiyyətlə, bu xüsusiyyət əks olunmur.

Deyilənlərlə yanaşı, dilimizdə lap az sözlərə qoşulmaqla psixologiya terminləri yaradan başqa şəkilçilər də var. Məsələn, *bacarıq, qorxu, duyğu, beyincik, yaddaş, qorxaq* və s.

Qeyd edək ki, morfoloji üsulla söz yaradıcılığı deyəndə öncə dilin öz daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı yada düşür. Buna baxmayaraq dilimizdə alınma sözlərə alınma şəkilçilərin artırılması yolu ilə də terminlər formalaşır. Belə ki, bura qədər təhlil etdiyimiz psixologiya terminləri düzəldən şəkilçilər milli şəkilçilərdir, lakin morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində alınma şəkilçilərin də rolu danılmazdır. Be-

lə şəkilçilər dilimizə başqa dillərdən daxil olan sözlərlə birlikdə daxil olur. Belə terminlərin yaranmasında iştirak edən alınma şəkilçilər əsasən qeyri-məhsuldar hesab olunur, eyni zamanda bu şəkilçilərdən qismən də olsa, məhsuldar olanı da var. Buna –i şəkilçisi ilə yaranan terminləri nümunə göstərmək olar: *əsəbi*, *psixi*, *ruhi*, *hissi*, *zehni*, *ixtiyari*, *məntiqi*, *nəzəri*, *iradi*, *fərdi*, *şərti*, *mexaniki*, *əqli*, *şüuri*, *xəyali* və s.

Alınma şəkilçilərin qalanları isə yuxarıda göstəriləndiyi kimi qeyri-məhsuldardır: *abstraksiya*, *motivasiya*, *psixika*, *psixoloq*, *psixoloji*, *şəxsiyyət*, *qabiliyyət*, *hissiyat*, *instinktiv*, *obyektiv*, *subyektiv* və s.

Termin yaradıcılığında sintaktik üsul

Dilçilikdə iki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşib mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi şəklində yeni ifadələr yaratması sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi adlandırılır. Azərbaycan dilində mürəkkəb prosesləri, hadisələri və onlara uyğun anlayışları adlandıрмаğa xidmət göstərən çoxsaylı ifadələr işlənməkdədir.

Azərbaycan ədəbi dilinin mühüm bir qatını təşkil edən, son dövrdə daha da geniş şəkildə inkişafda olan terminologiyada, xüsusilə termin yaradıcılığında sintaktik üsulun özünəməxsus yeri var. Bir çox tədqiqatçıların (34; 70; 108) da vurğuladığı kimi, bu üsul digər termin yaratma üsulları, əsasən də morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi ilə müqayisədə az məhsuldar hesab edilir. M.Qasimovun fikrinə görə, “indiyədək bu üsulla Azərbaycan dilində çoxlu miqdarda termin yaranmışdır. Lakin nisbət etibarilə götürüldükdə sintaktik üsul termin yaradıcılığında məhdud sahəni əhatə edir. Belə ki, di-

limizdə sintaktik üsulla yaradılan terminlərin miqdarı morfoloji üsulla yaradılan terminlərin miqdarından azdır. Sonra müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, bunun iki səbəbi vardır: Birincisi, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərin yaradılması və işlədilməsi bu dilin ruhuna uyğun olmadığı kimi, çoxhecalı terminlərin yaradılması da elmi dili ağırlaşdırır. İkincisi isə Azərbaycan dilində morfoloji üsulla sözlərin yaradılması prosesi həddindən artıq inkişaf etmişdir və dilimiz bu cəhətdən geniş imkanlara sahibdir” (70, s. 130). Hər bir sahəyə aid terminlər ümumi söz yaradıcılığı texnikasına tabe olsa da, onların bir-birindən fərqli cəhətləri var. Mümkündür ki, bir sahə terminologiyasında morfoloji üsul, digərində isə sintaktik üsul fəal olsun. Fikrimizcə, psixologiya terminologiyasında sintaktik yolla termin yaradıcılığı heç də morfoloji üsuldan geri qalmır.

Sintaktik üsulla termin yaranması zamanı hər bir termin bu və ya digər şəkildə daxili semantik əlaqə ilə bir-birinə bağlanır. Burada hər iki sözün həm qrammatik, həm də semantik əlaqə ilə bir-birinə bağlılığı vacib amillərdəndir. Başqa sözlə, “sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsində məzmun rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki formasız heç bir məzmun yoxdur və bunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür” (34, s. 135).

Azərbaycan dilində başqa dillərdən, xüsusilə də rus dilindən psixologiyaya aid terminlər keçərkən çox vaxt onların qarşılığını vermək məqsədilə tərcümə və ya kalka edilir. Bu zaman belə sözlərin əksəriyyətinin dildəki qarşılığı bir sözlə deyil, bir neçə sözlə ifadə olunur. Bu da mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan terminlərin yaranmasına səbəb olur. Lakin bunu birmənalı şəkildə qəbul edə bilmərik, ona

görə ki, bu tipli sözlər tarixən də milli zəmində dildə mövcud olmuş və olmaqdadır. S.Cəfərov yazır: “Dilimizin ən qədim dövrlərində mürəkkəb sözlərin yaranması bu dildə danışan xalqın mühitində baş verən hadisələrin zəruriyyəti nəticəsində olurdusa, müasir dövrümüzdə mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti kalka yolu ilə əmələ gəlir. Buna əsasən bəzi türkoqlar belə bir yanlış nəticəyə gəlirlər ki, guya türk dillərində sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi başqa dillərdən mürəkkəb sözlərin tərcüməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu mülahizə, əlbəttə, həqiqətə uyğun deyildir” (34, s. 133). Göründüyü kimi, müasir dilimizdə sintaktik yolla termin yaradıcılığı prosesi əvvəlkindən fərqli olaraq bir sıra yeni xüsusiyyətlərə malik olmuş və yeni qaydalar yaratmışdır. Yəni tarixən Azərbaycan dilinin daxilində milli sözlərin əlaqələnməsi ilə mürəkkəb anlayışları ifadə edən terminlər yaranırdısa, müasir dövrdə həmin proseslə yanaşı, əcnəbi sözlərə qarşılıq tapmaqla da belə terminlər yaranır. Ona görə də sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesindən danışarkən daha çox Azərbaycan dilinin müasir dövrünün lüğət tərkibi materialına istinad etmək lazımdır.

Başqa sahə terminologiyasında olduğu kimi, psixologiya terminlərinin də mühüm hissəsi sintaktik yolla yaranır. Bu üsulla yaranan psixologiya terminlərinə mürəkkəb anlayışları ifadə edən mürəkkəb terminlər və termin birləşmələri daxildir.

Qeyd edək ki, sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinə dilçi alimlər müxtəlif formada yanaşaraq fərqli fikirlər söyləmişlər. M.Qasimov bu üsulla termin yaradılmasını iki qrupda təqdim edir: 1) leksik-sintaktik; 2) morfoloji-sintaktik (70, s. 131). S.Sadıqova yazır: “Sintaktik üsulla yaranan

terminlər terminologiyada iki şəkildə öz əksini tapır: a) mürəkkəb terminlər şəklində; b) termin-söz birləşmələri şəklində” (108, s. 82). S.Quliyeva isə bu üsulla yaranan ədəbiyyat-şünaslıq terminlərini üç yerə ayırır: 1) mürəkkəb terminlər; 2) termin birləşmələr; 3) qoşa söz modelli terminlər (79, s. 116).

Göründüyü kimi, bəzi alimlər tədqiqat apararkən sahə terminologiyalarında qoşa söz şəklində olan terminlərə aid nümunələr göstərsələr də, psixologiya terminləri arasında belə formalı terminlərə rast gəlmədik. Araşdırmalarımız zamanı məlum oldu ki, sintaktik yolla yaranan psixologiya terminləri dildə mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında öz əksini tapmışdır. Ona görə də sintaktik yolla yaranan psixologiya terminlərini müvafiq olaraq iki yerə ayırmaq olar:

1. Mürəkkəb söz şəklində olanlar; 2. Söz birləşməsi şəklində olanlar.

Dilçilikdə mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan terminlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən geniş bəhs etmişlər. S.Sadıqova bu fikirləri ümumiləşdirərək onların oxşarlığını bu şəkildə təqdim edir: “Həm termin-söz birləşməsi, həm də mürəkkəb terminlər müstəqil terminlərin qrammatik və məna cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlər bu iki anlayışın hər ikisi üçün mühüm və vacibdir” (108, s. 84). Onların fərqli cəhətləri çox olsa da, önəmli hesab etdiyimizi qeyd edək. Y.Seyidov söz və söz birləşməsinin fərqlərindən danışarkən yazır: “Sözün ən vacib əlamətlərindən biri onun ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma xüsusiyyətidir. Söz birləşməsi bu cəhətdən də sözdən fərqlənir. Söz birləşməsi sözə nisbətən daha çox leksik konkretliyə malikdir” (115, s. 46).

Göründüyü kimi, söz və ya mürəkkəb söz formalı terminlərlə yanaşı, söz birləşmələrinin də terminoloji sistemdə mühüm rolu var və onların bir neçə sözdən ibarət olaraq anlayışı sözdən daha konkret şəkildə ifadə etməsi onu göstərir ki, söz birləşməsi şəklində olan terminlər heç də terminə verilən tələblərə xələl gətirmir. V.D.Bondaletovun təbirincə desək: “Sintaktik yolla söz yaradıcılığı ikisözlü və çoxsözlü adların yaranmasına səbəb olsa da, terminoloji sistemdə terminlərin yerinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli olması ilə seçilir” (131, s. 133).

Psixologiya terminlərinin sintaktik yolla yaranmasından danışarkən öncə ağılımıza mürəkkəb söz şəklində olan terminlər gəlsə də, tədqiqat onu göstərir ki, dilimizdə söz birləşməsi formasında olan psixologiya terminləri mürəkkəb formalılardan daha çoxdur. İndi isə mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında olan psixologiya terminlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Mürəkkəb söz şəklində olan terminlər. Azərbaycan dilində mürəkkəb söz tipli psixologiya terminləri söz birləşməsi formasında olanlardan xeyli azlıq təşkil edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün konkret nümunələrə müraciət edək. Tarixən müəyyən psixoloji anlayışı ifadə edərək söz birləşməsi şəklində işlənən “*yadda saxlama*”, “*yada salma*”, “*özünü tərbiyə*” və s. kimi ifadələr hal-hazırda mürəkkəb söz formasında (“*yaddasaxlama*”, “*yadasalma*”, “*özünü tərbiyə*”) işlənməkdədir. Məsələn, 1956-cı ildə nəşr olunan “Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti”ndə (101) qeyd etdiyimiz anlayışlar “*yadda saxlama*”, “*yada salma*”, “*özünü tərbiyə*” formasında əksini tapırsa, son nəşr olunan psixologiya kitablarında və psixoloji lüğətlərdə (58; 93) “*yaddasaxlama*”,

“*yadasalma*”, “*özünütərbiyə*” şəklində yazılır. “*İntellektual davranış*”, “*aqressiv davranış*”, “*xarakterin aksentuasiyası*” və s. son zamanlar formalaşan terminlər isə söz birləşməsi şəklində işlənir. Qeyd edək ki, bu tip terminlərin bəzisi tarixi inkişaf prosesində mürəkkəb sözə doğru inkişaf edib mürəkkəb söz kimi formalaşır. Ancaq bu məsələdə qəti mülahizə söyləmək də düzgün olmazdı. Sadəcə, deyə bilərik ki, daha çox I və II növ təyini birləşmələr şəklində olan psixologiya terminləri mürəkkəb sözə çevrilə bilər. Y.Seyidov bu barədə yazır: “İkinci növ təyini söz birləşmələrində mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var. Mürəkkəb isimlərin bir çoxu bu birləşmələrin formasına əsaslanır” (115, s. 181). Belə ki, mürəkkəb söz formasında olan psixologiya terminləri I və II növ təyini birləşmələrin, xüsusilə də qeyri-təyini ismi birləşmələrin strukturuna uyğun şəkildə formalaşır. III növ modelində olan mürəkkəb psixologiya terminlərinə isə rast gəlinmir. Məsələn: *özünənəzarət*, *şüuraltı*, *özünütərbiyə*, *özünütəlqin*, *özünümüşahidə*, *özünüdərk*, *yaddasaxlama*, *yaddaqalma*, *yadasalma*, *özünüdərsdiq*, *özünüidarə*, *kəmağıl*, *ağılçatışmazlığı*, *öngörmə*, *özünəqapanma* və s. terminlərdə deyilən məsələləri aydın görmək olar. Burada *özünənəzarət*, *özünütərbiyə*, *yaddasaxlama* və s. bu kimi terminlər qeyri-təyini, *kəmağıl*, *şüuraltı* və s. terminlər isə birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri modelinə uyğundur.

Qeyd edək ki, mürəkkəb söz formalı psixologiya terminləri haqqında söz birləşməsi şəklində olan terminlərin müxtəlif xüsusiyyətlərindən danışarkən də nümunələrə yer verəcəyik. Ona görə ki, söz birləşmələri ilə bağlı aparacağımız bölgülər mürəkkəb sözlərə də aiddir.

Söz birləşməsi şəklində olan terminlər. Son zamanlar psixologiya elminin inkişafı, bu elmə dair məfhum və anlayışların daha mürəkkəb psixi hadisələri və prosesləri əhatə etməsi çox hallarda belə anlayışların ifadəsində sadə sözlərdən istifadə etməyi mümkünsüz etmişdir. Ona görə də dildə mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün termin birləşmələrdən geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, psixologiyaya aid çoxfunksiyalı, çoxşaxəli xarakterə malik və strukturca müxtəlif fərqləri olan termin birləşmələri meydana gəlir. Bu kimi birləşmələr dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır (70; 71; 79; 108). Biz isə mövcud yanaşmalardan yararlanaraq, söz birləşməsi formasında olan psixologiya terminlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alıb aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1. Tərkibindəki komponentlərin mənşəyinə görə; 2. Aparıcı (növə) sözlərə görə; 3. Təyini söz birləşmələri və sintaktik əlaqələrin növünə görə.

Komponentlərin mənşəyindən asılı olaraq sintaktik yolla yaranan termin birləşmələrinin özlərini də qruplaşdırma bilərik:

1) bir tərəfi milli, digər tərəfi ərəb-fars mənşəli psixologiya terminləri: *mənlik şüuru, aparıcı fəaliyyət, ixtiyari qavrayış, ehtizaz duyğusu, duyğu sürəti, qavrayış sürəti, qavrama şərait, məkan qavrayışı, zaman qavrayışı, hərəkət qavrayışı* və s.

2) bir tərəfi milli, o biri tərəfi rus-Avropa mənşəli terminlər: *davranışın modifikasiyası, psixoloji uyuşma, aqressiv davranış, qavrayışın konstantlığı, qonşuluq assosiasiyası* və s.

3) iki tərəfi də rus-Avropa mənşəli terminlər: *adaptasiya sindromu, analitik psixologiya, psixi proses, psixoloji xarakteristika, xarakterin aksentuasiyası* və s.

4) bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi rus-Avropa mənşəli terminlər: *iradi proseslər, stress şəraiti, hafizə prosesi, idrak prosesi, şəxsiyyətin strukturu, ümumi psixologiya* və s.

5) iki tərəfi də ərəb-fars mənşəli terminlər: *mütləq həssaslıq, ruhi aləm, şən əhval* və s.

6) iki tərəfi də milli psixologiya terminləri: *ağrı duyğuları, anadangəlmə davranış, dadbilmə duyğusu, iyibilmə duyğusu, görmə qavrayışı, eşitmə duyğusu* və s.

Söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərinin çox hissəsi aparıcı sözlər hesabına formalaşır. İ.Qasimovun fikrinə görə, “bir nüvə söz əsasında yaranan mürəkkəb termin və termin söz birləşmələri həmin nüvə sözün ifadə etdiyi məna və semantik yükü də özündə ehtiva edən yeni anlayışları və terminləri bir məna ətrafında birləşdirir” (71, s. 38). Biz buradakı “nüvə söz” ifadəsini “aparıcı söz” kimi işlətməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələn: *psixologiya, psixi, psixo, psixoloji, qavrayış, duyğu, təfəkkür, təxəyyül, diqqət, hiss, eşitmə, görmə, temperament, hafizə, qabiliyyət, həssaslıq* və s. terminlər psixologiyada aparıcı söz rolunda çıxış edir. Bu terminlər aparıcı (dominant) söz olaraq başqa sözlərlə birlikdə işlənilib bir sıra yeni terminlər yaradır və belə terminlərin arasında məna bağlılığı həmişə özünü qoruyub saxlayır. Aparıcı sözlərlə işlənən digər sözlərin hamısı həmin nüvə sözün mənası ətrafında birləşərək ayrı-ayrı yeni termin birləşmələr yaradır. Başqa sözlə desək, “nüvə söz əsasında yaranan yeni termin-söz birləşmələrinin hər birində nüvə söz əsas məna yükünü öz üzərinə götürür və ona birlə-

şən digər sözlər, sayından asılı olmayaraq mənaca həmin sözün təyinedici funksiyasını daşımaqla terminin anlayışı daha dolğun və dəqiq adlandırmasına şərait yaradır” (71, s. 39). Göründüyü kimi, aparıcı sözlər hesabına zənginləşən psixologiya terminləri kəmiyyətcə nə qədər çoxluq təşkil etsələr də, onlar aparıcı söz vasitəsilə bir-birinə bu və ya digər formada bağlı terminlər kimi çıxış edir. Bondaletovun da dediyi kimi, “...nüvə söz termini müəyyən sistemə aid edirsə, asılı söz onun yerini dəqiqləşdirir” (131, s. 133). Yəni əsas rolu olan aparıcı söz başqa sözlərlə işlənir və yaranan bütün yeni terminlər ümumi məna ilə bağlanmış olur, lakin buna baxmayaraq, onlar öz müstəqiliyini, konkretliyini də saxlayır. Onu da qeyd edək ki, belə aparıcı sözlər söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərinin həm birinci, həm də ikinci tərəfində işlənə bilir. Termin yaradıcılığında nüvə söz kimi çıxış edən *psixo* mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi kimi, *psixi*, *psixoloji*, *əqli*, *görmə*, *eşitmə*, *emosional*, *sinir*, *ruhi*, *iradi* və s. terminlər isə söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn:

Psixo – *psixoanaliz*, *psixodiyagnostika*, *psixodinamika*, *psixolinqvistik*, *psixoterapiya*, *psixokorreksiya*, *psixofizika*, *psixofiziologiya*, *psixotexnika*, *psixoterapevt*, *psixooölçmə*, *psixonevroz* və s.

Psixi – *psixi hal*, *psixi funksiya*, *psixi hadisə*, *psixi proses*, *psixi xassə*, *psixi xüsusiyyət*, *psixi fakt*, *psixi faktın sabitliyi*, *psixi fəaliyyət*, *psixi halətlər*, *psixi vəziyyətlər*, *psixi inikas*, *psixi baryer*, *psixi oyanma*, *psixi inkişaf*, *psixi pozulma*, *psixi təsir*, *psixi zədə* və s.

Psixoloji – *psixoloji qanun*, *psixoloji sistem*, *psixoloji təsəvvür*, *psixoloji xarakteristika*, *psixoloji ideyalar*, *psixoloji*

dəyişiklik, psixoloji problem, psixoloji fenomen, psixoloji uyuşma, psixoloji müdafiə, psixoloji xidmət, psixoloji konsultasiya, psixoloji determinizm, psixoloji müharibə, psixoloji çətinliklər və s.

Ruhi – *ruhi canlanma, ruhi fəaliyyət, ruhi həyəcan, ruhi stress, ruhi xəstə, ruhi xəstəlik, ruhi korluq, ruhi qida, ruhi müvazinət, ruhi sakitlik, ruhi sarsıntı, ruhi vəziyyət və s.*

Eşitmə – *eşitmə duyğusu, eşitmə assosiasiyası, eşitmə hafizəsi, eşitmə həssaslığı, eşitmə qavrayışı, eşitmə hissi, eşitmə analizatoru, eşitmə siniri, eşitmə mərkəzi və s.*

Emosional – *emosional asılılıq, emosional davranış, emosional uyğunlaşma, emosional pozuntu, emosional inkişaf, emosional yetkinlik, emosional paklaşma və s.*

Sintaktik yolla yaranan psixologiya terminlərinin bir qisminə isə aparıcı sözlər ikinci tərəfdə işlənir. Bu tipə *psixologiya, diqqət, təxəyyül, hiss, temperament, təfəkkür, qabiliyyət, qavrayış, duyğu* və s. terminlər daxildir. Qeyd edək ki, nümunə kimi verdiyimiz bu aparıcı terminlər təkcə ikinci tərəf kimi çıxış etmir, həm də birinci tərəfdə də işlənə bilirlər, sadəcə, həmin sözlər daha çox ikinci tərəf kimi işləndiyinə görə şərti olaraq belə bir bölgü aparmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Həmin nisbəti görmək üçün bu terminlərin aparıcı söz kimi işləndiyi məqamlara diqqət yetirək.

Psixologiya ikinci söz kimi: *sosial psixologiya, siyasi psixologiya, diferensial psixologiya, eksperimental psixologiya, ekzistensial psixologiya, empirik psixologiya, əmək psixologiyası, genetik psixologiya, geştalt psixologiya, hərbi psixologiya, idarəetmə psixologiyası, koqnitiv psixologiya, kriminal psixologiya, pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya, hüquq psixologiyası və s.*

Psixologiya birinci söz kimi: *psixologiya termini, psixologiya terminologiyası, psixologiya tarixi, psixologiyanın predmeti, psixologiyanın subyekti, psixologiyanın obyektı* və s.

Qavrayış – *məkan qavrayışı, hərəkət qavrayışı, zaman qavrayışı, görmə qavrayışı, ixtiyari qavrayış, qavrayışın tamlığı, qavrayışın mənalılığı* və s.

Temperament – *sanqvinik temperament, fleqmatik temperament, xolerik temperamen, melanxolik temperament* və s.

Təxəyyül – *aktiv təxəyyül, bərpaedici təxəyyül, passiv təxəyyül, texniki təxəyyül, emosional təxəyyül, yaradıcı təxəyyül* və s.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri problemini Y.Seyidov (115), terminoloji birləşmələri isə S.Sadiqova (110) əsaslı şəkildə tədqiq edib sistemləşdirmişlər. Söz birləşmələri bu tədqiqatçıların yaradıcılığında əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə bir neçə (ismi, feili, zərf) yerə ayrılmışdır. Lakin apardığımız tədqiqat zamanı aydın olur ki, söz birləşməsi formasında olan psixologiya terminlərinin, demək olar ki, hamısı ismi birləşmələrdən ibarətdir. Y.Seyidovun fikrinə görə, “ismi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr, əsasən adlardan və müəyyən cəhətdən adlara meyil göstərən sözlərdən təşkil olunur” (115, s. 173). İsmi birləşmə adı altında tədqiq edilən söz birləşmələrinin heç də hamısının əsas tərəfi nitq hissəsi baxımından isim deyil, isimləşmiş bütün nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Psixologiyaya aid termin birləşmələrdə də bu məsələ özünü göstərir. Lakin digər sahə terminləri ilə müqayisədə

psixologiya terminlərinin özəlliği ondan ibarətdir ki, burada əsas tərəf isimdən, asılı tərəf isə isim və sifətdən ibarət olur.

Söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərini təyini söz birləşmələrinin növünə, sintaktik əlaqələrə görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelli psixologiya terminlərinin arasında yanaşma əlaqəsi olur. Bu tipli psixologiya terminləri dilimizin leksik qatını xeyli zənginləşdirmişdir. Bu bölgüyə: *şən əhval, əqli gerilik, iradi proseslər, emosional proseslər, subyektiv inikas, mexaniki inikas, intellektual davranış, ictimai şüur, semantik afaziya, aqressiv davranış, ali psixi funksiyalar, sensor adaptasiya, sosial adaptasiya, qeyri-ixtiyarı qavrayış, ixtiyarı qavrayış, mütləq həssaslıq, psixoloji determinizm, canlı təxəyyül, ruhi korluq, psixi proses* və s. termin birləşmələr aiddir. Nümunələrdən aydın olur ki, birinci növ söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan sözlər şəkilçisiz olmaqla yanaşı, leksik və qrammatik şəkilçili, hətta mürəkkəb sözlü də ola bilər. Həm də bu birləşmələr “sifət-isim” modelli olur. Yuxarıda qeyd edilən aparıcı sözlər vasitəsi ilə zənginləşən psixologiya terminlərinin əksəriyyəti dildə bu modelə uyğun şəkildə mövcuddur.

İkinci növ təyini söz birləşməsi modelli psixologiya terminləri dilimizdə nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu tipli psixologiya termin birləşmələrinin birinci tərəfi qrammatik şəkilçi qəbul etmir, yəni qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur, ikinci tərəfi isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Belə birləşmələr yanaşma və uzlaşma əlaqələri vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqələnir. Həmçinin ikinci növ strukturlu psixologiya terminləri “isim-isim” kimi söz sırasına malik olmaqla bərabər, onların tərəfləri milli və alınma olur: *beyin xassəsi,*

sinir sistemi, sinir hüceyrələri, assosiasiya zonaları, temperament tipi, oxşarlıq assosiasiyası, qonşuluq assosiasiyası, beyin həmləsi, mənlilik şüuru, qavrayış surəti, duyğu surəti, qavrama şəraiti, qavrayış prosesi, aqlıq hissi, ağrı hissi, ehtizaz duyğusu, iyibilmə duyğusu, dadbilmə duyğusu, məkan qavrayışı, zaman qavrayışı, ruh düşkünlüyü və s.

Psixologiya terminlərinin xeyli hissəsi III növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halın şəkildə, ikinci tərəf isə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkildə qəbul edir. Lakin bu birləşmələrin ikinci tərəfi bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkildə qəbul etdiyi halda, psixologiya terminlərini ifadə edən belə birləşmələr yalnız üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkildə qəbul edir. Bu birləşmələr idarə və uzlaşma əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır. Psixologiya terminlərinin bu tipi də ikinci növdə olduğu kimi “isim-isim” modelində formalaşır. Struktur baxımından I və II növ modelində olan psixologiya terminləri sadə, III növ isə həm sadə, həm də mürəkkəb söz birləşməsi formasında olur. Biz birinci və ikinci növə aid göstərdiyimiz nümunələrdə bunu aydın görürük. Üçüncü növ psixologiya terminləri isə aşağıdakı kimidir: *təfəkkürün təzahürü, ağılın tənqidiliyi, ağılın müstəqilliyi, diqqətin mexanizmi, xarakterin aksentuasiyası, diqqətin tərəddüdü, hafizənin psixofiziologiyası və s.* terminlər quruluş baxımından sadə; *sinir fəaliyyətinin əsas fondu, şərti reflekslərin məcmusu, şüurun spesifik xüsusiyyəti, təfəkkürün filogenetik kökləri, duyğunun mütləq həddi, şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin idrak fəaliyyəti və s.* termin birləşmələr isə mürəkkəb söz birləşməsi modelində olan psixologiya terminləridir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərini iki yerə ayırmaq olar:

a) *leksik-sintaktik üsulla yarananlar*; b) *morfoloji-sintaktik üsulla yarananlar*.

Leksik-sintaktik üsulla yaranan terminlərdə heç bir qrammatik formadan istifadə edilmir. Bu tipli termin birləşmələrinin tərkib hissələri bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır və komponentlərdən birincisi sanki ikinci tərəfi aydınlaşdırmağa çalışır. Burada leksik vahidlər heç bir qrammatik vasitə olmadan birləşərək yeni bir anlayışı ifadə edən termin meydana gətirir. *Əhval-ruhiyyə, iradi proses, ictimai şəüur, konkret məqsəd, yanlış hökm* və s. I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminləri bu tipə aiddir. Göstərilən kriteriyalar mürəkkəb söz formalı psixologiya terminlərində də özünü göstərir: *önşüur, xoşxasiyyət, bədxasiyyət, kəmağıl, sadələvh, rəhmdil* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, leksik-sintaktik üsulla yaranan psixologiya terminləri Azərbaycan dilində azlıq təşkil edir.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərinin böyük bir qismi morfoloji-sintaktik üsulla yaranmışdır. Bu üsulla yaranan psixologiya terminlərində tərəflərdən birində və ya hər ikisində morfoloji əlamətlər iştirak edir. Yəni bu tipli terminlər həm leksik, həm də qrammatik şəkildə qəbul edir. Fikrimizcə, bu xüsusiyyətinə görə sintaktik yolla söz yaratmanı mürəkkəb üsul hesab etmək də doğru olardı. Çünki morfoloji-sintaktik üsulda bir neçə söz, şəkilçi və hətta termin də iştirak edir. Məsələn, *soyuqluq duyğuları, səpgin sinir sistemi, əxlaqi hisslər* və s. *Soyuqluq duyğuları* söz birləşməsində iki

söz, üç leksik şəkilçi, iki qrammatik şəkilçi və hətta “*duyğu*” psixologiya termini iştirak edir. *Hüdudxarici ləngimə* – “hüdud” sadə, “xarici” – düzəltmə, “ləngimə” – düzəltmə sözdür. Lakin onlar birlikdə vahid anlayışı ifadə edən psixologiya terminidir.

Mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan psixologiya terminlərinin hər ikisində də morfoloji-sintaktik üsul aktivdir. Bu üsulla yaranan mürəkkəb psixologiya terminlərinin çoxunun birinci tərəfi “öz” əvəzliyi (mənsubiyyət və hal şəkilçili) ilə ifadə edilir: *özünümüşahidə, özünənəzarət, özünü-tərbiyə, özünü-təsdiq, özünü-təlqin, özünü-dərketmə, özünü-idarə, özünü-dərk, özünü-ifadə, özünü-təhlil, özünü-tənqid, özünü-təşkil* və s.

Bunlardan başqa I, II növ təyini və qeyri-təyini söz birləşmələri modelinə uyğun olan mürəkkəb söz şəkilli psixologiya terminləri də morfoloji-sintaktik üsula aiddir: *ağılçatışmazlığı, ağırtəbiətli, ağıldankəm, dadbilmə, dərkətmə, hissetmə, iyibilmə, öngörmə, şüuraltı, yadasalma, yaddaqalma, yuxugörmə, özünəyadlaşma, özünəəladə, özünəqayıdış* və s. terminlər buna misal ola bilər.

Bir sıra söz birləşməsi şəklində olan terminlər də bu üsulla yaradılmışdır: *qavrama şəraiti, şərti reflekslərin məcmusu, təfəkkürün filogenetik kökləri, duyğunun fəqləndirmə həddi* və s. terminləri göstərmək olar.

Nəhayət, yuxarıda deyilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, leksik-semantik və morfoloji yolla yaranan terminlərdən fərqli olaraq sintaktik yolla yaranan terminlər, əsasən, müstəqil leksik məna kəsb edən iki və daha artıq sözlərdən ibarət olur. Lakin nisbət baxımından götürdükdə iki komponentdən ibarət olan birləşmələr üstünlük təşkil edir. Sintaktik yolla

əmələ gələn terminlər təyini söz birləşmələri və mürəkkəb söz formasında olur. Bu üsulla yaranan terminlərin tərkibindəki sözlər müstəqil leksik mənasından ya tamamilə, ya da qismən uzaqlaşaraq bütövlükdə bir leksik məna daşımağa xidmət göstərir.

Termin yaradıcılığında morfoloji və sintaktik üsullarla bu və ya digər formada yaxınlığı olan terminyaratma üsullarından biri də kalka üsuludur.

Termin yaradıcılığında kalka üsulu

Məlumdur ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində müxtəlif dillər arasında söz mübadiləsi baş verir. Bu zaman reseptor (qəbul edən) dil hər hansı əcnəbi dildən daxil olan sözləri ya olduğu kimi, ya qismən fonetik dəyişiklik etməklə, ya da onların məna və quruluş uyğunluğunu nəzərə alıb kalka edərək qəbul edir.

Kalkalar haqqında danışarkən, ilk növbədə, bir sual cavablanmalıdır: “kalka” sözünün mənası nədir? Sualın cavabı istiqamətində qısa da olsa, qeyd edilməlidir ki, kalka fransız dilində “calque” sözündən qaynaqlanır. Fransız dilindən alınan bu söz dilçilikdə “kalka” kimi işlənməklə yeni məna kəsb etmişdir. Kalka termini sonralar geniş işlənmə dairəsi qazanaraq beynəlmiləl terminə çevrilmişdir. Fransız dilində “kalka çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza, yaxud şəffaflığı vermək üçün yağlar məhlulu ilə, qatranla, mumla durulmuş kağız pambıq parçaya deyilir” (144, s. 272). Məhz buna uyğun olaraq dilçiliyə dair ədəbiyyatlarda kalka “hərfi tərcümə”,

“oxşarlıq” kimi də adlandırılır. Ancaq dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanan isə “kalka” sözü olmuşdur.

Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranmasında digər üsullarla bərabər, kalka üsulundan da geniş istifadə olunur. Bu yolla yaranan terminlərin hər biri dilin öz daxili gücü hesabına yaranır. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də kalka digər dilə məxsus terminin milli dilin daxili imkanlarına uyğunlaşdırılması kimi başa düşülür. Kalka ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, bəzi dilçilər (32; 78) kalkaların sözalmanın bir növü olduğunu qeyd edir. “Kalkalar sözalmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsası olmayan sözlərdir” (78, s. 88). “Kalka üsulu ilə sözyaratma dedikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən dəqiq fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digər dildən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur” (78, s. 12). İkinci qisim alimlər (139; 142) kalkaları başqa dildən sözlərin alınması ilə yanaşı, reseptor dilə tərcümə olunmasından danışır. “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam forması tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə yolu ilə sözlər alınan zaman dil materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu, necə deyirlər, “daxili forması” mənimsənilir” (139, s. 360). “Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib sonra həmin hissələrin birləşməsidir” (142, s. 117). Digər qisim dilçilər (70; 71; 127) isə kalkanı nə sözalmanın bir növü kimi, nə də tərcümə hesab edir. Onlar kalkanı sözün özünün deyil, sözə məxsus anlayışın və müvafiq formanın reseptor

dil tərəfindən qəbul edilərək öz dildaxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırması kimi təqdim edirlər. “Kalkaətmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik modelinin alınması, onları qəbul edən dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir” (127, s. 188). “Kalkalar müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir. Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Müəyyən bir dildə kənar dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli (məs., sintaktik model) əmələ gəlir” (70, s. 135). Deyilənlərə uyğun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı prosesindən danışarkən məsələyə birtərəfli yanaşmaq düzgün deyil. Bizcə, kalkaətmə zamanı kalka üsulu ilə bağlı deyilən fikirlərin bu və ya digər formada payı var. Burada həm alınma, həm tərcümə, həm də dilin daxili imkanlarından istifadə etmə məsələlərinin sintezinin şahidi oluruq. Belə ki, biz əcnəbi sözün özünü olduğu kimi yox, kalka edərək mənə, məfhum tərəfini almış oluruq. Deməli, məfhumu alsaq da, qrammatik quruluş və sintaktik model milli keyfiyyət qazanır, yəni kalkaətmədə dilimizin qrammatik qanunları mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, leksikamızdan fərqli olaraq dilimizin qrammatik quruluşu dəyişmələrə, həmçinin xarici dil təsirlərinə qarşı çox mühafizəkardır.

Lakin kalka prosesində sintaktik struktur birbaşa alınmasa da, mənbə dilə məxsus müəyyən xüsusiyyətlərin təsiri özünü göstərir. Bununla bağlı N.Xudiyev bir sıra fikirlər söyləmişdir. Onun fikrincə, “kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabı-

na (həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur, belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəla sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq surətdə kalka olunur. Digər tərəfdən isə, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir” (56, s. 232). Göründüyü kimi, kalkalar dilimizin daxili imkanları hesabına yaranır, lakin xarici dil elementlərinin təsiri də danılmaz faktdır. Həmçinin kalka prosesində müvafiq əcnəbi söz ayrı-ayrı hissələrə bölünərək tərcümə edilir, lakin bu hissələr Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, “mexaniki şəkildə deyil, dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə birləşdirilir və ya əlaqələndirilir” (142, s. 117). Məsələn, rus dilində *концентрация внимания, психология понимания, интерференция навыков, психология труда, психология спорта* şəklində işlənən mürəkkəb quruluşlu psixologiya terminlərinin tərkibindəki sözlərin biri və ya hər ikisi də Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə edilir. Lakin onlar dildə müvafiq psixologiya elminə məxsus anlayışı ifadə etmək üçün rus dilindəki kimi deyil, Azərbaycan dilinin qrammatik strukturuna uyğunlaşdırılaraq verilir və müvafiq olaraq: *diqqətin mərkəzləşdirilməsi, anlama psixologiyası, vərdişlərin interferensiyası, əmək psixologiyası, idman psixologiyası* formasında təqdim edilir. Belə terminlər dilə rus dilindən kalka edilənə qədər dildə həmin anlayışların olmadığı üçün mənanın alınma olduğunu deyə bilərik. Lakin məsələyə birmənalı yanaşaraq tərcümə və daxili qaydaların rolunu qeyd etməsək, düzgün olmaz. Yəni bu məsələyə kompleks yanaşma vacibdir. Bunun izahı üçün vaciblik məsələsinə aydınlıq gətirməliyik. “Sözlərin kalka edil-

məsi, tərcümə və alınma anlayışlarının aydınlaşdırılması vacib şərtidir. Təbii ki, bu proseslərin hər ikisində başqa dildəki vahidin ədəbi dildəki düzgün qarşılığını tapmaq tələb olunur” (78, s. 70). Deməli, kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminləri birləşdirən ümumi cəhət olduğu kimi, fərqli cəhətlər də vardır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminləri birləşdirən ümumi cəhət, onların modellərinin eyni olmasıdır. Belə ki, bu cür terminlərin hər ikisi mənsub olduqları dilə həm quruluşca, həm də məzmunca uyğun gəlir. Ancaq kalkaların alınmalardan fərqli cəhəti də vardır ki, bu, xüsusilə qeyd olunmalıdır. Çünki başqa dillərdən alınan terminlərdə həmin dilə məxsus olan modellər saxlanıldığı kimi, yəni alındığı kimi də dövrüyyəyə daxil olur. Kalkaların alınmalardan fərqi ondadır ki, kalka zamanı milli dil vahidlərinə üstünlük verilir. Kalkanın alınma terminlərdən fərqlərini M.İsmayılova belə izah edir: “Biz kalkanın terminalmadan fərqlərini kalka üsulu ilə yeni yaradılan terminin tərkibini morfemlərdən heç olmasa, birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsi ilə bağlayırıq” (61, s. 118).

Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən amillərdən biridir. Azərbaycan dilində, əsasən, rus dilindən kalka edilmiş bir sıra elm sahələrini əhatə edən terminlər, o cümlədən psixologiya terminləri də vardır. Bu, ölkədə psixologiyanın müstəqil bir elm kimi formalaşması və inkişafının SSRİ dövrünə təsadüf etməsi ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bütövlükdə dilin leksik fonduna, xüsusilə terminologiyaya külli miqdarda rus dilinə və rus dili vasitəsilə Avropa dillərinə məxsus terminlər tədricən daxil olmuşdur. Belə ictimai-siyasi şəraitdə formalaşan psixologiya ter-

minlərinin bir çoxu kalka olunaraq elmi mühitdə geniş şəkil-də istifadə edildi. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra rus dilindən kalkaətmə prosesi xeyli azalmışdır. Belə ki, əcnəbi sözlər Azərbaycan dilinə vaxtilə rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi sözlər rus dili vasitəsilə deyil, istənilən xarici dildən, xüsusilə ingilis dilindən bilavasitə daxil olur.

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərin, xüsusilə də psixologiya sahəsinə aid olan terminlərin hamısı eyni qayda ilə yaranmamışdır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin müxtəlif üsulları olduğu kimi, kalkaətmənin də ayrı-ayrı növləri mövcuddur. Bu məsələdə də dilçi alimlərin yanaşması birmənalı deyildir. X.Quliyeva kalkaların üç növünü qeyd edir: a) leksik-morfoloji kalkalar; b) sintaktik kalkalar; c) leksik-semantik kalkalar (78, s. 45). M.Qasımovun fikrinə görə isə, “kalkaların üç növü var: 1) leksik kalkalar; 2) sintaktik kalkalar; 3) frazeoloji kalkalar” (70, s. 136).

Yuxarıda göstərilənlər imkan verir ki, psixologiya terminlərinin spesifikasiyi nəzərə alınmaqla kalka edilmiş terminlərin iki növünü müəyyən edək:

1. Düzəltmə – morfoloji struktura malik psixologiya terminlərinin kalkası

2. Mürəkkəb – sintaktik struktura malik psixologiya terminlərinin kalkası

Kalkalar dilin lüğət tərkibində özünə yer tapdığına görə digər terminlər kimi struktur baxımdan fərqlənir. Bunu kalkalarla bağlı tədqiqat aparan dilçilərdən gətirdiyimiz iqtibaslarda da aydın görürük. Dildə mövcud olan digər sözlərdən fərqli olaraq kalkalar, xüsusilə psixologiya terminləri quruluşuna görə yalnız düzəltmə və mürəkkəb olur. Yəni tərkibi kök və şəkilçidən ibarət olan kalkalar düzəltmə, iki və daha

artıq sözdən ibarət olan kalkalar isə mürəkkəb hesab olunur. Biz morfoloji kalkalara tərkibində leksik şəkilçilər olan psixologiya terminlərinin kalkalarını aid edirik. Yəni bir düzəltmə sözün daxilində şəkilçinin və ya kökün kalka edilməsi düzəltmə – morfoloji yolla yaranan kalkalardır. Düzəltmə – morfoloji kalkalar müvafiq əcnəbi sözün dilə kalkası zamanı həm milli, həm də alınan sözlərə milli leksik şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Bu, söz və şəkilçinin, yaxud da təkcə şəkilçinin kalkası prosesində baş verir. Bir sıra hallarda isə şəkilçi kalka olunmur, olduğu kimi qalır, söz kalka olunur. Deməli, şəkilçi mənbə dildə olduğu kimi qalır. Bu göstərilənlərə əsasən düzəltmə – morfoloji kalkaları da bir neçə qrupda birləşdirə bilərik:

a) kökü olduğu kimi saxlanan, şəkilçisi kalka edilən psixologiya terminləri: *aqressivlik* – *агрессивность*, *debillik* – *дебильность*, *passivlik* – *пассивность*, *impulsivlik* – *импульсивность* və s. Kalka edilən belə terminlərin bir çoxu əvvəlcə Avropa dillərindən rus dilinə, rus dilindən isə Azərbaycan dilinə kalka olunmuşdur. Məsələn: *ideallaşdırma* – *идеализация* – *idealization*, *motivləşmə* – *мотивация* – *motivation* və s.

b) hər ikisi: kökü də, şəkilçisi də kalka edilən psixologiya terminləri: *dalğınlıq* – *рассеянность*, *fəallıq* – *активность*, *çuśvıtelʹnıq* – *həssaslıq*, *soznameʹlnıq* – *şüurluluq*, *qavrayış* – *восприятие*, *qıcıqlandırıcı* – *раздражитель*, *qıcıqlanma* – *раздражимость*, *unutqanlıq* – *забывчивость*, *unutma* – *забывание* və s.

Göründüyü kimi, tərkibində leksik şəkilçilər olan morfoloji kalkalar əsasən məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Psixologiya terminlərinə aid kalkaları yaradan

şəkilçilər bunlardır: $-ma^2$, $-lq^4$, $-ici^4$, $-ış^4$, $-lt^4$, $-laşma^2$, $-laşdırma^2$ və s. Bunlar rus dilinə məxsus *-ность*, *-ость*, *-ние*, *-ие*, *-ация*, *-изация*, *-изм*, *-ный*, *-ель* və s. sözsonu şəkilçilərin qarşılığı kimi işlənir. Məsələn, *-ность*, *-ость* şəkilçiləri daha çox Azərbaycan dilinə məxsus $-lq^4$ şəkilçisinə, bir neçə sözdə isə $-iyyət$ və $-ma^2$ şəkilçilərinə; *-ние* hissəciyi dilimizdəki $-ma^2$ şəkilçisinə; *-ие* şəkilçisi $-ış^2$ şəkilçisinə; *-ация*, *-изация*: $-laşma^2$, $-laşdırma^2$; *-ный*: $-lı$ şəkilçisinə uyğun gəlir.

Bu deyilənlər sözsonu şəkilçilərə aiddir. Qeyd edək ki, dilə kalka edilən psixologiya terminlərinin içərisində ön şəkilçinin kalka olunması halına da rast gəlmək olur, lakin bunlar çox azlıq təşkil edir. Tədqiqatımız zamanı bu terminlərin yaradılmasında yalnız *не-*, *бес-* ön şəkilçilərinə və onların dilimizdə qarşılığı kimi verilən *qeyri-* sözünə rast gəldik. Məsələn: *qeyri-ixtiyari davranış* – *непроизвольное восприятие*, *qeyri-ixtiyari diqqət* – *непроизвольное внимание*, *qeyri-ixtiyari təxəyyül* – *непроизвольное воображение*, *qeyri-şüuri* – *бессознательное* və s.

Mürəkkəb – sintaktik struktura malik olan psixologiya terminlərinin kalkası prosesində iki və daha artıq söz semantik və quruluş baxımından əlaqələnərək müəyyən anlayışı ifadə edir. Belə kalkalar əcnəbi dilə məxsus termin birləşmənin təsiri ilə yeni sintaktik modelin yaranması kimi başa düşülür. Sintaktik kalkaetmədə əsas vahid mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri olduğuna görə onları da iki yerə ayıraraq sistemləşdirmək olar:

1. Mürəkkəb söz modelində olanlar: *öngörmə* – *предвидение*, *önşüür* – *предсознание*, *özünəyadlaşma* – *самоотчуждение*, *özünə nəzarət* – *самоконтроль*, *özünü alçalma* –

самоунижение, özünüdərək – самосознание, özünüifadə – самовыражение, özünüinkişaf – саморазвитие, özünürealizə – самореализация, özünütəhlil – самоанализ, özünümüşahidə – самонаблюдение, təhtəlşüür – подсознательный və s. Göründüyü kimi, bu quruluşda olan psixologiya terminlərinin, demək olar ki, hamısının hər iki tərəfi də hərfi tərcümə edilərək tam kalka kimi formalaşmışdır. Həmçinin H.Zülfikarın qeyd etdiyi kimi, “Mənşəcə alınma olan və bitişik yazılan sözlərə qarşılıq olaraq yeni sözlər axtarırlarkən də bitişik yazmaq təsirindən çıxıla bilinməmiş, türkcə qarışılıqları isə əvvəlki formalara əsasən bitişik yazılmışdır” (125, s. 165).

2. Söz birləşməsi modelli terminlər. Bu quruluşa malik olan psixologiya terminlərini ikisözlü və çoxsözlü şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

– ikisözlü birləşmələrin tərkibində yalnız iki söz olur və onların kalka olunma prosesi fərqlidir. Belə ki, bu tipli birləşmələrin bir hissəsi tam, qalan hissəsi isə yarım kalka şəklindədir. Tam kalka olunanlarda əcnəbi dilə məxsus olan söz birləşməsinin hər iki tərəfi də kalka edilir. Məsələn: *alışdırılmış davranış – адаптационное поведение, anadangəlmə ağıl – врожденный ум, qavrayışın müddəti – время восприятия, mütləq həssaslıq – абсолютная чувствительность, bərpəedicə təxəyyül – воссоздающее воображение, daxili duyğular – внутренние ощущения, diqqətin bölünməsi – распределение внимания, diqqətin davamlılığı – устойчивость внимания, özünəqarayan şəxsiyyət – аутистичная личность, ehtizaz duyğuları – вибрационные ощущения, ixtiyari qavrayış – произвольное восприятие,*

ixtiyari diqqət – произвольное внимание, yaradıcı təxəyyül – творческое воображение və s.

Bir qismi yarım kalka olaraq birinci tərəf kalka edilir, ikinci tərəf isə mənbə dildə olduğu kimi saxlanılır. Məsələn, *daxili motivasiya – внутренняя мотивация, uşaq psixologiyası – детская психология, şərti refleks – условный рефлекс, şərtsiz refleks – безусловный рефлекс* və s.

Digər bir qismində isə yarım kalka olan birləşmənin birinci tərəfi əcnəbi dildə olduğu kimi və ya müəyyən fonetik dəyişiklik edilməklə saxlanılır, ikinci tərəfi isə qarşılığı verilməklə kalka edilir. Məsələn: *emosional asılılıq – эмоциональная зависимость, emosional davranış – эмоциональное поведение, emosional pozuntu – эмоциональное расстройство, psixi zədə – психическая травма, estetik hisslər – эстетические чувства* və s.

– Çoxsözlü birləşmələrdə isə ikidən artıq söz iştirak edir. Bu strukturda olan psixologiya terminlərini isə iki tipə ayırmaq mümkündür. Birinci tipdə birləşmə tərkibindəki sözlərin hər biri kalka olunur: *ali psixi proseslər – высшие психические процессы, duyğunun aşağı mütləq həddi – нижний абсолютный порог ощущения, duyğunun yuxarı mütləq həddi – верхний абсолютный порог ощущения, duyğunun mütləq həddi – абсолютный порог ощущения, duyğunun fərqləndirmə həddi – порог различения ощущения, düyünlü sinir sistemi – узловая нервная система* və s. İkinci tipdə isə birləşmənin tərkibindəki sözlərdən biri mənbə dildə olduğu kimi saxlanılır, digərləri isə kalka edilir: *qarışıq hafizə tipi – смешанный тип памяти, duyğunun hissi tonu – чувственный тон ощущения* və s.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, kalkaətmə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən və söz yaradıcılığı üsulları içərisində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan mühüm söz yaradıcılığı prosesidir. Psixologiya sahəsinə aid olan bir sıra terminlər bu üsulla yaradılmışdır, müasir dövrdə də yaranmaqdadır.

Kalka üsulu müxtəlif dillərdə tətbiq edilən bir üsuldur. Kalka üsulunun köməyi ilə yeni terminlər yaradılması prosesində hərfi tərcümə əsas rol oynayır. Kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilməlidir. Bu zaman tərcümə olunan sözün tam semantik qarşılığı müəyyənləşir. Əgər semantik qarşılığı yoxdursa, onu kalka adlandırmaq olmaz. Çünki semantik qarşılıq olmasa, anlayış və məfhumların daha dəqiq ifadəsi də mümkün olmaz.

Dilçilikdə terminyaratma üsullarından biri kimi son dövrlər aktuallıq kəsb edən abreviatura üsulu da araşdırıcıların diqqətindən kənarda deyil.

Abreviatura üsulu ilə termin yaradıcılığı problemi

Abreviatura Azərbaycan dili terminologiyasında terminyaratma üsullarından biridir. Bu üsulda leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından fərqli olaraq dildə mövcud olan mürəkkəb quruluşlu və ya çoxsözlü terminlərin qısaldılaraq baş hərfləri ilə verilməsi yolu ilə yeni söz-terminlər yaradılır. Deməli, “çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çoxsözlü adların qısa sinonimlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var idi. Onlar

gündəlik ünsiyyətdə çətinlik törədirdi. Abreviasiya isə bu sahədə yeganə çıxış yolu və ən səmərəli üsul idi” (70, s. 141). Buna görə də bəzi hallarda belə üsulla ərsəyə gələn qısaltmaları ayrıca bir söz və ya termin adlandırmaqdan daha çox, mövcud ifadənin baş hərfləri ilə yazılmış qısa forması kimi dəyərləndirirlər. Yəni abreviatura üsulu ilə yaranan terminlər digər üsullardan fərqlənərək, hər hansı yeni anlayış yaratmır. Bu üsul vasitəsilə terminyaratma prosesində, sadəcə olaraq, mövcud terminlərin qısaldılmış şəkildə verilməsi nəzərdə tutulur. X.Qasımova bu barədə yazır: “...digər üsullarla yaranan terminlərdən fərqli olaraq, mürəkkəb ixtisarlar müstəqil termin kimi meydana gəlmək xüsusiyyətinə malik deyil. Bu cür ixtisarlar bilavasitə termin-birləşmələrlə bağlıdır. Bu baxımdan bəzi abreviaturlar müstəqil terminin daşdığı bir sıra xüsusiyyətləri: leksik mənaya malik olmaq, konkret nitq hissəsinə malik olmaq, izahsız başa düşülmək, tez yadda qalmaq və zaman keçdikcə ümumişləklilik qazanmaq xüsusiyyətlərini daşıya bilmir. Məhz buna görə də bu ixtisarlar çox-sözlü termin birləşmələrin əvəzedicisi kimi yaranırlar” (73, s. 82). Məhz buna görə də bu əvəzedicilər çox vaxt termindən adi sözə doğru inkişaf prosesi keçirmir. Onlar yalnız termin olaraq məhdud arealda işlənir.

Bu üsulla termin yaradılması prosesi Azərbaycan dilində XX əsrdən özünü göstərməyə başlamışdır. L.A.Bulaxovskinin də qeyd etdiyi kimi, “Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra söz yaradıcılığının yeni bir üsulu olan ixtisar üsulu ilə yaranmış söz qrupları ümumişlək bir şəkil almışdır” (132, s. 56). Abreviaturların istifadə edildiyi vaxtdan mübahisəli məsələlər meydana gəlmişdir. Bir qrup dilçi alimlər abreviaturların dildə işlənməsinin əleyhinədir. Onlar belə termin və

sözlərin işlənməsinin lüzumsuz olduğunu iddia edirdilər. Lakin abreviaturların müsbət rolu danılmaz faktdır. Onların müsbət cəhəti bundan ibarətdir ki, lakonizmin tələblərinə cavab verə bilər, həmçinin fikrin yığcam və dəqiq ifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır. Başqa sözlə, “Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çox-sözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimiyanın aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətli” (70, s. 140).

Hələ XX əsrin əvvəllərində – 1926-cı ilin 26 fevral – 5 mart tarixində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda da abreviatura üsuluna ehtiyac duyulduğu xüsusi vurğulanırdı. “Türk dilləri üzrə elmi terminologiya sistemi haqqında” adlı məruzəsində H.Zeynalli yazırdı: “Terminologiya sahəsində daha bir maraqlı məsələ qalır. Bu, hər cür qısaldılmalara, iki və daha artıq sözün bütöv halında birləşməsinə aiddir. Biz bunlar haqqında danışmalıyıq, çünki kombinə edilmiş sözlər özü özlüyündə termin olur. Əlbəttə, belələrinə ehtiyac var” (121, s. 187). Bu məsələ qeyd olunan dövrdən aktuallaşaraq müəyyən inkişaf xətti götürsə də, abreviasiya və abreviaturlar dil faktı kimi Azərbaycan dilçiliyində M.Adilov tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Onun “Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar” adlı əsəri bu sahədə sanballı bir tədqiqat işidir. Bu əsərdə müəllif abreviasiya və abreviaturların dolğun səciyyəsinə belə verir: “Abreviasiya ədəbi dildə artıq sözçülüüyü aradan qaldırmaqla nitqin intellektual və elmi-informativlik tutumunu qüvvətləndirərək, bir tərəfdən, ədəbi dildə, digər tərəfdən, həm də danışq dilində xüsusi üslubi məqamlarda və artikulyasiya enerjisinə qənaət məqsədi ilə istifadə edilən konvensial ixtisar hadisəsidir. O

daha çox adların və terminlərin yeni, nitqi asanlaşdıran formalarının yaradılması üçün gərəklidir. Ələlxüsus dilin terminləri sistemində abreviasiyanın imkanlarından istifadə edilməsi hər bir elmi əsərin akademiklik səviyyəsinə təsir göstərir, onun informativ sahəsinin artımı üçün şərait yaradır” (6, s. 9). Buradan bu üsulun termin yaradıcılığındakı rolunun önəmi bir daha aydın olur.

Azərbaycan dilçiliyində abreviasiya hadisəsinin tarixi bir neçə mərhələyə bölünərək sistemləşdirilmişdir. Lakin fikrimizcə, bu bölgü müstəqillik dövründən əvvəl və ya onun ilk illərində aparıldığı üçün Azərbaycanın müstəqillik dövrü bu sistemə daxil edilməmişdir. Biz həmin mövcud mərhələləri diqqətə çatdırmaqla yanaşı, onların sırasına müstəqillik dövründə abreviasiyanın inkişaf xəttini də yeni bir mərhələ kimi daxil edib onun səciyyələrini təqdim edirik. Belə ki, birinci mərhələ - ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlari (IX-XIII əsrlərdən XX əsrin birinci rübünə qədər olan dövr). Bu mərhələdə ixtisar hadisəsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmamışdır (6, s. 14). İkinci mərhələ - latın qrafikası dövrü ixtisarlari (1928-1940-cı illər). Abreviasiya bu mərhələdə də Azərbaycan dilində geniş “əl-qol” açma bilmədi, müstəqil bir sistemə çevrilmədi (6, s. 21). Üçüncü mərhələ - leksik ixtisarlari dövrü (rus qrafikası dövrü ixtisarlari) 1940-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Yalnız dilimizdə mövcudluğunun III mərhələsində abreviasiya biryolluq vətəndaşlıq hüququ əldə etmiş, inkişaf edib sistem halını ala bilmişdir” (6, s. 26). Bizim bu mərhələyə əlavə etdiyimiz dördüncü mərhələ Azərbaycanın müstəqillik dövrü ixtisarlari (1991-ci ildən bəri) adlanır. Məlum olduğu kimi, bu mərhələ belə söz-termin yaradıcılığında əvvəlki mərhələlərdən daha məhsuldardır. Bunun isə əsaslı

səbəbləri vardır. Bu mərhələdə dövrün tələblərinə uyğun olaraq dilimizə xeyli sayda iqtisadi, siyasi, elmi-texniki terminlər gətirildi. Bu zaman, şübhəsiz ki, terminlərin yaranma yollarından biri kimi abreviatura daha çox diqqət çəkməyə başladı.

Bu üsulla söz yaradıcılığı prosesi ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Abreviaturlar hər bir dil üçün milli xarakterə malikdir. Biz qısaldılmış modellərin bir dildən başqa dilə keçməsi və mənimsəməsi prosesində bu halın şəhidi oluruq. Yəni hər hansı bir dilə məxsus qısaldılmış ifadələr digər bir dilin leksik qatına daxil olarkən onlar abreviaturluq mahiyyətini itirmiş olur. Başqa sözlə, “Bu cür vahidlər ancaq ümumi dilçilik baxımından öz kateqoriyasını qoruyub saxlaya bilər. Keçdiyi dildə abreviatur həтта yazılış formasından asılı olmayaraq, yalnız sadə söz kimi öyrənilməli, yalnız genetik cəhətdən, etimologiyaya əsasən abreviasiya məhsulu olduğu nəzərə alınmalıdır” (6, s. 32). Deməli, əksər hallarda belə ifadələr daxil olduğu dillərdə təyin etdiyi çoxsözlü birləşmələrin tərcüməsi və onların qısaldılması kimi deyil, etimon dildəki abreviatur şəklində işləklilik qazanır. Lakin belə hallara Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərində rast gəlmədik.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində bu üsulla söz yaradılmasını biz daha çox müəyyən elm sahəsinin inkişafında mühüm rolunu idarə, təşkilat, birlik və digər mürəkkəb anlayışları ifadə edən söz birləşmələri formasında olan bir sıra terminoloji birləşmələrin dilə qənaət prinsipi əsasında sadələşməsi – qısaldılması şəklində görürük. Lakin belə hal bütün sahə terminologiyaları üçün eyni xarakterə malik deyildir. Məsələn, hüquq, diplomatiya, hərbi və s. elm sahə-

lərində abreviatura üsulu nisbətən aktiv olsa da, bir çox sahələrdə, o cümlədən də psixologiya terminologiyasında bu üsulun passivliyi diqqət çəkir. Araşdırma zamanı psixologiya terminologiyasında rast gəldiyimiz qısaldılmalara nəzər salaq.

Psixologiyaya aid elmi kitab və izahlı lüğətlərdə çoxsözlü terminlərdən istifadə zamanı təkrarçılığa yol verməmək və ya dili ağırlaşdırmamaq məqsədilə bir sıra terminlər, yaxud termin birləşmələr onların baş hərfləri ilə qeyd olunur. İzahlı psixoloji lüğətdəki bu qəbildən olan bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: 1) *affekt* – sürətlə əmələ gəlib böyük coşğunluqla cərəyan edən çox qüvvətli hissdır. Qeyz, dəhşət, yüksək şadlıq, qüvvətli kədər A. aid ola bilər. A. adətən birdən-birə əmələ gəlib bir neçə dəqiqə davam etməsinə baxmayaraq, orqanizmin həyat fəaliyyətinə qüvvətli təsir göstərir. A. bəzən uzun müddət davam edə bilər (87, s. 19); 2) *Qeyri-ixtiyari təxəyyül* – insanın niyyətindən asılı olmayaraq, xüsusi səy göstərmədən yaranan təxəyyül surətlərindən ibarətdir. Təxəyyülün ən sadə növü Q. i. t. zamanı surətlər sanki öz-özünə yaranır və cərəyan edir. Rəya zamanı əmələ gələn surətlər Q. i. t. ən parlaq halıdır (87, s. 36); 3) *Şəxsiyyət* – dünyanı dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişən, əmək fəaliyyətinə qabil olan konkret, ictimai varlıq olan insandır. Mürəkkəb və çoxcəhətli Ş. bir sıra elmlər tərəfindən öyrənilir. Psixologiya Ş. mühüm bir cəhətini – maddi varlığın beyində inikasından ibarət olan ruhi həyat proseslərini, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini və fəaliyyətinin motiv və məqsədlərini öyrənir (87, s. 137). Belə nümunələr kifayət qədərdir. Bizcə, bu tipli qısaldılmalara heç cür psixologiya termini deyə bilmərik, onların işlədilməsində yeganə məqsəd yersiz təkrarların

qarşısının alınmasıdır. Buna görə də, İ.Qasimovun “abreviaturlar yeni terminlərin yaranma üsulu yox, yeni formaların yaranma üsulu adlandırılrsa daha məqsədəuyğun və məntiqi səslənər” fikri ilə də razılaşıırıq.

Bunlardan başqa psixologiyaya aid dərsliklərdə, KİV-də və digər materiallarda bir sıra söz birləşməsi modelində olan psixologiya terminlərinin qısaldılmış variantlarına rast gəlinir. Təbii ki, belə qısaltmalar yalnız elmi mühitdə və ya psixologiya ilə məşğul olanlar arasında anlaşıılır.

Dilçilikdə abreviatura üsulu ilə söz yaradıcılığı prosesi zamanı mövcud ixtisarlar: a) hərfi ixtisarlar; b) heca ixtisarlari; c) heca-söz ixtisarlari şəklində qruplaşdırılır. Lakin psixologiya terminologiyasında, əsasən, hərfi ixtisarlar diqqət çəkir. Hərfi ixtisarlarda təkcə sözlərin baş hərfləri saxlanılır. Məsələn: Dərrakəlik əmsalı (DƏ) (58, s. 33); Məzmunlu ap-persepsiya testi (MAT) (58, s. 71); Psixi sağlamlıq sahəsi (PSS); Psixi sağlamlıq (PS), Psixonevroloji Disponser PND (156), Autogen məşq (AM) – psixofizioloji vəziyyətin özünü-nütəlqin etməyin kompleks metodu (29, s. 597) və s.

Əqli qabiliyyət ifadəsinin qısaldılması kimi istifadə olunan (IQ) abreviaturu, fikrimizcə, məlum anlayışın mənbə dildəki qısaldılmış formasıdır.

Fikrimizcə, psixologiyanın gələcək inkişafında bu üsulla termin yaradıcılığının miqdarı arta bilər. Başqa sözlə, “abreviatura üsulu müasir terminologiyada başqa üsullara nisbətən az istifadə olunur. Lakin gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı da artır” (111, s. 180). Hazırkı dövrdə elmin dinamik inkişafı abreviatura yolu ilə termin yaradılmasını labüdləşdirir. Abreviaturların radio və televiziya işlənməsi son dövrlər-

də geniş yayılmışdır. Çünki radio və televiziyanın inkişafı onların cəmiyyətdə və dildə rolunu, işləkliyini daha da artırır.

Qeyd olunanlardan belə qənaət hasil olur ki, Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaradılmasında leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura üsullarından istifadə olunur. Lakin psixologiyada terminyaratma prosesində bu üsulların hamısının məhsuldarlığı eyni deyildir. Abreviatura üsulu digər üsullara nisbətdə psixologiya terminlərinin yaradılması prosesində qeyri-fəaldır. Bu üsulla yaradılan terminlərin azlığına və dilçilikdə abreviaturaya fərqli münasibətlərin olmasına baxmayaraq, onların dil üçün nə qədər gərəkli olması diqqət çəkir. Yəni bu üsulla söz yaradıcılığı dilin qənaət prinsipinə əsaslanır, dildəki yersiz təkrarların qarşısını alır və çoxsözlü ifadələrin tez-tez təkrarlanaq dildə ağırlıq yaratmağına imkan vermir. Bir sözlə, psixologiya terminlərinin yaradılmasında bu üsul passiv olsa da, ümumiyyətlə, terminyaratmada abreviaturanın xüsusi yeri var.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏCNƏBİ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİ

Psixologiya terminlərinin mənşə xüsusiyyətləri

Dünyada mövcud olan dillərin heç birinin lüğət tərkibi saf deyildir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsi alınma sözlərdən ibarətdir. Bunun da məlum səbəbləri vardır. “Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri olub, geniş və zəngin daxili imkanlara malikdir. Buna baxmayaraq, bütün digər dillər kimi Azərbaycan dili də təsirlərdən kənarda qalmamış, dünyanın bir sıra yaxın və uzaq dilləri bilavasitə, yaxud dolayı yolla bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərmişdir” (56, s. 234). Bu təsir tarixi təkamül prosesində müxtəlif formada olmuşdur. Buraya qonşuluq münasibətlərini, ayrı-ayrı xalqlarla sosial-iqtisadi, elmi-mədəni, ictimai-siyasi əlaqələrin mövcudluğunu göstərsək də, belə əlaqə və münasibətlər heç də həmişə eyni axarla getməmişdir. Azərbaycan xalqı məlum dövrlərdə müxtəlif xalqların – farsların, ərəblərin, rusların təcavüzü ilə rastlaşmışdır. Həmin xalqların dilinə məxsus sözlər tarixən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki belə sözlər mənbə və mənşəyinə görə də müxtəlifdir. Avropa dillərindən də Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji tərkibinə terminlər daxil olmuşdur. Lakin bu proses bilavasitə deyil, əsasən, rus dilinin vasitəçiliyi ilə baş tutmuşdur. Yəni etimon dil rolunu oynayan Avropa dillərinə məxsus psixologiya terminlərinin Azər-

baycan dilinin terminoloji qatına daxil olmasında rus dili “mənbə dil” kimi çıxış etmişdir. A.Qarayevin də qeyd etdiyi kimi, “əgər hər bir söz üçün etimon onun ilkin formasıdırsa, deməli, Avropa mənşəli sözlər üçün də etimon sözün yarandığı ilk dildir. Söz bir dildən başqasına birbaşa keçdiyi kimi, vasitəli şəkildə də keçə bilər. Belə halda, şübhəsiz ki, ilkin dil etimon, vasitəçi dil isə mənbə ola bilər” (69, s. 107). Lakin bu fikri hazırkı dövrə şamil edə bilmərik, çünki indi terminlər Avropa dillərindən bilvasitə deyil, bilavasitə dilə gətirilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan və rus dilçiliyində mövzu etibarilə yalnız alınmalardan bəhs edən bir sıra elmi əsərlər (13; 30; 51; 55; 68; 80; 88; 89; 126; 128; 130; 133; 134) yazıldığı kimi, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş araşdırmalarda, xüsusilə leksika ilə bağlı yazılan əsərlərdə (5; 8; 35; 49; 56; 72; 97; 137; 138; 140; 147; 149) də bu məsələyə yer verilmişdir. Lakin hələ də alınmalarla bağlı mübahisəli məsələlər mövcuddur. Bir çox sualları cavablandırmaq üçün bu sahəyə aid tədqiqatların davam etdirilməsi zəruridir. Alınma psixologiya terminlərinin tədqiqata cəlb edilməsi də bu baxımdan aktualdır.

Bir məsələni də qeyd edək ki, “dilimizdə Avropa mənşəli terminlərin əksəriyyəti etimon dil mövqeyindən deyil, vasitəçi dilin xüsusiyyətləri əsasında həmin dilin sözü kimi tədqiq edilir və öyrənilir. Dilçiliyin müasir mərhələsi hər bir alınma sözü vasitəçi dil zəmnində deyil, etimon dil baxımından təhlil etməyə imkan verir” (69, s. 107). Biz də bu fikirlə razıyıq və buna uyğun olaraq, Azərbaycan dilində mövcud olan psixologiya terminlərini aid olduğu etimon dil baxımından araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilində psixologiya terminlərini mənşə baxımdan bir necə qrupa ayıra bilərik:

1. Milli psixologiya terminləri: *acıq, aclıq, anlayış, bacarıq, coşqun, dadbilmə, dalğın, dalğınlıq, darıxma, davranış, duyğu, düşüncə, görmə, heyrət, qavrayış, qıcıq, qıcıqlandırıcı, qorxu, maraq, oyun, özünütanıma, sayıqlama, sevinc, sinir, unutqan, unutqanlıq, utancaqlıq, vərdiş, yalançılıq, yaş, yorğunluq, yönəliş, yuxu, yuxugörmə, unutma, xatırlama* və s. *Acıq* – hər hansı bir hadisəyə mənfi münasibəti ifadə edib, adətən qərəzkarlıqla əlaqədar olan hissdır (87, s. 20); *qıcıq* – orqanizmə, onun üzv, toxuma və hüceyrələrinə göstərdiyi təsirə deyilir (87, s. 37-38); *yönəliş* – insanın onu əhatə edən gerçəkliyin obyekt və hadisələrinə münasibətdə müəyyən tərzdə qavrama, qiymətləndirmə və hərəkət etməyə hazırlığının daxili haləti (157).

2. Ərəb və fars mənşəli psixologiya terminləri. Bu dillərdən Azərbaycan dilinə daxil olan terminlər qədim tarixə malikdir. Lakin nə bu tarix, nə də həmin dillərin Azərbaycan dilinə təsir imkanları eyni olmamışdır. Belə ki, “ərəb mənşəli terminlərin dilimizə daxil olması, əsasən, VII-XI əsrlərlə bağlı olduğundan və uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır” (72, s. 208). Bu dövrdə ərəb dili poeziya dili olmaqla bərabər, həm də elmi əsərlərin dili kimi çıxış edirdi. Başqa sözlə, “uzun müddət ərzində rəsmi dövlət dili kimi, bütün dini, siyasi, mədəni, iqtisadi fəaliyyətlər ərəb dilində həyata keçirilirdi və bu dil Xilafətin ərazilərində yaşayan bütün xalqların əsas elmi və ədəbi dilinə çevrilirdi” (39, s. 10). XI əsrdən etibarən isə fars dili hakim dil statusu aldı və bununla da ərəb dilinin təsiri

azalmağa başladı. Yəni fars dili ədəbiyyatın dili, ərəb dili isə elmi əsərlərin dili kimi istifadə olunurdu. Məhz ərəb dili elmi əsərlərin dili olduğu üçün elmi terminologiyaya aid terminlərin çox hissəsi bu dilin payına düşür. Fars dilində isə belə terminlərə ərəb dili ilə müqayisədə az rast gəlinir. “Azərbaycan dili terminologiyası sistemlərində ələlxüsüs ərəb mənşəli sözlər daha çox üstünlük təşkil edir, həm də bu sözlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, əksər Şərq dilləri terminologiyasında eyni mənə və məzmun daşıyır” (88, s. 33). Psixologiya terminologiyasında da bu proses öz əksini tapır.

Ərəb mənşəli psixologiya terminlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *adət, ağıl, dahi, dəhşət, dərrakə, diqqət, eh-tiras, əhval, əqidə, əsəb, fəaliyyət, fəhm, fərdiyyət, fikir, xasiyyət, xəyal, xülya, hafizə, hal, həssas, həvəs, həyəcan, hid-dət, hirs, hiss, höcət, idrak, inikas, inad, inam, inamsızlıq, insaf, iradə, irsiyyət, kədər, qabiliyyət, qeyz, qətiyyət, qəzəb, qəm, qürur, qüssə, məqsəd, nitq, ruh, ruhi, təfəkkür, təxəyyül, təlqin, tələbat, təmkin, təəssürat, təəvvür, şəxsiyyət, şübhə, şüur, ümid, ümitsizlik, zəhin, zəka, zövq* və s. Bu terminlərin bir neçəsinin terminoloji izahatına nəzər salaq. Məsələn, *təəvvür* – 1) xəyalə gətirmə, göz önündə canlandırma // xəyal, düşüncə, təxəyyül; 2) fəls. psix. Olmuş bir hadisəni xəyalda, zehində canlandırma // əvvəlcədən duyğu orqanlarına təsir etmiş, indi isə vasitəsiz təsir etməyən, ancaq xəyalə gələn, xəyalda canlanan əşya və hadisənin surəti (122, s. 1131); *təxəyyül* – bir kimsəni və ya bir əşyanı hafizədə, xəyalda canlandırma; təəvvür etmə // xəyal, xülya (122, s. 1115); *təssürat* – təbiətdəki hadisələrin və əşyaların insan şüurunda buraxdığı iz, təsir (122, s. 1113); *şüur* – təfəkkür, düşüncə, anlama, idrak (66, s. 336); *kədər* – adət edilmiş şə-

raitdə mənfi mənada əmələ gələn dəyişiklik, müəyyən məqsədlə ifa edilən fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan maneə nəticəsində törəyən az, ya çox müddətli əhvaldır (87, s. 70); *qəzəb* – insanın əxlaqi-siyasi əqidəsinə, maraq və istəklərinə zidd olan hadisələrin törətdiyi və böyük qüvvətlə cərəyan edən narazılıq hissidir (87, s. 37); *qətiyyət* – bu və ya başqa bir məsələ haqqında heç bir tərəddüdə yol vermədən vaxtında düşünülmüş qərar çıxarmaqda ifadə olunan çox mühüm iradi keyfiyyətdir (87, s. 37), *həssas* – tez hiss edən; hissiyyatı güclü olan (65, s. 244).

Qeyd etdiyimiz kimi, fars dilinə məxsus terminlər, o cümlədən psixologiya terminləri azlıq təşkil edir. Fikrimizcə, məlum dövrlərdə fars dili hakim dil olduğundan bu dildən Azərbaycan dilinə sözkeçmə prosesi, əsasən, poeziya və şifahi danışiq dili vasitəsilə mümkün idi. Buna görə də belə ifadələr daha çox ədəbiyyatşünaslığa və məişətə aiddir. Digər elm sahələrinə məxsus terminlərin fars mənşəli olmasına çox az təsadüf olunur. Fars mənşəli psixologiya terminləri bunlardır: *ahıl*, *arzu*, *dərd*, *huş*, *kin*, *şad*, *şən*, *yaddaş* və s. *Kin* – insanın əqidə və maraqlarına aid hadisələrlə əlaqədar olaraq əmələ gəlib qəzəb və nifrət hisslərini əhatə edən və düşməncəsinə münasibət doğuran mürəkkəb hisdir (87, s. 70-71); *arzu* – qarşıya qoyulmuş müəyyən məqsədin əldə edilməsinə yönəlməkdir (87, s. 17).

Hər iki dilə aid nümunələrdən də göründüyü kimi, etimon dil baxımından bu dillərə məxsus olan psixologiya terminlərinin əksəriyyəti “düşdüüyü yeni mühitdə, Azərbaycan sözlərinin və bu sözlərə aid fonetik qaydaların təsiri altında öz xüsusiyyətlərini itirərək, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkllə düşmüş” (35, s. 46) və doğmalaşmışdır. A.Axundo-

vun sözləri ilə desək, "...orta əsrlər Azərbaycan terminologiyası, əsasən, ərəb dili materialı əsasında qurulmuşdu, başqa sözlə, terminlərimizin əksəriyyəti bilavasitə və ya fars dili vasitəsi ilə ərəb dilindən alınmışdı. Onların xeyli hissəsi bugünkü terminologiyamız üçün hələ də səciyyəviliyini saxlayır" (11, s. 305).

Qeyd edək ki, ərəb və fars dillərinin Azərbaycan dilinə təsiri davamlı olmamışdır. Bu təsir XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dilinin xəlqiləşməsi və milliləşməsi prosesində qismən yumşalmağa başlasa da, XIX əsrdə daha da azaldı və getdicə təsir gücünü itirdi. Bunun səbəbini isə "Azərbaycan dili" kitabının müəllifləri belə izah edir: "XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti çəkən yenilik rus-Avropa sözlərinin işlənməsidir. Bu hadisə tarixi, siyasi şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Xalqların siyasi, iqtisadi, mədəni ünsiyyəti, məlum olduğu kimi, dil əlaqəsini də labüd edir. Dil əlaqəsində ən fəal vasitəçi hissə lüğətdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən və onun vasitəsilə başqa Avropa dillərindən sözlər gəlir. Gəlmə sözlər terminoloji məzmun daşıyır və ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir" (33, s. 129).

3. Avropa mənşəli psixologiya terminləri. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində təkcə psixologiya sahəsi deyil, sahə terminologiyalarının hamısında Avropa dillərindən alınmaların rolu vardır. Bu mənşədən olan terminlər XIX əsrdən etibarən Azərbaycan müstəqillik əldə edəne kimi rus dilinin vasitəçiliyi ilə dilə daxil olmuşdur. "Dilimizin leksikasındakı alınma sözlərin mühüm bir qismini rus və Avropa mənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin dilimizə keçmə tarixi XIX əsrin birinci yarısı ilə əlaqədardır. Bu dövrdən başlaya-

raq Azərbaycan və rus xalqları arasında ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqə və münasibətlər inkişaf edir” (49, s. 223). Elə bu əlaqə və münasibətlərin nəticəsi idi ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi-mədəni mühitində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Belə dəyişikliklər isə dilə, dilin lüğət tərkibinə, terminoloji layına təsirsiz ötürmüşür. Ayrı-ayrı elm sahələri dünyəvi elmlər adı ilə inkişaf edir və təsadüfi deyil ki, psixologiya elminin də ilk rüşeymlərinin yaranması bu dövrə aiddir. Bu dövrdə digər elm sahələri ilə yanaşı, psixologiya sahəsinə də məxsus yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər formalaşır. Avropa mənşəli olan həmin terminlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə yol tapır. Bu barədə H.Əsgərov yazır ki, “Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin inkişafı baxımından rus dili iki vəzifəni yerinə yetirmişdir: bir tərəfdən rus dilindən Azərbaycan dilinə kifayət qədər rus sözləri keçmişdir, digər tərəfdən isə rus dili bir sıra Avropa dillərindən çoxlu sayda sözlərin Azərbaycan dilinə keçməsinə vasitəçi rolunu oynamışdır. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, dilimizdə işlənən Avropa mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir” (42, s. 394). Elmin, texnikanın inkişafı bu prosesi daha da gücləndirdiyi üçün terminlərin dilə gətirilməsi tələbatdan irəli gələn bir məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Bu dövrə kimi, demək olar ki, dildə Avropa mənşəli terminlərə rast gəlinmirdi. Əsas mənbə ərəb-fars dilləri və Azərbaycan dilinin öz sözləri hesab olunurdu. Lakin XIX əsrdə Azərbaycan çar Rusiyasının işğalına məruz qaldıqdan sonra ərəb-fars dillərinin təsir imkanları tədricən azalmağa başlamışdır. “Dilimizdə ərəb və fars dillərinin getdikcə azalan təsiri 1930-cu ildən sonra öz nüfuzunu tamami-

lə itirir və başqa dillər hesabına dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı üçün rus dili yeganə mənbə olur. Dilimizə rus dilindən sözlərin gəlməsi prosesi, ana dili vasitələri ilə söz yaradıcılığı prosesindən sonra mühüm yerlərdən birini tutur” (35, s. 56). Avropa dillərinə məxsus sözlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olunduğundan dilimizdə işlənən sözlərin əksəriyyəti rus dilində işləndiyi kimi və ya ona uyğun şəkildə qəbul edilmişdir. “Yeni informasiya bildirən sözlər əvvəlcə rus dilinə daxil olmuş, bu dildə yeni unifikasiya prosesi keçirmiş və daha sonra milli dillərdən biri kimi Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinə keçmişdir” (78, s. 38). Belə bir proses nəticəsində dilə daxil olan Avropa alınlmaları mənşəcə müxtəlifdir. Bunu nəzərə alaraq Avropa dillərindən alınan psixologiya terminlərini mənşə, yaxud etimon dil baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Yunan mənşəli psixologiya terminləri. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən psixologiya terminlərinin bir qismi yunan mənşəlidir. Yunan dilindən dilimizə daxil olan psixologiya terminləri birbaşa və ya digər Avropa dillərinin vasitəçiliyi ilə rus dilinə, rus dilinin vasitəsilə də Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bu haqda N.Məmmədli qeyd edir ki, “Azərbaycan dilinə, əsasən, kitab yolu ilə yunan mənşəli terminlərin keçməsi XIX-XX əsrlərə aiddir. Yunan mənşəli terminlər, əsasən, latınlaşmış formada (latın orfoqrafiyası və sonluqları qəbul etdikdən sonra) ingilis və fransız dillərində işlənmiş, rus dilinə birbaşa yaxud ingilis və fransız assimilyasiyasında keçmiş, bəzi fono-orfoqrafik korrelyasiyalar nəzərə alınmaqla, Azərbaycan dilində rus dilində olduğu kimi sabitləşmişdir” (88, s. 177).

Yunan mənşəli psixologiya terminlərinə aid nümunələrə baxaq: *apatiya* (*apateyya* – hissizlik, ölgünlük), *antipatiya* (*antipatheya* – hər hansı bir cismə və ya adama nifrət hissi) (87, s. 15), *analgeziya* (*analqezia* – ağrının olmaması) – ağrıya həssaslığın olmamasıdır (87, s. 14), *anosmiya* (*a* – inkar, *osmeo* – qoxu) – iy duyğularının pozulması, ya tamamilə yox olmasıdır (87, s. 15), *anesteziya* (*anaesthesia* < *an* – inkar şəkilçisi, *aisthesis* – hiss) – müxtəlif maddələrin sinir mərkəzlərinə təsiri nəticəsində hissiyyatın tamamilə və ya qismən itməsi (85, s. 24), *amneziya* (*a* – inkaredici hissəcik, *mneme* – yaddaş) – beyinin müxtəlif lokal zədələnmələri zamanı meydana çıxan hafizə pozğunluğudur, *amuziya* (*a* – inkaredici hissəcik, *musikos* – musiqi) – vokal, yaxud instrumental musiqini başa düşmək və icra etmək, not yazmaq və oxumaq qabiliyyətinin pozulmasıdır (93, s. 9), *aleksiya* (*a* – inkaredici hissəcik, *lexsis* – söz) – oxumanın pozulmasıdır (93, s. 8), *asteniya* (*astenia* – psixi zəiflik, gücsüzlük) – psixi zəiflik olub, yorğunluq, həssaslığın azalması, yuxunun pozulması və əhvalın dəyişkənliyi ilə ifadə olunur (93, s. 12), *autizm* (*auto* – özü + ...izm) – üç yaşından əvvəl başlayan və ömür boyu sürən, ünsiyyətə əngəl törədən, məhdud və təkrarlanan davranışlara gətirib çıxaran beyin xəstəliyi (85, s. 34), *autohipnoz* (*autos* – özü, *hypnos* – yuxu) – özünütəhlükənin nəticəsində yaradılan hipnozdur (93, s. 13), *empatiya* (*empathia* – hələ acıma, dərdə şərikolma) – başqa insanın emosional vəziyyətində dərdinə şərikolma formasında başa düşülməsinə deyilir (93, s. 27), *fleqmatik* (*phlegma* – selik) temperament tiplərindən biri olub, psixi aktivliyin zəif olması, lənglik və mimikanın kasadlığı ilə xarakterizə olunur, *filogeneza* (*phyle* – növ, tayfa və *genos* – əmələgəlmə) – psixo-

logiyada filogeneza dedikdə, heyvanların psixika və davranışının yaranması və tarixi inkişafı prosesi başa düşülür (93, s. 32), *isterika* (*hysterikos* - uşaqlıq) – nevroz qrupundan xəstəlik; tutmalar, əsəbi gülüş, göz yaşları ilə müşayiət olunan psixi pozğunluq (85, s. 112), *mnemasteniya* (*miema* – hafizə, *astenes* – zəif, qüvvəsiz) – hafizənin zəifləməsindən ibarət ali sinir fəaliyyəti pozğunluğudur (87, s. 79), *melanxolik* (*melanos* – qara, *chole* - öd) – ruh düşkünlüyü, məyusluq, uğursuzluqdan tez sarsılma, güclü hisslərin zahirən zəif ifadəsi ilə müşayiət olunan temperament (85, s. 151), *xarakter* (*charakter* – möhür) – şəxsiyyətin fəaliyyəti və ünsiyyətində formalaşan və təzahür edən, ancaq ona məxsus davranış tərzini şərtləndirən sabit fərdi xüsusiyyətlərin məcmusundan ibarətdir (93, s. 37), *xolerik* (*chole* - öd) – cəld, çalışqan, fəal, coşqun, lakin rəftar və davranışında hövsələsiz, tez özündən çıxan adam (85, s. 99), *hipnoz* (*hypnos* – yuxu) – baş beynin ali şöbələrinin qismən ləngimə vəziyyətinə keçməsi nəticəsində insanda və ali heyvanlarda süni yolla törədilən yuxudur (87, s. 133), *psixika* (*psychikos* – ruhi) – yüksək təşkil olunmuş materiyanın xassəsi olub, obyektiv aləmin subyektin beynində subyektiv inikasından ibarətdir (93, s. 54), *psixoz* (*psycht* – ruh, qəlb) – psixikanın kəskin pozğunluğu olub, gerçəkliyin təhrif olunmuş inikasından, şüur pozğunluğundan, ətrafdakılara münasibətin və davranışın dəyişməsindən ibarətdir (93, s. 57), *sinesteziya* (*synaesthesia* – birgə hissetmə, eyni zamanda duyma) (93, s. 62), *simpatiya* (yun. *sympatheia* – rəğbət, daxili meyil) – insanın başqa insana və ya insanlar qrupuna olan davamlı, razılıq ifadə edən emosional münasibətinə deyilir (93, s. 62), *eyforiya* (*euphoria*) – obyektiv şəraitə uyğun olmayaraq meydana çıxan həddən ar-

tıq sevinc, şadlıq şən əhval-ruhiyyə deməkdir (93, s. 30), *oli-qofren* (*olikos* – az, *phren* – ağıl sözlərindən əmələ gəlib ağıldankəm deməkdir) (29, s. 17), *panika* (*panikon* – vahi-mə) adamları qəflətən bürüyən qorxu, kütləvi vahimə hissi, təşviş və bunun nəticəsində baş verən qeyri-adi hərəkətlər (85, s. 169), *tropizm* (*tropos* – dönmək, istiqamət deməkdir) – termini ilk dəfə bitkilərin günəşə doğru hərəkətlərini təsvir etmək məqsədilə işlədilmişdir (29, s. 23), *şizofreniya* (*schizphren*) – səbəbi bəlli olmayan ruhi xəstəlik (21, s. 234), *fobiya* (*phobos* – qorxu) – müəyyən varlıq və ya hadisə ilə bağlı yaranan təşviş və qorxu hissləri (85, s. 88), *nevroz* (*neuron* – damar, əsəb) – ruhi sarsıntı, psixi gərginlik və s. nəticəsində mərkəzi sinir sisteminin pozulması; əsəbi – ruhi xəstəlik (85, s. 161) və s.

b) latın mənşəli psixologiya terminləri. Latın dili uzun müddət elm, sənət dili olmuş, Avropada mövcud olan istənilən dilə öz təsirini göstərmişdir. Orta əsrlərdə latın dili Avropa xalqlarının dilində əvəzsiz rol oynamışdır və bu təsir bu gün də hiss edilməkdədir. Avropa dillərindən rus dilinə keçən latın mənşəli terminlər, rus dilinin qaydalarına müvafiq mənimsənilmiş və sonra Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Latın mənşəli terminlərin dilə daxil olması rus dilindən XIX əsrdən başlayaraq çoxlu sayda terminlərin və sözlərin keçməsi ilə bağlıdır. Latın mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin psixologiya terminologiyasında da fəal şəkildə işlənir. Latın mənşəli terminlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *adaptasiya* (*adapto* – uyğunlaşdırmaq) – orqanizmin funksiya və quruluşunun, orqan və hüceyrələrinin xarici mühit şəraitinə uyğunlaşmasıdır (93, s. 4), *affekt* (*affectus* – ruhi təlatüm, həyəcan, ehtiras) (93, s. 5), *appersepsiya* (*ap* – istiqamət bil-

dirir, *perceptio* – qavrayış) – qavrayışın insanın keçmiş təcrübəsindən aslılığı. Bu termin alman filosofu Q.Leybnis tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, bunu şüurun müəyyən məzmunu dərk edərək qavraması kimi izah etmişdir (93, s. 11), *kreativ* (*creatio* – yaratmaq, qurmaq) – yaradıcı yanaşan, istedadlı, yaradıcılıq işini bacaran (85, s. 132), *stress* (*stress* – gərginlik) – xarici və ya daxili mühitin mənfi qeyri-spesifik amillərinin təsirinə cavab olaraq canlı orqanizmdə əmələ gələn spesifik fizioloji reaksiya (21, s. 156), *depressiya* (*depressio* – ruh düşkünlüyü) – həm müxtəlif xarici təsirlərin nəticəsində, həm də heç bir zahiri səbəb olmadan yarana bilən, ciddi səbəb olmadan bədbinlik, kefsizlik, kədər, ümitsizlik, acizlik və bu kimi hisslərlə müşahidə edilən ruh düşkünlüyüdür (155), *sensualizm* (*sensus* – hiss, duyğu) – psixi həyatın əsasını hissi təəssüratların təşkil etməsi haqqında təlimdir. Bu təlim nümayəndələri təsdiq edirlər ki, hisslərdən, duyğudan kənarda idrak yoxdur (93, s. 61), *irrational* (*irrationalis* – qeyri-əqli, hissi) – hissi yanaşma; ağılla, düşüncə ilə dərk edilməyən; düşüncə və normal məntiqə zidd (85, s. 112), *dissimulyasiya* (*dissimulatio* – gizlətmə) – insanın şüurlu olaraq öz xəstəliyini, xüsusən də psixi xəstəlik əlamətlərini gizlətməsi deməkdir (93, s. 21), *optimizm* (*optimus*) – gələcəyə inam, həyatsevərlik, nikbinlik; hər şeydə yaxşını görən, sabaha ümidli olan (85, s. 166), *refleks* (*reflexus* – rədd etmə, dəfətmə) – orqanizmin sinir sisteminin qıcıqlanmalara qarşı verdiyi cavab – reaksiya (85, s. 189), *refleksiya* (*reflexio* – geriye dönmə, geriye müraciət) – subyektin öz daxili psixi akt və hallarını dərk etməsi prosesidir (93, s. 58), *temperament* (*temperamentum* – uyğunluq) – insanın ali sinir fəaliyyəti tipi ilə şərtlənən fərdi xüsusiyyətidir (93, s. 65),

hallüsinasiya (*hallüsinasio* – sərsəmləmə, qarabasma) – bir çox ruhi xəstəliklər zamanı və hipnoz vəziyyətində baş verən xüsusi haldır, həmçinin görmə, eşitmə, lamisə, iy, dad sahəsində yalan qavrayışlardır (87, s. 128), *frustrasiya* (*frustratio* – aldanma, əhval pozğunluğu) – insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir (93, s. 34), *antipasiya* (*antipaso* – qabaqcadan duyma) – olacaq hadisə və hərəkətlərin nəticəsini hadisə baş verməmişdən qabaq görmək, seçmək qabiliyyətinə deyilir (93, s. 11), *instinkt* (*instinctus* – oyanma) – mühitin müəyyən şəraitinə, təsirinə qarşı mürəkkəb anadangəlmə reaksiya forması instinktlər adlanır (118, s. 66), *demensiya* (*dementia* – ağılsızlıq, dəlilik) – inkişafdanqalma nəticəsində yaranan kəmağıllıqdır, yaxud ali psixi funksiyaların atrofiyasıdır (93, s. 18), *eksteriorizasiya* (*exterior* – xarici) – o deməkdir ki, insan zahirən gördüyünü, ona veriləni mənimsəyir, sonra isə “özününküləşdirdiyi” həmin biliyi yenidən onun xarici fəaliyyətində əks olur, *ekspressiv* (*expressio* – ifadə) – emosional vəziyyətin ifadəli əks etdirilməsi (93, s. 25), *intuisiya* (*intueri* – diqqətlə baxmaq) – mürəkkəb həyati situasiyalarda düzgün istiqamət götürmək və məsələnin tez həlli yolunu tapmaq qabiliyyətinə deyilir (93, s. 42), *labillik* (*labilis* – dəyişkən) – sinir sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri olub, sinir proseslərinin yaranması və dayanması sürətini xarakterizə edir. Termin N.E.Vvedenski tərəfindən işlədilmişdir (93, s. 46), *volyuntarizm* (*voluntas* – iradə) – fəlsəfə və psixologiyada bütün varlığın əsasında iradənin durduğunu iddia edən cərəyandır (93, s. 70), *melanxoliya* (*melanxoliya* – qara öd) – ruh düşkünlüyü, bədbinlik, fikirçəkmə, depressiya və gərginlik halı; mə-

yusluq, bəd şeylər haqqında düşünmə və bundan əzab çəkmə (85, s. 151) və s.

Bəzi mürəkkəb və ya söz birləşməsi şəklində olan terminlərdə tərəflərin biri yunan, digəri isə latın mənşəli olur: *telepatiya* (lat. *tele* – uzaqdan, yun. *pathos* - hiss) – hiss orqanlarının köməyi ilə fikir və duyğuların müəyyən məsafəyə ötürülməsi; məsafədən duyma (85, s. 218) və s.

Yunan və latın mənşəli sözlərə aid nümunələrə diqqət yetirərkən görkəmli amerikan dilçisi L.Blumfildin bir fikri yada düşür. O yazır: “Xarici termin təsviri formada olduqda, həmin söz alan dildə izah şəklində də qəbul edilməlidir; bu xüsusilə o zaman baş verir ki, məfhum mücərrəd anlayış kəsb etmiş olsun. Dilimizdəki mücərrəd mənalı terminlərin bir çoxu, sadəcə olaraq, latın və yunan dillərindəki terminlərin təsvirlərinin tərcümələridir” (83, s. 447). Göründüyü kimi, yunan və latın mənşəli terminlərin bir çoxunun mənasını anlamaq üçün onların qarşılığı Azərbaycan dilində qısa da olsa izah edilir. Blumfildin fikri ilə razılaşaraq, qeyd edək ki, psixologiyaya aid terminlər mücərrəd məfhumları ifadə etdiyi üçün təkcə yunan və latın mənşəli deyil, bu sahə terminlərinə məxsus olan alınmaların əksəriyyətinin belə izahata ehtiyacı var.

c) fransız mənşəli psixologiya terminləri. Məlumdur ki, fransız dili XVIII-XIX əsrlərdə rusların elit təbəqəsi üçün əsas ünsiyyət forması idi. Ona görə də fransız dilindən rus dilinə xeyli miqdarda terminlər daxil olmuşdur. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilindən dilimizə daxil olan terminlərin çoxu mədəniyyətlə bağlıdır. Teatr, musiqi ilə bağlı terminlərin, demək olar ki, böyük bir qismi fransız mənşəlidir. Fransız dilindən rus dili vasitəsilə Azər-

baycan dilinə daxil olan psixologiya terminlərinə isə qismən az təsadüf olunur, həm də belə terminlərin bir çoxunun etimon dili latın dilidir. *Ajiotaj* (*agiotage* – həyəcan, təşviş) – hər hansı iş və ya hadisə ətrafında maraqların toqquşmasından doğan əsassız təşviş, süni həyəcan (85, s. 16), *ajitasiya* (*ajitasyon*) – qüvvətli həyəcan halı; oyanıqlıq halı (87, s. 11), *şok* (*choc* – zərbə, təkan) – dərin psixi sarsıntı və ya güclü fiziki zədə nəticəsində mərkəzi sinir sisteminin pozulması və orqanizmin funksiyalarının kəskin zəifləməsi (85, s. 214), *prestij* (*prestige* – avtoritet, nüfuz) – fərdin xidmətlərinin cəmiyyət tərəfindən tanınmasıdır (93, s. 54) və s.

d) ingilis mənşəli psixologiya terminləri: *imprinting* (*imprint* – həkkolma deməkdir) – quş və heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağlarında bilavasitə yaxınlıqda yerləşən mütəhərrik cisimləri təsbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətinə deyilir (29, s. 29), *insayt* (*insight*) – anlama, birdən başa düşmək deməkdir (29, s. 31), *bihevizm* (*behaviour* – davranış deməkdir) – psixologiyanın predmeti kimi şüur və psixikanı inkar edir və davranışın əsasında stimulyasiya arasındakı əlaqənin olduğunu göstərir (93, s. 15), *daltonik* (dalton – xüs. məşhur ingilis kimyaçısı Daltonun adından) – anadangəlmə qüsurlu kimi rəngləri dəyişik salan, onları bir-birindən normal fərqləndirə bilməyən, rəng seçməkdə çətinlik çəkən adam (85, s. 51), *ekspektasiya* (*expectation* – gözləmə) – fərdin qrupdaxili rolları yerinə yetirmə normaları haqqında gözləmələr, tələblər sistemidir (93, s. 24), *yumor* (*humor* – əhval, yumor hissi) – adi danışq dilində insanın hadisələrin komik tərəflərini görmək qabiliyyətinə deyilir (93, s. 74), *affiliasiya* (ing. *to affiliate* – birləşmək) – insanın başqa insanların mühitində olmağa çalışmasıdır. Subyekt təhlükəli

situasiyaya cəlb olunduqda affiliasiyaya meyil artır (93, s. 5) və s.

e) alman mənşəli terminlər: *geştalt* (*gestalt* – sistem, tam, struktur) – *geştalt* psixologiyasının əsas anlayışı olub, idrakın bütöv quruluşa malik olduğunu göstərir (93, s. 35).

Avropa dillərinə məxsus terminlərdən danışarkən türk alimi Vural Ülkünün bir qeydini vurğulamaq yerinə düşər. O yazır: “İngilis dilində sözlərin böyük əksəriyyəti də əslində latın və yunan mənşəlidir. Avropa dillərinin çoxunda latın dili geniş baza təşkil etdiyindən onların bir-birləri ilə ünsiyyəti olduqca rahat olur” (124, s. 472). Bu istinaddan belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis və digər Avropa dillərinə aid göstərilən terminlərin özlərinin də etimon dili hansı dil olması məsələsi mübahisə doğura bilər.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, qeyd olunan səbəblərə görə Avropa dillərindən alınan psixologiya terminlərinin mənşəyini bəzi hallarda dəqiqləşdirmək çox çətinlik yaradır. Belə ki, eyni bir terminin mənşəyi ayrı-ayrı izahlı və ya terminoloji lüğətlərdə fərqli şəkildə təqdim olunur. Məsələn, *motiv*, *illüziya* terminləri Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində müvafiq olaraq fransız mənşəli sözlər kimi verilir: *motiv* (fr. motif) musiqi və ya başqa sənət əsəri mövzusunun əsas ünsürü (20, s. 386), *illüziya* (fr.) olmayan bir şeyi həqiqi bir şey kimi qəbul etmə; yanlış, səhv təsəvvür; xəyal (19, s. 534). İzahlı psixoloji lüğətdə isə həmin terminlərin mənşəyi və izahı müvafiq olaraq belədir: *motiv* (latınca *movereo* – itələmək, hərəkətə gətirmək) – dedikdə tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur (93, s. 49), *illüziya* (latınca *illusio* – yanılsızlıq, aldanma) – qavranılan cismin və onun xüsusiyyət-

lərinin qeyri-adekvat inikası deməkdir (93, s. 40). Hətta eyni terminin müxtəlif izahlı psixologiya terminləri lüğətində də mənbələrin və izahının fərqli göstərilməsinin şahidi oluruq. Məsələn, *emosiya* termini İ.Məmmədovun tərtib etdiyi lüğətdə “*emosiya* (lat. *emoveo* – sarsılmaq, həyəcanlanmaq) – insanın dərk etdiyi cism və hadisələrə, başqa sözlə, ətraf aləmə və özünə olan münasibətini ifadə edən psixi inikasdır” (93, s. 26), M.Məhərrəmovun lüğətində isə “*emosiya* (fr. *emotion* – həyəcanlandırma, təhrik etmə) – insanın ətrafdakı aləmə bilavasitə müsbət və mənfi münasibətinin inikasından ibarətdir” (87, s. 52-53).

Bir çox hallarda lüğətlərdə bəzi terminlərin mənşəyi göstərilərkən əvvəl terminin alındığı mənbə dil, qarşısında isə onun mənsub olduğu etimon dil verilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bir sıra terminlər bu şəkildə öz əksini tapır: *eqoizm* (fr. əsli lat.), *eqoist* (fr. əsli lat.) (19, s. 15) və s. Başqa bir lüğətdə: *koqnitiv* (alm. *kognitiv* < lat. *cognitio* – anlama, dərk) – şüur, düşüncə və təfəkkürlə bağlı olan; anlayışların formalaşmasına, bilikdən nəticələrin çıxarılmasına xidmət edən dərkətmə prosesi (85, s. 122), *motiv* (fr. *motif* < lat. *moveo* – itələmək, hərəkətə gətirmək) – motiv dedikdə tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur (93, s. 49), *sensasiya* (fr. *sensation* < lat. *sens* – duyğu, hiss) – qeyri-adi, gözlənilməz böyük təsir oyadan hadisə, bu hadisə və xəbərin təsiri ilə cəmiyyətdə yaranan güclü həyəcan (85, s. 198) və s. *emosiya* (fr. *emotion* < lat. *emovere* – oyatmaq, həyəcanlandırmaq) – gerçəkliyin əks etdirilməsi prosesində insanda yaranan hissi hal (85, s. 75), *eqoizm* (fr. *egoisme* < lat. *ego* – mən) – cəmiyyətə və adamlara münasibətdə öz

şəxsi maraqlarını hər şeydən üstün tutmaq; *altruizmin* əksi olan əxlaqi keyfiyyət (85, s. 72), *altruizm* (fr. *altruisme* < lat. *alter* - başqa) – öz maraqlarını nəzərə almadan başqalarının xeyrinə fəaliyyət göstərmək və ya daim bu fəaliyyətə hazır olmaq; *eqoizmin* əksi olan insani keyfiyyət (85, s. 22) və s. Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, fransız, ingilis, alman və başqa Avropa dillərindən rus dilinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan dilinə daxil olan terminlərin əksəriyyəti latın və yunan mənşəlidir.

Fikrimizcə, bunun səbəbi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, latın və yunan mənşəli terminlərin öncə Avropanın digər xalqlarının dillərinə keçərək mənimsənilməsi, daha sonra isə rus dilinə və oradan da Azərbaycan dilinə daxil olaraq işlədilməsidir. Bu fikrimizi təsdiqləmək üçün hələ I Türkoloji qurultayda səslənən bir fikrə nəzər salmaq kifayətdir. Həmin fikir belədir: “Avropa dillərində xüsusi anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlər, əsasən, latın, bəzi hallarda isə yunan dillərindən götürülür; rus, fransız, ingilis və i.a. dillərdə elmi terminlərin 50-60 % məhz adları çəkilən dillərdən alınıb; müsəlman şərqindəki dillərdə, xüsusən, türk dillərində yeni sözlər, demək olar ki, bütövlükdə ərəb dilindən, bəzi hallarda isə fars dilindən alınır” (121, s. 189). Bu prosesdə çox vaxt termini qəbul edən dil həmin sözün hansı mənşəli olmasına fikir vermir. Çox vaxt söz hansı dildən alınıbsa, o dilin sözü kimi də tədqiqata cəlb edilir. Bizcə, bu düzgün yanaşma deyil və alınma sözün mənşəyi tədqiqat zamanı daha dəqiq araşdırılmalıdır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, psixologiya terminologiyasının zənginləşməsində ərəb, latın və yunan mənşəli terminlər çoxluq təşkil edir. İngilis, fransız, xüsusilə də fars və al-

man mənşəli psixologiya terminlərinin sayı isə azdır. Avropa mənşəli psixologiya terminlərinin böyük əksəriyyəti beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Buna görə də Azərbaycan dilində mövcud olan beynəlmiləl psixologiya terminlərini ayrıca təhlil etmək lazım gəlir.

Beynəlmiləl xarakterli psixologiya terminləri

Texnikanın, elmin dinamik inkişafı dünyada mövcud olan xalqların və dövlətlərin bir-biri ilə əlaqəsini gündən-günə genişləndirir. Müasir dövrdə internet vasitəsilə dünyanın istənilən guşəsi ilə əlaqə yaradılır. Dünya ölkələrinin belə əlaqələnməsi, təbii ki, dil vasitəsilə həyata keçirilir. Hər hansı bir xalqın həyatında yaranan elmi anlayışlar müəyyən sözlərlə ifadə olunur və belə ifadələr həmin əlaqələnmə nəticəsində digər dillərə də ötürülür. Bu sözlər keçdiyi dillərdə bəzən olduğu kimi, bəzən də müəyyən dəyişikliklər edilərək işlənir. Bu proses paralel olaraq bir neçə dildə baş verir. Bir çox hallarda belə anlayışları və onları ifadə edən terminləri mühüm elmi prosesi əhatə etdiyi üçün reseptor dillərdə tamamilə dəyişmək və ya qarşılıq vermək mümkün olmur. Bu, elmin ümumbəşəri sərvət olmasından irəli gəlir. Bununla əlaqədar dəyərli əsərlərin müəllifi prof. B.Çobanzadə yazırdı: “Elm”in vətəni yoxdur. İnsan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq, doğulan birinci əsər – elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elmi sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır” (37, s. 4). Deməli, elmdə faydalı, mühüm fikirlər yer almalıdır, məhz belə fikirləri adlandıran terminlər də beynəlmiləl hesab edilir.

Qloballaşan dünyada ayrı-ayrı dillərin bir-biri ilə əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində söz və ya termin alınması prosesi xeyli genişlənir, bəzi terminlərin bir sıra dillərdə oxşar yazılaraq və ümumi məna kəsb edərək beynəlmilləşməsinə şərait yaranır. Bu proses nəticəsində zaman keçdikcə bəzi terminlər beynəlmilləl mahiyyət daşımağa başlayır. Beynəlmilləl terminlər haqqında Z.Məmmədova qeyd edir ki, “internasional terminlərin əsas mahiyyəti onların ifadə etdiyi anlayışın beynəlxalq səciyyə daşmasıdır” (92, s. 5). M.Qasımovun fikrinə görə, “internasional terminlər deyildikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində işlənən sözlər nəzərdə tutulur” (70, s. 149). Gətirdiyimiz istinadlara əsasən, demək olar ki, beynəlmilləl psixologiya terminləri də beynəlxalq mahiyyət daşımalı, həmçinin əhəmiyyətli məfhumları bildirməli, bunlarla bərabər, bir çox müxtəlif sistemli dillərdə işlənəməlidir. Məsələn: *xarakter, aqressiv, emosiya, hipnoz, depressiya, stress, refleks, instinkt, intuisiya, sensualizm* və s. kimi sözlər yuxarıda sadaladığımız cəhətləri özlərində ehtiva edir. Burada maraq doğuran bir sual yaranır: bəs digər dillərdən psixologiyaya aid terminlərin alınmasına nədən ehtiyac duyulur? Məlumdur ki, terminlərin heç də hamısını dilin daxili imkanları hesabına yaratmaq mümkün deyildir. Ona görə də yeni yaranmış anlayışı ifadə etmək üçün digər dillərdən söz almağa ehtiyac yaranır. Çox zaman hazır şəkildə aldığımız belə psixologiya terminlərinin bəziləri məhz beynəlmilləl xarakter daşıyır. Bir çox tədqiqatçıların (128; 130) da vurğuladığı kimi, bir sözün və terminin beynəlmilləl xarakter kəsb etməsi üçün həmin

söz və terminlərin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlədilməsi önəmlidir. Məsələn, *eqoism* – german dilləri (ingilis dili), *эгоизм* – slavyan dilləri (rus dili), *eqoizm* – türk dilləri (Azərbaycan dili).

Bəzi beynəlmiləl psixologiya terminləri vardır ki, onlar müxtəlif ixtiraçıların, tədqiqatçı alimlərin və yaxud yaratdıqları təlimlərin adı ilə bağlıdır. Məsələn, *freydizm* – Avstriya alimi Ziqmund Freydin adından götürülmüşdür. Psixologiyada məlum bir anlayış və ya psixoloji cərəyanı ifadə edən bu termin çox məşhurdur. *Frenologiya* – termini isə Avstriyanın həkim və anatomu Franz Jozef Qallın yaratdığı təlimin adı ilə bağlıdır. Bu termin “insanın kəllə sümüyünün quruluşu ilə onun psixoloji xüsusiyyətləri arasındakı əlaqənin mövcud olduğu haqqında təlim” (93, s. 33) mənasındadır.

Beynəlmiləl terminlərin bir çox özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bütün beynəlmiləl terminlər kimi psixologiya terminləri də bir dildən digərinə keçməsindən asılı olmayaraq, eyni mənəni daşıyır. Məsələn, *biheaviorizm*, *temperament*, *affekt*, *adaptasiya* və s. *Biheaviorizm* ingilis mənşəli psixologiya termini olub bütün dünyada davranış nəzəriyyəsi kimi tanınır. *Biheavior* şəklində ingilis dilində işlənən bu psixologiya termini rus dilinə daxil olarkən *-izm* sonluğu qəbul etmişdir. Bununla da rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Lakin rus dilində “*h*” səsi olmadığı üçün *bixeviorizm* şəklində işlənmişdir. Azərbaycan dilinin fonetik normasına uyğun olaraq “*h*” səsi ilə işlədilir - *biheaviorizm*.

2. Beynəlmiləl psixologiya terminləri daha çox oxşar və ya eyni fonetik qabığa malik olur. Məsələn, *autizm* (şəxsiy-

yətin özünə qapılması halı), *stress* (insanın gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional haləti), *introvert* (daxilə qapılan), *affekt* (ruhi həyəcan), *tropizm* (uyğunlaşma) və s. sözlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində eyni yazılışa malikdir. Lakin ayrı-ayrı dillərin istifadə etdikləri əlifbalar və ya müəyyən səsləri ifadə edən qrafik göstəricilər bir-birindən fərqləndiyi üçün çox vaxt bir sıra beynəlmiləl psixologiya terminləri yazılış cəhətdən – zahirən fərqli görünür. Fikrimizcə, əlifba fərqlərini nəzərə alaraq, bu cür terminləri yazılış və səslənməsinə görə oxşar olan beynəlmiləl terminlər adlandırmağımız daha dəqiq olardı. Azərbaycan dilində *amnezia* (yaddaşın itməsi, hafizəsizlik), rus dilində *амнезия*, ingilis dilində isə *amnesia* formasında yazılıb müvafiq şəkildə tələffüz olunsada, bunları fərqli terminlər kimi təqdim etmək düzgün olmazdı. *Abuliya* (iradəsizlik) – *абулия*, *aboulia*; *afaziya* (nitqin itməsi, dil tutulması) – *афазия*, *aphasia*; *aqnoziya* (qavrayışın müxtəlif növlərinin itirilməsi) – *агнозия*, *agnosia*; *aqrafiya* (yazma qabiliyyətinin itirilməsi) – *аграфия*, *agraphia*; *xarakter* (davranış tərzini şərtləndirən sabit fərdi xüsusiyyətlərin məcmusu) – *характер*, *character*; *emosiya* (sarsılmaq, həyəcanlanmaq) – *эмоция*, *emotion* və s. terminlər də bu qəbildəndir.

Bəzi beynəlmiləl psixologiya terminləri isə Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq, qismən dəyişiklik edilməklə qəbul olunmuşdur. Lakin bu dəyişiklik sözün mənasına xələl gətirməmişdir. Məsələn, *ekstrasensor* (duygulardan kənar, üstün hiss, qavrayış) – *экстрасенсорное* – *extrasensory*; *hipnoz* – *гипноз* – *hypnosis*; *assosiasiya* – *ассоциация* – *association* və s. Belə fonetik dəyişmə yalnız tələffüzlə bağlıdır.

Beynəlmiləl psixologiya terminləri, əsasən, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olmuş və eləcə də mənimsənilmişdir. Məsələn, *ajitasion* – *ажитация* – *ajitasiya*, *reflexio* – *рефлексия* – *refleksiya* və s. sadaladığımız bu terminlərdən birincisi fransız mənşəli (rus dilinə birbaşa keçib), ikincisi latın mənşəli olub (ingilis dilinin vasitəsilə) rus dilinə daxil olmuş, ondan sonra Azərbaycan dilinə keçdiyi üçün rus dilindəkinə uyğun mənimsənilərək qəbul edilmişdir.

Beynəlmiləl psixologiya terminlərinin bir qrupu dilə daxil olur, mənimsənilir, vətəndaşlıq hüququ əldə edir və dildə artıq neçə əsrlər mövcud olan digər terminləri sıxışdırmağa başlayır, çox zaman isə onlarla paralel şəkildə işlədilərək sinonim olur.

Hal-hazırda rus dili vasitəsilə alınan latın mənşəli *situasiya* beynəlmiləl psixologiya termini dilimizdə neçə əsrlərdən bəri mövcud olan ərəb mənşəli *vəziyyət* termini ilə paralel işlənərək onunla sinonimlik təşkil edir. Hesab edirik ki, zaman keçdikcə bu termin *vəziyyət* terminini dilin terminoloji qatından çıxaracaq. *Adaptasiya* – latın mənşəli olan bu beynəlmiləl psixologiya termini *alışma*, *uyğunlaşma* terminlərini terminoloji sistemdən çıxararaq vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlayır.

Beynəlmiləl terminlərlə bağlı müxtəlif və fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar beynəlmiləl terminləri müəyyən etmək üçün onların işləndiyi dillərin sayını (adətən üç və daha artıq dil), digər qrup dilçilər isə terminlərin ümumbəşəri xarakter daşmasında ondan istifadə edənlərin – istifadəçilərin sayına əsaslanıb fikir yürütmüşlər. Beynəlmiləl terminlərin müxtəlif sistemli dillərdə işləklilik əldə etməsinə, sözsüz ki, təsir göstərən faktorlar mövcuddur. Belə ki, onlar

səs tərkibi (fonetik), qrafik (yazılış) baxımından, həmçinin müxtəlif sistemə malik olan dillərdə eyni semantik yükü daşımaqla geniş işlənmə imkanı qazanır.

Dünyada mövcud olan bütün dillər bu və ya digər dərəcədə bir-birinə təsir edir, bu təsir labüd proses və təbii haldır. Terminlərin alınması prosesi dilin bütün yaruslarına təsir göstərir. Lakin təsirin daha çox müşahidə olunduğu sahə leksikadır. Beynəlmiləl psixologiya terminlərinin alınması dilin leksik qatının qloballaşma imkanını artırır.

Beynəlmiləl terminlərlə bağlı bir maraqlı cəhət də bu terminlərin regionalizmlərlə qarışdırılmasıdır. Düzdür, beynəlmiləl psixologiya terminlərinin yaranması müəyyən bir regionla bağlıdır. İ.Qasimovun fikrinə görə, “beynəlmiləl və regionalizmlər anlayışı semantik baxımdan bir-birindən fərqlənsə də, bir çox beynəlmiləl terminlər eyni zamanda həm də regionalizmdir. Yəni bütün beynəlmiləl sözlər öz yayılma xarakterinə görə müəyyən regionla bağlı olur” (72, s. 223). S.Sadiqova qeyd edir ki, “beynəlmiləl terminlər regionalizmlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Birinci növbədə beynəlmiləl terminlər beynəlxalq əhəmiyyətə malik anlayışı ifadə etməlidir, yəni bir sıra xalqların həyat şəraitinə, varlığına olan münasibətdə öz əksini tapmalıdır. Bununla belə həmin termin bir neçə dildə işlənməlidir” (111, s. 243). Qeyd olunanlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlmiləl psixologiya terminləri müəyyən regiona məxsus olan ərazidə yaransa da, artıq həmin terminləri konkret bir regionla bağlamaq doğru deyildir. Çünki zaman keçdikcə həmin terminlər regionun sərhədlərini aşaraq daha geniş dairədə istifadə imkanı əldə edir. Başqa sözlə, “beynəlmiləl sözləri bir neçə mədəni-tarixi areala daxil olan sözlər hesab

etmək daha doğru olardı. Əsasən, bir arealda yayılan alınmaları isə regionalizm kimi vermək daha düzgündür” (45, s. 112).

Beynəlmiləl terminlər digər alınma terminlərlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Onlar arasında oxşar cəhət budur ki, hər ikisi başqa dillərdən dilimizə daxil olmuşdur. Beynəlmiləl terminləri alınmalardan fərqləndirən əsas cəhət onların milli sözlərdən də ibarət olmasıdır. Lakin Azərbaycan dilinin milli leksikasına aid olan psixologiya terminlərində belə hala rast gəlmədiyimiz üçün bu fərqdən əlavə bəhs etmək istəmirik. Digər bir fərq isə alınma terminin bir dildən digər dilə daxil olduqda alınma, daxil olduğu dildən başqa bir dilə keçdikdə isə artıq beynəlmiləl xarakter kəsb etməsidir. Yəni beynəlmiləl psixologiya terminlərinin işlənmə arealı alınma psixologiya terminlərindən daha genişdir. Məsələn, *demensiya* (ağılsızlıq, dəlilik – inkişafdanqalma nəticəsində yaranan kəmağıllıq) latın mənşəli bu termin ingilis dilinə daxil olaraq alınma mahiyyəti daşımış və alınma psixologiya termini olmuşdur. Sonra rus dilinə daxil olaraq *деменция* şəklində mənimsənilmişdir. Azərbaycan dilinə keçərkən isə *demensiya* formasında işlənmişdir.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədə (*demensiya*) latın dili etimon dil, *деменция* rus dili mənbə dil, *demensiya* Azərbaycan dili reseptor dildir. Ancaq bəzən etimon dili müəyyən etmək xeyli çətinlik törədir. Yəni bir çox hallarda alınan psixologiya terminin mənşəyini aydınlaşdırma bilmirik. Ona görə də tədqiqatçılar həmişə aralıq dilə diqqəti cəlb etməyi üstün tutur. İ.Qasımov qeyd edir ki, “beynəlmiləl xarakter kəsb etmiş terminlər bir neçə dilin ümumi vahidinə çevrildiyi üçün diqqəti daha çox aralıq dil özünə cəlb edir ki, bu da

çox halda həmin sözü alan reseptor və aralıq dilin yerləşdiyi coğrafi mövqe, bu dillər arasında özünü göstərən ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrlə şərtlənir” (72, s. 222). Həqiqətən də, yuxarıda misal gətirdiyimiz *demensiya* psixologiya terminindən də görünür ki, Azərbaycan dilinin latın dili ilə bir-başa əlaqələri olmamışdır. Latın, eləcə də yunan mənşəli beynəlmiləl psixologiya terminləri əvvəl ingilis dilində işlənmiş, sonra isə rus dilinə keçmiş və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Buna səbəb isə aralıq dil (rus dili ilə) uzun müddət mövcud olan mədəni, ictimai-siyasi əlaqədir. Çox zaman alınan terminlər aralıq dilin mənimsədiyi şəkildə qəbul edilir. *İntervü* termini ingilis dilindən rus dilinə daxil olan zaman rus dili reseptor dil funksiyasını daşıyırdı. Rus dilindən Azərbaycan dilinə keçdiyi prosesdə isə artıq rus dili mənbə (aralıq) dil funksiyası qazandı. Rus dili təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, bir çox dillər üçün aralıq dil funksiyasını yerinə yetirir. Təbii ki, buna səbəb keçmiş SSRİ-nin təsiri danılmaz faktdır. Bu prosesə aralıq dilə məxsus olan ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin rolu böyük kömək etmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl psixologiya terminlərinin bir qismi beynəlmiləl termin elementlərlə birlikdə dilimizə daxil olmuşdur. Bunlara *psixo*, *pro*, *para*, *anti*, *avia*, *a*, *re* və s. kimi yunan və latın mənşəli termin elementləri aid edə bilərik. Məsələn, *abaziya*, *astaziya*, *abuliya* və s. “*abaziya* – yunanca *a* inkaredici hissəcik, *bazis* isə hərəkətmə, yerləş) yerimə qabiliyyətinin pozulmasıdır” (93, s. 4). Gətirdiyimiz nümunədən aydın olur ki, *bazis* termini yunan dilində hərəkət, yerləş deməkdir. Ancaq bu beynəlmiləl psixologiya termini dilimizə *a* inkarlıq elementi ilə birlikdə daxil ol-

muş, yerimənin əksi, yəni yeriyə bilməmə anlamında da başa düşülür. *Antipatiya* psixologiya termini isə *simpatiya* terminin əksini ifadə edir. *Aviasiya psixologiyası* sintaktik quruluşlu 1-ci tərəfində beynəlmiləl mahiyyət daşıyan termin elementin olması xüsusi maraq kəsb edir. Yəni *avia* beynəlmiləl termin elementidir və latın mənşəlidir. Belə ki, bəzi termin elementlər vardır ki, onlar ilkin mənasını saxlaya bilər. Bu haqda N.Məmmədli yazır ki, “müasir Azərbaycan dili terminologiya sistemlərində Avropa mənşəli termin elementlərin elmi-texniki təkamülə aid ümumi anlayış bildirən konstruktiv model tipləri vardır. Bu termin elementlər əsasında düzələn terminoloji vahidlərdən bəzisi isə həmin elementin ilkin məna xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, ilkin semantik çalarında *avia* “quşun uçması”na aid elementdir. Müasir mərhələdə *avia* termin elementi “uçma” anlayışı bildirən *aviasiya* sözündə reallaşır” (90, s. 13-14). *Re* termin elementi latın mənşəli olub yenidən, təzədən anlama mənasını verir. Məsələn, *resituasiya* psixologiya termini əvvəlki vəziyyətin bərpası mənasını bildirir. Belə beynəlmiləl elementlərin sayını xeyli artırmaq mümkündür. Bu cür elementlər dilimizə daxil olduğu zaman müstəqil şəkildə işləmə bilmədiyi üçün tərkibində olduğu sözlə birlikdə yeni anlayışı özündə ehtiva edən psixologiya terminləri kimi özlərini göstərir.

Beynəlmiləl psixologiya terminlərinin də mənimsənilməsi prosesi digər alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi şəklində aparılır. Beynəlmiləl psixologiya terminləri aralıq dildən alındıqdan sonra dilimizin fonetik və qrammatik normalarına uyğun şəkildə mənimsənilir. Ancaq alınma psixologiya terminlərindən fərqli olaraq beynəlmiləl terminlər mənimsənilən zaman aralıq dilin mənimsənilmə forması

saxlanılır. Buna səbəb mənbə dil etimon dildən termini alaraq olduğu kimi qəbul etmir, öz normalarına uyğunlaşdırır (bu uyğunlaşdırma prosesi kəskin şəkildə aparılmır). Öz normalarına uyğunlaşdırıb mənimsədikdən sonra bu şəkildə reseptor (qəbul edən) dilə göndərir. Reseptor dil də bəzən bu cür beynəlmiləl psixologiya terminlərini olduğu kimi qəbul etsə də, çox zaman bu terminləri öz normalarına uyğunlaşdıraraq istifadəçilərinə ötürür.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dili bütün potensial imkanları ilə heç də digər dillərdən geri qalmır. Hətta psixologiya sahəsində də beynəlmiləl terminlərin qəbulunda heç bir çətinlik çəkmir. Azərbaycan dilində alınma terminlər kimi beynəlmiləl psixologiya terminlərinin də özünəməxsus işlənmə tezliyi vardır. Zaman keçdikcə dilimiz beynəlmiləl psixologiya terminlərinin mənimsənilməsində digər türk dillərinə nisbətən daha irəli getmişdir.

Beynəlmiləl psixologiya terminlərinin dilimizə daxil olması Azərbaycan dilinin leksik tərkibini zənginləşdirdiyi kimi, psixologiya elminin inkişafına da şərait yaradır, psixologiyaya dair elmi məsələlərin dərk olunmasına və mənimsənilməsinə kömək edir. Bütün bunlarla yanaşı, beynəlmiləl terminlər bir neçə dilin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu da xalqların bir-birilə yaxınlaşması, mədəni, mənəvi, elmi əlaqələrinin möhkəmlənməsinə mühüm şərait yaradır.

Əcnəbi psixologiya terminlərinin mənimsənilmə, standartlaşdırılma və unifikasiyası

Mənimsənilmə prosesi. Alınma terminlərin mənimsənilməsi dedikdə başqa dillərdən dilə daxil olan terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, “Əgər başqa dilin sözü Azərbaycan dilində funksiya etibarilə müəyyən bir semantik qrupa, sinonim və omonim cərgəsinə daxil olursa, elmi-bədii üslublarında geniş işlənirsə, orfoepik, orfoqrafik və semantik cəhətdən formalaşaraq dilin lüğət tərkibində sərbəst və sabit söz birləşmələri yaradırsa, belə sözləri mənimsənilmiş sözlər hesab etmək olar” (68, s. 83). Hər bir dilə məxsus olan qayda-qanunlar mövcud olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də özünəməxsus qaydaları və normalar sistemi var. Belə ki, Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən daxil olan terminlər bu dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını gözləməlidir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu proses heç də həmişə eyni şəkildə baş vermir. Terminlər dilə daxil olarkən onların bir qismi dilin qaydalarına qismən uyğun gəldiyi və ya dəyişdirmək mümkün olmadığı üçün olduğu kimi qəbul edilir, digər qismi isə daxil olduğu dilin normalarına uyğunlaşaraq dilin lüğət fondunda işləklilik qazanır. L.Blumfildin də qeyd etdiyi kimi, “alınma söz, sözü alan dilin qrammatik cəhətdən həm sintaksisinə, həm ayrılmaz fleksiyalara, həm canlı kompozisiya konstruksiyalarına və söz yaradıcılığına görə sistem halında uyğunlaşmış olur. ...Söz dilə tam şəkildə uyğunlaşdıqdan sonra alınma söz hər hansı digər doğma söz kimi eyni analogiyalara məruz qalır” (83, s. 445).

Məlumdur ki, terminlər dilə müəyyən tarixi şəraitdə daxil olur. Hər hansı bir terminin Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilməsi üçün müəyyən şərait olmalıdır. Yəni termin dilə daxil olduğu zaman dərhal mənimsənilmir. Bunun üçün həmin terminin dildə istifadə edilmə dərəcəsinin müəyyən-ləşməsi mütləqdir.

Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin mənşəyi müxtəlifdir. Bu isə məlum tarixi şəraitdən asılı olmuşdur. Ərəb, fars dillərinə məxsus terminlərlə, rus və rus dili vasitə-si ilə digər dillərdən dilə gətirilən terminlərin dilə daxil olma səbəbi və tarixi şəraiti fərqli olduğu kimi, bu dillərdən Azər-baycan dilinə keçən terminlərin mənimsənilmə dərəcəsi də eyni deyildir. Dilimizdə mövcud olan ərəb, fars mənşəli psi-xologiya terminlərinin dilə daxil olma tarixi daha qədim oldu-ğu üçün onları milli sözlərimizlə fərqləndirmək çətindir. İ.Qasimovun fikrinə görə, “fonetik və qrammatik normala-rın pozulmasına baxmayaraq alınma terminlərin əksəriyyəti, xüsusilə ərəb-fars mənşəli terminlər müasir ədəbi dilimizdə mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə işlədilir. Ərəb-fars mənşəli terminlərin ciddi şəkildə dəyişikliyə uğramamasına səbəb olan əsas amil, bircə, bu alınmaların daha qədim dövr-lə bağlı olmasından, ərəb-fars dilləri ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqəsinin çox sıx olmasından və bu dillər arasında oxşar, uyğun xüsusiyyətlərin çoxluğundan irəli gəlir” (72, s. 219). Buna görə də onların əksəriyyəti dəyişiklik olunmadan dilimizdə işlənən alınmalar kimi səciyyələndirilir. Yəni “rus və Avropa alınmalarından fərqli olaraq, ərəb və fars mənşəli terminlər ədəbi dilimizdə və ümumxalq danışığında, demək olar ki, hamı tərəfindən anlaşılır. Bu sözlər dilimizdə elə qaynayıb-qarışmış, quruluşca elə dəyişmişlər ki, ifadə və tə-

ləffüzünə görə Azərbaycan dili sözlərindən fərqlənirlər” (89, s. 75). Rus dili vasitəsi ilə dilə gətirilən terminlərin taleyi isə bir qədər fərqli tarixi şəraitə malikdir. Belə ki, bu tipli alınmalar çox vaxt dilə gətirilərkən olduğu kimi saxlanılmağa cəhd göstərilərsə də, bu heç də həmişə belə olmamışdır. Belə bir proses nəticəsində dilə gətirilən terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin dildaxili qaydalarına uyğun olaraq qismən dəyişiklik edilərək mənimsənilmişdir. Başqa sözlə, “xarici dildən söz alınarkən milli dil buna iki cür reaksiya verir: ya alınma orjinaldakı formada mənimsənilir, ya da alınmanın forması üzərində münasib dəyişikliklər aparılaraq mənimsənilir. Hər iki halda alınma milli dil tərəfindən mənimsənilmiş olur” (2, s. 73).

Azərbaycan dilinə daxil olarkən bu dilin qayda-qanunlarına tabe olub-olmaması baxımından psixologiya terminlərini iki şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. *Dəyişiklik edilmədən dilimizə daxil olan psixologiya terminləri*

2. *Müəyyən dəyişiklik edilərək dilimizə daxil olan psixologiya terminləri*

I. Alınma psixologiya terminlərinin bir qismi Azərbaycan dilində heç bir dəyişikliyə uğramadan istifadə edilir. Belə ki, “alınma termin dilimizin fonetik sisteminə və qrammatik quruluşuna uyğun gəlirsə, onun daxili qaydalarını pozmurrsa, həmin terminlər heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilir” (54, s. 129). Bu tipə aid olanlar həm ərəb, fars mənşəli terminləri, həm də Avropa əsilli terminləri əhatə edir. Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, bu tip terminlər içərisində ərəb və fars mənşəlilər üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət Avropa mənşəli terminlərin beynəlmiləl olanlarında özünü daha çox gös-

tərir. Belə terminlər Avropa dillərindən rus dilinə və rus dilindən də Azərbaycan dilinə daxil olduğu üçün, əsasən, rus dilində olduğu kimi mənimsənilir. Məsələn: *stress, psixika, affekt, autizm, stimul, temperament, motiv, nevroz, instinkt, analiz, avtomatizm, neqativizm, refleks, talant, xarakter* və s. Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, bu terminlər bir çox dillərdə eyni şəkildə işləndiyinə görə Azərbaycan dilində də onları dəyişmək düzgün deyil. Həm də belə terminlərin tələffüzü dilimizin normalarına qismən uyğundur və o qədər də çətinlik yaratmır. Yəni “Heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan, mənbə dildəki şəkildə mənimsənilən alınma terminlər alındığı dövrdən dilimizin fonetik-qrammatik qanunlarına uyğun gəldiyi üçün dəyişikliyə ehtiyac qalmamışdır. Bu baxımdan dilimizə daxil olmuş müxtəlif mənşəli alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: 1) heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan, fonetik baxımdan mənbə dilə uyğun gələn terminlər və 2) müəyyən dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər” (72, s. 218).

Kalkalardan bəhs edərkən alınma terminlərin bir çoxunda işlənən şəkilçilərin milli şəkilçilərimizlə əvəzlənərək dilimizə kalka edildiyini qeyd etmişdik. Lakin bəzi alınma terminlərin tərkibində işlənən şəkilçilər vardır ki, onlar dilimizə daxil olarkən heç bir dəyişiklik edilmir və olduğu kimi mənimsənilir. Məsələn, *-izm, -loq, -ika* və s. alınma şəkilçilər bu qəbildəndir: *eqoizm, avtomatizm, volyuntarizm, freydizm, psixoloq, psixika*.

Bir məsələni də qeyd etmək ki, bir sıra psixologiya terminləri Avropa dillərindən rus dilinə keçdiyi zaman rus dilinin fonetik qaydalarına uyğun mənimsənilir, lakin rus dilindən Azərbaycan dilinə keçəndə isə heç bir dəyişiklik olmadan iş-

lədilir. Məsələn, yunan mənşəli olan *character* – psixologiya termini Avropa dillərindən rus dilinə keçdiyi zaman *характер* şəklinə düşmüş və Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi dəyişiklik edilmədən mənimsənilmişdir. Çünki Avropa dillərinin bəzilərində, xüsusilə, ingilis dilində *x* hərfi bizim dilimizdə olduğu kimi *[x]* səsini deyil *[ks]* səsini bildirir. *[x]* səsini ifadə etmək üçün *c* və *h* hərf birləşməsindən – *ch* istifadə edilir. Rus dilində *[x]* səsini bildirmək üçün ayrıca *x* hərfi vardır. Bu səbəbdən rus dili vasitəsilə dilimizə keçən psixologiya terminləri *ch* hərf birləşməsi ilə deyil, *x* qrafik işarəsi ilə əvəzlənərək rus dilində fonetik assimilyasiyaya uğrayıb dəyişiklik edilmədən dilimizə daxil olmuşdur.

II. Alınma psixologiya terminlərinin digər bir qismi dilə daxil olduqdan sonra dilimizin normalarına uyğun şəkildə assimilyasiya olunaraq mənimsənilir. Başqa dildən alınan psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilində assimilyasiya olunma dərəcəsi və forması eyni səviyyədə deyildir. Bu ondan irəli gəlir ki, “alınmanın dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən leksik vahid dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur” (103, s. 172). Göründüyü kimi, dil hər hansı əcnəbi sözü kor-koranə qəbul edib mənimsəmir. Lüğət tərkibinə daxil olan terminlər müəyyən mərhələlərdən keçirilir, seçilir, sonra isə ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılır. Belə ki, dil ehtiyac duyduğu psixologiya terminini başqa dildən almaqla lüğət tərkibini zənginləşdirir, onları dilə uyğunlaşdırır və

mənimsəyir. Bəzi psixologiya terminləri vardır ki, dil onlara ehtiyac duymur və onları lüğət tərkibindən sıxışdırıb çıxarır.

XIX əsrdən rus dilinin təsiri ilə Avropa dillərindən psixologiya terminləri ardıcıl şəkildə dilimizə daxil olmağa başlamışdır. Lakin daxil olan bu psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi eyni deyildir. Ərəb və fars dillərindən alınan psixologiya terminlərinin böyük bir qismini öz dilimizə məxsus terminlərdən ayırmaq çox çətindir. Çünki dilimizə əsrlər öncə daxil olmuş bu cür terminlərin mənimsənilmə səviyyəsi fərqli olmuş, onlar işlənmə dairəsinə, funksiyasına görə milli terminlərlə oxşarlıq təşkil etmişdir. Məsələn, ərəb mənşəli *əql* termini dilimizə daxil olduqdan sonra fonetik assimilyasiyaya uğrayaraq *ağıl* kimi işlənməkdədir. Hətta bu termin tələffüz formasına görə də milliləşərək, ümumişlək sözə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınan psixologiya terminlərinin dildə mənimsənilmə dərəcəsi eyni olmadığı kimi onların mənimsənilmə sürəti də eyni deyildir. Belə ki, dilə daxil olan alınma psixologiya terminlərinin bir qismi sürətli şəkildə dildə mənimsənilir, tez də vətəndaşlıq hüququ qazanır, digər bir qismi dildə uzun müddət işləndikdən sonra vətəndaşlıq hüququ əldə edir. Digər qism psixologiya terminləri isə dilə heç bir ehtiyac olmadan zorla daxil olduğuna görə nə dildə mənimsənilir, nə də vətəndaşlıq hüququ qazanır. Bu cür terminlər işlənmə dairəsini genişləndirə də bilmir və dili tərk etmək məcburiyyətində qalır.

Dilimizə alınma yolla keçən psixologiya terminləri müəyyən dəyişikliyə uğradıqdan sonra onları Azərbaycan dilinə məxsus olan terminlərdən fərqləndirmək çətin olur.

Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi prosesi aşağıdakı şəkildə gedir:

a) *fonetik-qrafik mənimsəmə*. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi vardır və belə özəllik dilləri, xüsusilə də müxtəlif sistemli dilləri bir-birindən fərqləndirir. Azərbaycan dili də mükəmməl və müstəqil fonetik quruluşa malik bir dildir. “Fonetik mənimsəmədə mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması ilə həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substitusiya baş verir, özgə dil materialı yenidən tərtib olunur. Dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır” (49, s. 235). Belə ki, Azərbaycan dilinə söz-termin daxil olan dillərdə, xüsusilə ərəb və rus dillərində səs sistemi – saitlər və samitlər dilimizdəkindən fərqli olaraq spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu halda, ərəb dilində üç, rus dilində isə altı sait səs və onların müvafiq qrafik işarələri mövcuddur. Yəni ana dilimizə məxsus olan *o, ı, ə, ö, ü, e* saitləri ərəb dilində, *ö, ə, ü* saitləri isə rus dilində istifadə edilmir. Buna görə də əcnəbi dillərdən bu dilə daxil olan söz-terminlər fonetik assimilyasiyaya uğrayaraq dilimizin fonetik sistemə və qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılır. Milli dilə məlum səbəbə görə rus dili vasitəsi ilə yol tapan terminlər, təbii ki, bu dildəkinə uyğun mənimsənilir. Avropa mənşəli sözlər rus dilinə daxil olarkən həmin dilin fonetik qayda-qanunlarına tabe olur, oradan da Azərbaycan dilinə gətirilir.

Qeyd edildiyi kimi, rus dili ilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu eyni deyil. Buna görə də bu dildən dilimizə daxil olan terminlərin əksəriyyəti fonetik tərkibini dəyişərək mənimsənilir. Bu xüsusda S.Sadıqova yazır: “alınma terminlər-

də daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb tələffüzünün azərbaycanlılar üçün yad olması dilimizə vaxtilə ərəb dilindən keçmiş alınmaların fonetik cəhətdən köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Eləcə də ingilis dilindən rus dilinə daxil olmuş *action*, *decleration*, *assimilation*, *transformation*, *fraction* kimi alınma terminlərdəki – *tion* şəkilçisi fonetik assimilyasiya edilərək *акция*, *ассимиляция*, *декларация*, *трансформация*, *фракция* formasında, Azərbaycan dilində *aksiya*, *deklorasiya*, *assimilyasiya*, *transformasiya*, *fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır” (112, s. 218-219). Göründüyü kimi, bu fikirlər psixologiya terminləri üçün də keçərlidir. Belə ki, dilimizdə rus dilinə məxsus *ц*, *э*, *я*, *ю*, *з* fonemləri olmadığına görə bu fonemlər müvafiq olaraq *s*, *e*, *ya*, *ü/yu*, *h/g* fonemləri ilə əvəzlənir. A.Axundov isə bu məsələ ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edir: “...bu *x-h* əhvalatı bizim yazımızda təzə deyil. Xüsusən, qərbi Avropa dillərindən keçən sözlərdə *q-x-h* müvaziliyi uzun müddətdir ki, davam edir. Biri *q* ilə yazır, biri *h* ilə yazır, biri *x* ilə. Rus əlifbasında *h* fonemi olmadığından həmin dildə göstərilən sözlərdəki *h q* və *ya x* hərfləri ilə yazılır: *qipnoz*, *bixeviorizm*. Azərbaycan dilində isə *h* səsi müstəqil fonem kimi mövcuddur və buna görə də onların əslində olduqları və deyildikləri kimi yazılması istər elmi, istərsə də nitq mədəniyyəti baxımından doğrudur” (10, s. 336-337). Aşağıdakı cədvəldə bu deyilənlərə uyğun nümunələrə nəzər salaq:

<i>Avropa dillərində</i>	<i>Rus dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
emotion, emosion	эмоция	emosiya
association	ассоциация	assosiasiya
adaptation	адаптация	adaptasiya
illusion, illüzion	иллюзия	illüziya
hallucination	галлюцинация	hallüsinasiya
psychology	психология	psixologiya
depression, depressio	депрессия	depressiya
egoism	эгоизм	eqoizm
hypnosis, hypnos	гипноз	hipnoz
empathy	эмпатия	empatiya
euphoria	эйфория	eyforiya
voluntas	волюнтаризм	volyuntarizm

Bunlardan başqa əlifbamızda rus əlifbasında öz əksini tapan *ь* qrafik işarəsi yoxdur, buna görə də, tərkibində bu işarə olan terminlər onlarsız işlənir. *Импульс* – *impuls*, *гештальт* – *gestalt*. Yaxud rus dilində işlənən *ь* işarəsi bəzi terminlərdə *y* kimi yazılır və oxunur. *Объект* – *obyekt*.

Qrafik mənimləmə zamanı alınan psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilinin yazı sisteminə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Daxil olan psixologiya terminlərinin dilimizin qrafikasına uyğunlaşdırılması lazımdır ki, istər yazı sisteminə, istərsə də tələffüz sisteminə ikitirəlik, anlaşılmazlıq yaranmasın. Azərbaycan dili latın qrafikasına, rus dili isə kiril qrafikasına əsaslanır. Burada bəzi hərflərin yazılışında müəy-

yən fərqlər olmaqla bərabər, bəzi hərflər bir əlifbada var, digərində isə yoxdur. Hətta bir dildə mövcud olan sözün tələffüzü digər dilin yazı sistemində çətinlik törədir. Amma müəyyən zaman keçdikdən sonra bu variantlılıq aradan qalxır və orfoqrafik cəhətdən dilimizdə sabitləşir. Qrafik mənimsəmə zamanı diqqəti cəlb edən bir cəhət də ingilis dilinin tələffüz normasına uyğun olan psixologiya terminin ingilis dilinin qrafikasına uyğun deyil, tələffüz normasına uyğun yazılmasıdır. Məsələn, *insayt* (ing. *insight* – anlama, birdən başa düşmək deməkdir) termini ingilis dilində *insight* kimi yazılsa da, Azərbaycan dilində ingilis dilinin tələffüzünə [*insait*] müvafiq yazılır. *Refleks* (*reflex*) termini də bu qəbildəndir.

b) *qrammatik mənimsəmə*. Məlumdur ki, dilin qrammatik quruluşu kənar təsirlərə məruz qalmır: qalsa da, bu, özünü çox az dərəcədə büruzə verir. Çünki dilin əsası və milli strukturu məhz qrammatikada öz əksini tapır. Buna görə də, başqa dillərin qrammatikalarına məxsus olan morfoloji və sintaktik fiqurlar müəyyən səbəblərlə dilə daxil olarkən onlar dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Yəni qrammatik cəhətdən mənimsənilir. Bu barədə N.Məmmədli yazır: “fonetik mənimsəmədən fərqli olaraq, morfoloji alınmalar tamamilə Azərbaycan dilinə tabe olur” (88, s. 253). Deməli, dilə gətirilən terminin milli qrammatikaya tam formada uyğunlaşdırılması vacib və qaçılmaz prosesdir.

Azərbaycan dilinə daxil olan bir sıra psixologiya terminlərində qrammatik cəhətdən müəyyən dəyişiklik baş verir. Belə dəyişiklik həm morfoloji kateqoriyalarda, həm də sintaktik vahidlərdə özünü göstərir.

Deməli, alınma terminlərin tərkib hissəsi olan və morfoloji kateqoriyalar sistemini yaradan qrammatik şəkilçilər bəzi söz-

lərin və söz birləşmələrinin tərkibində Azərbaycan dilinə daxil olarkən bu dilin qrammatik qaydalarına uyğun formaya salınır və ya belə vahidlər işlədilmir. Məsələn: *экстерорецепторы* – *eksteroreseptorlar*, *психический* – *psixi*, *психологический* – *psixoloji*, *аналитическая психология* – *analitik psixologiya*, *ассоциативная психология* – *assosiativ psixologiya*, *астенический аффект* – *astenik affekt* və s. nümunələrdən də göründüyü kimi, rus dilinə məxsus olan *-ы*, *-ическая*, *-ческий*, *-ная* sonluqları Azərbaycan dilində olmadığı üçün bu dilə məxsus olan morfoloji əlamət qəbul edilərək mənimsənilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Buna görə də bəzi alınma terminlərin sonundakı “a” saiti düşür. Məsələn, *группа* – *qrup* (psixologiyada böyük və kiçik qrup terminləri vardır və hər qrupun lideri olur), *анкета* – *anket* (psixologiyada metod adı) və s. Buna səbəb həmin psixologiya terminlərinin rus dilində qadın cinsində işlədilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığından bu şəkilçi ixtisar olunmuşdur.

c) *Leksik-semantik mənimsəmə*. Alınma psixologiya terminlərinin semantik mənimsənilməsində məna seçimi həmişə əsas götürülür. Belə ki, başqa dillərdən dilimizə psixologiya terminləri daxil olduğu zaman bu terminlərin Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin qanun və normalarına uyğun olaraq assimilyasiya edilərək mənimsənilməsi əsas götürülür. Semantik sistemdə məna xüsusiləşməsi və mənanın genişlənməsi mühüm məsələlərdəndir. Semantik genişlənmə dedikdə, daxil olan terminin semantik yükünün genişlənməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *иллюзия* – latın mənşəli olan bu termin aldanmış (aldadıcı təsəvvür, yanıma) mənasını ifadə edir. Ancaq

sonralar mənası genişlənərək iki məna qazanmışdır. 1) “gerçəkliyin, görüntünün (predmetin) təhrif olunmuş şəkildə qavranılması, təhrif olunmuş qavrayış; 2) həyata keçməsi mümkün olmayan istək, ümid və arzu; aldadıcı təsəvvür, yanıltma; olmayan bir şeyi həqiqət kimi qəbul etmək” (85, s. 102). Lügətdən gətirdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, *illuziya* psixologiya termini dilimizdə iki mənada işlənir. Deməli, bu psixologiya termini semantik genişlənmə qazanmışdır.

Bu prosesdə mənanın dəyişməsi – xüsusiləşməsi də mühüm məsələlərdəndir. Məsələn, *xolerik* sözü yunan dilində öd mənasını daşıyır. Ancaq psixologiyada bu termin rəftar və davranışında hövsələsiz, tez özündən çıxan adama deyilir.

Fikrimizcə, istər dəyişiklik edilmədən, istərsə də müəyyən dəyişiklik edilərək Azərbaycan dilinə daxil olan söz-terminlər bu dildə mütləq leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Dilimizə daxil olan hər bir əcnəbi terminin ifadə etdiyi məna və ya belə terminlərin təyin etdiyi məfhumlar əksər hallarda bu dildə olmadığı üçün onlar həm bir leksik vahid kimi, həm də ifadə etdiyi məna ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmalı, elmi ictimaiyyət tərəfindən dərk edilərək istifadə edilməlidir. Əgər əcnəbi termin qeyd edilən prosesi keçib həm leksik, həm də semantik cəhətdən mənimsənilməzsə, deməli, dildə işləklilik qazana bilməz və lüğət fondunu tərk etmiş olar. Düzdür, psixologiya elminə aid dilə daxil olan alınma terminlərin çoxunun dilimizdə qarşılığı vardır, yəni terminin alınması anlayışın dilimizdə olmaması demək deyildir. Lakin elə psixologiya terminləri və ya termin birləşmələri də var ki, onların ifadə etdiyi anlayışlar Azərbaycan dilində yeni-dir. Qeyd edək ki, fərqi yoxdur, hər iki halda dilimizə daxil olan psixologiya terminləri leksik və semantik cəhətdən mə-

nimsənilməlidir. Çünki istənilən alınma termin (bu terminin dildə sinonimi olub, olmamasından asılı olmayaraq) leksik-semantik baxımından dərk edilməlidir. Bu barədə A.Qarayevin fikri belədir: “Sözlərin mənimsənilməsi – leksik alınma prosesi üçün əsas sayıldığından onların /sözlərin/ fonetik və qrafik cəhətlərini də leksik alınması prosesindən kənar etmək düzgün olmazdı, çünki sözlərin alınması prosesi o vaxt başa çatır ki, həmin sözlər semantik, üslubi cəhətdən olduğu kimi, fonetik və qrafik cəhətdən də dildə mənimsənilmiş olsun” (68, s. 83).

Leksik-semantik mənimsəməyə tədqiqatçılar müxtəlif formada izahatlar vermişlər. Bəzi tədqiqatçılar onları bir-birindən ayırmış və ya onların yalnız birindən bəhs etmişlər (49; 88), bəziləri isə “leksik-semantik” şəklində bir yerdə qeyd etmişlər (61). Bizim fikrimizə görə də, onlar bir yerdə götürülməlidir. Ona görə ki, onları ayrılıqda təsvir etmək düzgün deyil, onlar bir-birlərini tamamlayır: sözsüz mənə, mənasız da söz yoxdur.

Ümumiyyətlə, terminlər dilə daxil olarkən fonetik, qrammatik və leksik-semantik mənimsəmə mütləq baş verir. Yəni əcnəbi termin ana dilimizə gətirilərkən səs tərkibində, qrammatik strukturunda hər hansı bir dəyişiklik olunub – olunmasından asılı olmayaraq, fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilmiş olur.

Standartlaşdırılma və unifikasiya. Terminlərin standartlaşdırılması, unifikasiyası, tənzimlənməsi və ya nizama salınması, əsasən, dildə eyni və yaxud yaxın mənə ifadə edərək paralel istifadə olunan terminlərə şamil edilməlidir. Dildə işlənən belə terminlərin hansının müəyyən anlayışı necə ifadə və ya təyin etməsi əsas götürülərək, dilin qayda-qanunlarına tabe

olan terminləri seçib işlətmək lazımdır. Bununla da terminologiyada çəşqınlıq aradan qalxar. *Bir anlayış = bir termin*. Buna uyğun olaraq qeyd edək ki, psixologiyada eyni anlayışı ifadə edən *qəzəb – hirs – acıq – nerv* terminlərinin hamısını işlətməməli, onların hamısına ümumxalq danışiq dilində rast gəlsək də, psixologiya terminologiyasında onların yalnız birini termin kimi qəbul edib işlətməliyik. Deməli, dilin terminoloji layında belə terminlərdən ancaq birinin işlədilməsi terminologiyada vahidlik prinsipini təmin edər, həmçinin terminologiya lüzumsuz söz-terminlərdən təmizlənər.

Terminologiyada unifikasiya məsələsinə toxunan A.A.Reformatski unifikasiyanın iki formasını qeyd edir: “xarici (digər dillər hesabına), daxili (dilın daxili imkanları hesabına sözlər, şəkilçilər vasitəsi ilə)” (143, s. 67). O, xarici unifikasiyanı belə izah edir: “terminlərin xarici unifikasiyası dilin normalarına uyğun şəkildə, daha uğurlu paralel işlənənlərin içərisindən mövcud anlayışın məzmununa cavab verən terminlərin seçilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir” (143, s. 69). Qeyd olunan bu fikir psixologiya terminologiyasının nizama salınmasına da aiddir. Belə ki, unifikasiya və standartlaşdırma, bizcə, daha çox alınma sözlərə aiddir. Ona görə ki, əcnəbi terminlər dilə daxil olarkən ya dilin öz sözləri, ya da dildə mövcud olan digər əcnəbi dillərə məxsus olan terminlərlə paralel şəkildə işlənir. Belə hallarda mövcud anlayışın ifadəsi zamanı müəyyən dolaşıqlıq və ya çəşqınlıq olur. Buna görə də onların arasından uğurlu olanı seçilməlidir. Bu zaman, düzdür, daha çox hallarda dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlər əsas götürülməlidir. Lakin bir çox hallarda elə olur ki, hər hansı bir anlayışı ifadə edən terminlər beynəlmiləllik statusuna malik olaraq dünyanın əksər dillərində eyni formada

işlədilir. Buna görə də belə terminlər tərcüməsiz (qarşılıqsız) işlədilməli olur. Bu məsələ barədə F.Qasımlı yazır: “biz hər hansı bir yeni termini qəbul edərkən və ya köhnəsini atarkən kənar mövqe tutmamalı, ifrata varmamalıyıq. Bəzən Avropa (yunan və latın) və ərəb-fars mənşəli terminləri biryolluq atmağı, “öz” terminlərimizi yaratmağı irəli sürür və bəzən də əksinə, birdəfəlik başdan-başa gəlmə, alınma terminləri işlətməyi təklif edirlər. Belə ifrat yolun hər ikisi qorxuludur və dilimizin ümumi inkişafına maneçilik törədə bilər. Bizcə, artıq vətəndaş hüququ qazanmış terminləri mənşəyindən asılı olmayaraq işlətməli, yenilərini yaradarkən süniliyə yol verməməliyik. Məsələn: *fəlsəfə, materiya, ideya, substansiya, dialektika, metafizika, şüur, təfəkkür* və s. terminləri biz çoxdan işlədirik və işlətməliyik” (75, s. 39). Yəni beynəlmiləl termin kimi qəbul olunan hər hansı terminin milli dildəki qarşılığını işlətmək düzgün deyil. Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, əgər milli dildə müəyyən mənanı tam ifadə edə bilən sözlər tapılırsa, o halda onları əvəz etmək mümkündür. Bəzi lüğətlərdə eyni anlayışı ifadə edən müxtəlif mənşəli terminlərin ikisi də təqdim olunur. Məsələn, çoxdilli psixologiya terminləri lüğətində *abuliyə – iradəsizlik* (58, s. 23), *empatiya – dərdəşəriklik* (58, s. 33), *afaziya – dilin tutulması, nitqin itirilməsi* (58, s. 23, 35, 77) və s. kimi terminlər bu şəkildə qeyd olunur. Fikrimizcə, ikinci tərəfdəki ifadələr də mənanı tam ifadə edir, buna görə də onları mövcud anlayışı ifadə edən termin kimi işlətmək daha məqsədəuyğun olardı və bu zaman anlaşma da asanlaşardı. Görünür, lüğət tərtibçisi də terminləri bu formada verərkən bunu nəzərə albmış. Lakin həmin lüğətdə verilən *nevroz – əsəbilik* (58, s. 42), *hafizə - yaddaş* (58, s. 48,

107) və s. kimi eyni mənanı ifadə edən sözlərin birincisinin termin kimi unifikasiyasının tərəfdarıyıq.

Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, dildə sinonim kimi çıxış edən və yaxın məna ifadə edib paralel işlənən sözləri heç də həmişə bir-birinin yerində işlətmək olmur. Buna görə də bir çox hallarda müvafiq terminlərin unifikasiyası zamanı onların sinonim cütlüklərinin yenə də paralel şəkildə işlədilməsi qəbul edilərək saxlanılmalıdır. Məsələn, milli mənşəli olan “*duyğu*”, ərəb mənşəli “*hissiyat*”, latın mənşəli “*intuisiya*” terminləri və ya ərəb mənşəli “*xasiyyət*”, yunan mənşəli “*xarakter*” terminləri psixologiya terminologiyasında sinonim terminlər kimi istifadə olunsalar da, onlar bütün situasiyalarda bir-birilərini əvəz edə bilmirlər. Buna görə də belə termin-sözlər terminoloji və ya izahlı lüğətlərdə ayrıca söz-termin kimi təqdim olunurlar. Yəni onların hansısa unifikasiya zamanı terminoloji laydan kənarlaşdırıb digərini saxlamaq mümkün olmur. Bu hal praktikada və tərcümə prosesində daha aydın görünür: “Elə psixoloji terminlər vardır ki, tərcümə zamanı onların bir sözlə ifadə olunma bilməməsi işlənməsini çətinləşdirir. Məsələn, *affekt* (psixoloji hal), *antisipasiya* (fəaliyyətin nəticələrini fikrən düşünmə), *interiorizasiya* (cisimlərlə aparılan xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsi və s.)” (47, s. 201). Fikrimizcə, belə hallarda terminin dilimizdəki tərcüməsini – izahını deyil, elə həmin anlayışı ifadə edən termini işlətmək daha məqsədəuyğundur. Ona görə ki, bu tipli terminlər definisiya – məfhumu təyin etmək baxımından daha uğurludur. Yəni yuxarıda adları çəkilən: *interiorizasiya*, *affekt*, *antisipasiya* və Azərbaycan dilində bu qəbildən olan bir sıra terminlərin dilimizdəki bir yığın sözlərdən ibarət qarşılığını işlətmək, düşünürük ki, terminoloji – terminə verilən tələblər baxımından qanuni sayılır.

Bu deyilənlərə uyğun olaraq, biz V.Aslanovun “Qədim Azərbaycan dilində “qılıq” – xarakter, “xasiyyət” mənalı söz olmuşdur. Əgər bu sözü elə həmin mənada yenidən dilə qaytar-saq, şübhə yox ki, çox keçmədən “çimərlik” qədər geniş yayı-lan sözlərdən biri olar” (14, s. 25) fikri ilə də razılaşa bilmə-rik.

Terminologiyada standartlaşdırma, fikrimizcə, terminlərin nizama salınması zamanı lazım olan mövcud müvafiq qayda-lar sisteminə uyğunluğun yoxlanılması nəzərdə tutulur. Bu-nun üçün isə dildə əvvəlcədən hazırlanan və qanuniləşən stan-dartlar olmalıdır. Bu məsələdən bəhs edən H.Əsgərov haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, “standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədi ilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaş-dırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını ha-zırlamaq lazım gəlir” (42, s. 45). Lakin bəzi elmlərin, o cüm-lədən də psixologiyanın müstəqil bir elm kimi mövcudluğu çox uzun zamanı əhatə etmədiyindən onlara məxsus anlayış-ları ifadə edən terminlər hələ də sabitləşmə və nizama salınma dönəmindədir.

Qeyd olunanlardan belə qənaət hasil olur ki, nəinki hər hansı sahə terminologiyasında standartlaşmadan danışarkən, ümumiyyətlə, terminologiyada standartlaşdırma, unifikasiya və ya nizama salınma əvvəlcədən qəbul olunmuş standartlar və etalonlar əsasında aparılmalıdır. Həmçinin terminoloji rub-rikalar yaradılmaqla terminlərin dilimizə uyğunluğu və anla-yışı nə dərəcədə ifadə etməsi barədə konkret qənaətə gəlmək üçün müxtəlif fikir və təkliflərə baxılmalıdır. Bu isə peşəkar terminoloqların qarşıda duran ən ümdə vəzifələrindən biridir.

NƏTİCƏ

Monoqrafiyada bütün deyilənlər ümumiləşdirilərək, aşağıdakı nəticələr qeyd oluna bilər:

1. İnsanın ruh halını ifadə edən anlayışlar – psixologiya terminləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bütün tarixi dövrlərdə yer almışdır. Tarixən Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində insanın psixi dünyası ilə bağlı istifadə olunmuş sözlər və ifadələr psixologiya müstəqil elm kimi formalaşanda onun terminoloji bazasını təşkil etmişdir.

2. Psixologiya terminlərinə dair lüğətlər tərtib olunsada, psixologiya elminin son dövr sürətli inkişafını nəzərə alaraq, müasir dövrün tələblərinə uyğun ikidilli, çoxdilli, izahlı və ya ensiklopedik lüğətlərin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

3. Dildə mövcud olan sinonimlik, omonimlik və çoxmənalılıq terminə verilən tələblərdən olmasada, digər sahələrdə olduğu kimi, psixologiya terminologiyasında da bu xüsusiyyət müşahidə olunur.

4. Psixologiya terminlərində eyni və ya yaxın məfhumun sözlə ifadəsi zamanı milli və alınma terminlərin paralel işlənməsi onların sinonimliyini doğurur.

5. Psixologiya terminologiyasında bir sıra elm sahələrinə də məxsus olan terminlərin mövcudluğu sahələrarası omonimlikdən və ya transterminləşmədən bəhs açmağa əsas verir.

6. Transterminləşmə zamanı termin əvvəlki təyinatında qalır, sadəcə elmdə yeni anlayışlar yarandığı zaman həmin sahədə də işlənmək imkanı qazanır. Psixologiya terminologiyasında mövcud olan sahələrarası omonimlik transtermin kimi özünü göstərir. Yəni psixologiya terminlərində sahədə-

xili omonimlikdən yox, transterminləşmədən – sahələrarası omonimlikdən danışmaq lazımdır.

7. Leksik-semantik üsulla psixologiya terminlərinin yaranması prosesində ümumişlək sözlər mənə xüsusiləşməsi və genişlənməsi yolu ilə terminləşir. Sözlər və ya terminlər mənaqlarını genişləndirərək psixologiya elminin materialı olduğu zaman onlar arasında mənə əlaqələri mühafizə olunur.

8. Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərinin xeyli hissəsi morfoloji yolla yaranmışdır. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərlə zəngin olması ilə bağlıdır. Psixologiya terminlərinin yaranmasında -lıq, -lı, -sız, -ma şəkilçiləri məhsuldarlığı ilə seçilir. Digər elm sahələrində məhsuldar olan -çı şəkilçisi ilə yaranan psixologiya terminlərinə rast gəlinmir. Psixologiya terminlərinin bir çoxu alınma olduğu üçün alınma şəkilçilərin də rolu danışılmazdır.

9. Azərbaycan dilində sintaktik üsulla formalaşan psixologiya terminləri mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında özünü göstərir. Onlardan söz birləşməsi modelində olanlar daha çoxdur. Bundan başqa, bu yolla termin yaradıcılığı: morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik üsullar kimi də sistemləşdirilir. Lakin morfoloji-sintaktik üsul psixologiya terminlərinin formalaşmasında çox fəaldır.

10. Psixologiya sahəsinə aid olan bir sıra terminlər kalka üsulu ilə yaradılmış və müasir dövrümüzdə də yaranmaqdadır. Bu üsul ilə terminlər yaradılarkən dilimizə daxil olan sözün məxsus olduğu dilin qrammatik quruluşu əsas rol oynasa da, terminlər milli dilin daxili qanunlarına tabe olur. Etimon dil baxımından Avropa dillərinə məxsus olan belə terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə rus dilinin vasitəçiliyi ilə

düzəltmə – morfoloji və mürəkkəb – sintaktik struktur şəklində kalka edilmişdir.

11. Psixologiya terminlərinin yaranmasında, dilin lüğət tərkibinə daxil olmasında psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatların, tərcümə əsərlərinin və lüğətlərin böyük rolu olduğu kimi, bu sahənin mütəxəssislərinin də mühüm xidmətləri vardır.

12. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin mənşəyi müxtəlifdir və dilimizdə milli mənşəli terminlərə nisbətən alınma psixologiya terminləri üstünlük təşkil edir. Alınma terminlərin özləri də mənşə baxımından çoxşaxəlidir. Ərəb, fars, latın, yunan, ingilis, fransız və digər dillərə məxsus terminlər var. Lakin ərəb, yunan və latın mənşəlilər daha çoxdur.

13. Əcnəbi termin Azərbaycan dilinə keçərkən səs tərkibində, qrammatik strukturunda hər hansı bir dəyişiklik olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir.

14. Dildə alınma terminlərin standartlaşdırılması, unifikasiyası və ya nizama salınması zamanı diqqətli olmalı, dilin qaydalarına tabe olaraq uğurlu işləkliyə malik olan alınmaları dildən çıxarmağa cəhd göstərməməli, milli, yaxud alınma olmasına baxmayaraq, anlayışı dəqiq ifadə edə bilən terminlərdən istifadə edilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A. Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2006, 196 s.
2. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər-nəşr, 1995, 91 s.
3. Abdullayev A., Ağayev Ş. Psixoloji terminlər haqqında. “Kommunist” qəz., Bakı, 1952, 7 avqust
4. Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı: BDU, 1998, 160 s.
5. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində ter-minoloji leksikanın inkişafı. Bakı: AzMİU, 2020, 239 s.
6. Adilov M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviatur-lar. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
7. Adilov V. Termin və ümumişlək söz // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, s. 10-14
8. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136 s.
9. Ağalarov A.M. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2000, 125 s.
10. Axundov A. Alınma sözlərin yazılışı haqqında // Ağamu-sa Axundov. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Elm və təh-sil, 2012, 464 s. səh. 335-339
11. Axundov A. Termin yaradıcılığı: yolumuz hayanadır // Axundov A. Dil və ədəbiyyat: 2 cildə, I c., Bakı: Gənc-lik, 2003, s. 303-308

12. Allahverdiyeva G. Türk və Azərbaycan dillərində hüquq terminologiyasının formalaşması və inkişafı: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2005, 143 s.
13. Alməmmədova S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları: fil.e.dok. ...diss. avtoref. Bakı, 2018, 48 s.
14. Aslanov V. Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili // Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 1984, s. 22-25
15. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
16. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2004, 304 s.
17. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
18. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
19. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
20. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
21. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
22. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
23. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
24. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 276 s.
25. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2012, 516 s.

26. Baxşəliyev Ə. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. Bakı: Maarif, 1991, 292 s.
27. Baxşəliyev Ə. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2008, 528 s.
28. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. İzahlı psixoloji lüğət. “Kommunist” qəz., Bakı, 1960, 6 avqust
29. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2009, 620 s.
30. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 156 s.
31. Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, s. 58-62
32. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерklər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 290 s.
33. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 200 s.
34. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, 203 s.
35. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
36. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi // Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 213-221.
37. Çobanzadə B. İstilah – terminoloji işləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, № 3, s. 3-5
38. Əhmədova P. Azərbaycan dilində pedaqoji terminlərin lingvistik təhlili: fil.f.dok... dis. avtoref. Bakı, 2021, 32 s.

39. Əl-Abbasi Xeyri Nəşət. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 195 s.
40. Əliyev R. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.
41. Əliyeva S. M. İngilis və Azərbaycan dillərində aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2002, 122 s.
42. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 448 s.
43. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
44. Hacıyeva M.H. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin lingvistik təhlili. Fil.ü.fəl.dok.. Diss. Bakı: 2008, 137 s.
45. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 s.
46. Həbibli R. Nitqin elmi üslubu (psixologiya təmayülü): dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil EİM, 2013, 348 s.
47. Həmzəyev M.Ə., Quliyev A.Ə. Azərbaycan dilində psixoloji terminlərin ifadə formaları haqqında / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 200-201
48. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları: dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 336 s.
49. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
50. Həsənova Ə.X. Terminologiyada çoxmənalılıq və onun mahiyyəti / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 77-78

51. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2022, 156 s.
52. Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.
53. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
54. Xəlilova T. Alınma terminlərin mənimsənilməsi yolları // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 129-134
55. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Monoqrafiya. Bakı: Maarif, 1991, 192 s.
56. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 402 s.
57. İbrahimbəyov F. Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri // İbrahimbəyov F. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr. Bakı: Mütərcim, 2017, 512 s., səh. 252-271
58. İbrahimbəyova R. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-türkcə psixoloji və pedaqoji terminlər lüğəti. Bakı: QAPP-PO-LİQRAF Korporasiyası, 2005, 208 s.
59. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 440 s.
60. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 336 s.
61. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan, 1997, 268 s.
62. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı: Elm, 1999, 100 s.
63. İsrailova S.F. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı: Təhsil, 2006, 132 s.

64. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
65. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
66. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
67. Qafarzadə Q. “İzləli psixoloji lüğətin” müzakirəsi // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1961, № 6, s. 75-78
68. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, 95 s.
69. Qarayev A.H. Terminlərin alınmasında etimon və mənbə dil məsələsi / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 106-107
70. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
71. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 216 s.
72. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, 264 s.
73. Qasıмова X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm, 2009, 128 s.
74. Qasıмова X. Yeni terminoloji lüğətlər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003, s. 77-81
75. Qasımozadə F. Terminlər dəqiq olmalıdır // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s. 38-40
76. Qənbərov A. Terminlərin yaranmasında məcazların rolu // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, s. 67-69
77. Qıpçaq M.D. “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı: MBM, 2012, 104 s.

78. Quliyeva X.V. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı: Nafta-Press, 2007, 124 s.
79. Quliyeva S.M. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri (formalaşması və inkişafı). Bakı: Nurlan, 2003, 184 s.
80. Quliyeva T.Z. Terminoloji yeniləşmə prosesində alınma problemi. Tbilisi: 1997, 72 s.
81. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
82. Qurbanova L. Bir daha terminologiyada sinonimlik məsələsi barədə // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, № 4, Bakı: 2004, s. 84-87
83. Leonard Blumfild Dil. (tərcümə). Bakı: Prestij çap evi, 2013, 520 s.
84. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
85. Məhərrəmli Q. İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2014, 240 s.
86. Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: ADU, 1960, 120 s.
87. Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. II nəşr. Bakı: Azərnəşr, 1999, 149 s.
88. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 312 s.
89. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 488 s.
90. Məmmədli N. Yunan və latın mənşəli beyəlmiləl termin elementlər lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 152 s.
91. Məmmədov A. Azərbaycanda terminologiyanın vəziyyəti: leksikoqrafiya, unifikasiya və koordinasiya problemləri // Sosial tədqiqatlar. Cild 2. № 1. Bakı, 2022, s. 77-92

92. Məmmədova Z.T. İnternasionalizmlər və onların dildə ifadəsi // BDU-nun xəbərləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, № 3, s. 5-11
93. Məmmədov İ. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: Təhsil, 2002, 76 s.
94. Məmmədov M.Y. Bəzi psixoloji terminlərin ana dilində qarışığı haqqında / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 216-217
95. Mirzəyev H.A. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. Bakı: Təhsil NPM, 2010, 164 s.
96. Mola Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
97. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II kitab. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022, 1152 s.
98. Nəzərova A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
99. Orucov Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri // Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 1984, s. 9-14
100. Paşayeva Ş.R. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminləri. Bakı: Təhsil, 2005, 164 s.
101. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1956, 80 s.
102. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1958, 78 s.
103. Rəhimov M. Alınma terminlərin unifikasiyası haqqında // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 171-175
104. Rəhimov M.N. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...dis. Bakı, 2008, 173 s.

105. Rusca-Azərbaycanca lüğət: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 728 s.
106. Rüstəmov C.R. Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...dis. Bakı, 2006, 133 s.
107. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 1997, 191 s.
108. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
109. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
110. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.
111. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
112. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, 484 s.
113. Sadıqova S.A. İzahlı yeni terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 2022, 224 s.
114. Seyidəliyev N.F. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 120 s.
115. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. II nəşr. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
116. Şah İsmayıl Xətayi Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
117. Ümumi psixologiya. Bakı: Maarif, 1982, 494 s.
118. Ümumi psixologiya. Psixologiya (Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həməzəyevin elmi redaktorluğu ilə). Bakı: YYSQ, 2014, 434 s. <http://kitabxana.net/files/books/file/1414873137.pdf>

119. Verdiyeva Z. Terminologiyada sinonimlik problemi / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 68-71
120. Yusifzadə A. Psixologiya terminləri məsələlərinə diqqəti artırmalı // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1975, № 12, s. 46-50
121. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-çap, 2006, 571 s.

Türk dilində

122. Altaylı Seyfettin Azərbaycan türkçesi sözlüğü II. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1994, 1292 s.
123. Budak S. Psikoloji sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009, 975 s.
124. Ülkü V. Söz Varlığında Değişmeler // Türk Dili Dergisi, № 587, 2000, s. 467-476
125. Zülfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: 2. bsk., Türk Dil Kurumu, 2011, 213 s.

Rus dilində

126. Авербух К.Я. Общая теория термина. Иваново: 2004, 252 с.
127. Ахманова О. Словарь-лингвистических терминов. Москва, 1966, 607 с.
128. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: Харьковский Университет, 1972, 215 с.

129. Альмуханова А.Б. Большая психологическая энциклопедия. Москва: Эксмо, 2007, 544 с.
130. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва: Учпедгиз, 1959, 78 с.
131. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Москва: Просвещение, 1987, 160 с.
132. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка, 1 т, Киев: 1952, 446 с.
133. Волкова И.Н. Терминологические стандарты как особый вид словарей нормативного типа // Словарные категории. Москва: Наука, 1988, с. 202-208.
134. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). Москва: изд-во МГУ, 2000, 128 с.
135. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006, 560 с.
136. Гречко В.А. Синонимия терминов // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск: НГУ, 1974, с. 147-150
137. Гринёв С.В. Основы лексикографического описания терминосистем: Дисс... докт. филол. наук. Москва, 1990, 436 с.
138. Даниленко В.П. Русская терминология. Москва: Наука, 1977, 246 с.
139. Жирмунский В.М. История немецкого языка. Москва: Изд-во литературы на иностранных языках, 1965, 408 с.
140. Калинин А.В. Лексика русского языка. Москва: Изд-во Московского Университета, 1971, 231 с.

141. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. Москва: Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.
142. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, 1955, 396 с.
143. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии, Москва: Из-во АН СССР, 1961, с. 47-70
144. Словарь иностранных слов. /Под редакцией И.Влехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Локшиной, Ф.Н.Петрова/ Москва: Русский язык, 1980, 620 с.
145. Сорокина Э.А. Когнитивные аспекты лексического проектирования (к основам когнитивного терминоведения) // Автореферат дисс.. д-ра филол. наук. Москва, 2007, 34 с.
146. Султан Маджид Ганиев. Русско-тюркский словарь. Баку: 1922, 500 с.
147. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва: Наука, 1989, 246 с.
148. Уздеева З.И. Терминологическая область «заимствование» в контактной лингвистике. Фундаментальные исследования № 11, 2014, филологические науки, стр. 460-464. <http://www.fundamental-research.ru/pdf/-2014/11-2/35547.pdf>
149. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учеб. для филол. спец. вузов. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1990, 415 с.
150. Хайбулина Г.Н. Структурно-семантические особенности психологической терминологии в современном русском языке: Дисс... канд. филол. наук. Уфа, 2012, 222 с.

151. Эргашева Г.К. Отражение психологических терминов в русско-узбекских словарях // Вестник Челябинского государственного университета. 2011, № 37 (252), с. 163-165

İngilis dilində

152. Adrian Furnham 50 psychology ideas. You really need to know. London: Quercus Publishing Plc. 2008, 208 p.
153. Colman A.M. A Dictionary of Psychology. Third edition. New York: Oxford University Press, 2009, 882 p.

İnternet resursları

154. <http://kayzen.az/blog/psixologiya/8001/az%C9%99rbaycanda-elmi-psixologiya.html>
155. <http://www.loqos.az/meqaleler/view?id=28&hid=58>
156. http://www.psm.az/uploads/faydali_melumatlar/Psi-xi_saglamliq_sahesinde_milli_strategiya.pdf
157. http://psixologiya.net/sual_cavab/29-psixoloji-terminl601r.html

Ramil Əkbər oğlu Bayramov
Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin
lingvistik təhlili

Xülasə

Kitabda Azərbaycan dilində mövcud olan psixologiya terminləri dilçilik nöqteyi-nəzərdən araşdırılır. Psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində yeri müəyyənləşir, onların dildə işlənmə tarixi, semantik özəllikləri, yaranma üsulları konkret nümunələrlə əsaslandırılır, əcnəbi psixologiya terminlərinin mənşəyi, dilə daxilolma səbəbləri, mənimsənilmə prosesi və unifikasiya məsələsi tədqiq edilir.

Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində psixologiya terminlərinin yeri” adlanan birinci fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Burada psixologiya terminlərinin dildə işlənmə tarixi Azərbaycan dilinin faktik materialları əsasında araşdırılaraq iki dövrdə sistemləşdirilir: 1. psixologiyanın fəlsəfə elminin tərkib hissəsi kimi formalaşdığı zamandan XX əsrin əvvəllərinədək olan dövr; 2. XX əsrin əvvəllərindən hal-hazır qədərki dövr. Burada həmçinin psixologiya terminlərinin inkişafında lüğətlərin rolu, terminlərin leksik-semantik özəllikləri, onların omonimlik, sinonimlik və çoxmənalılıq problemi araşdırılır.

Beş yarım-fəsildən ibarət olan ikinci fəsil “Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma üsulları” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində psixologiya ter-

minlərinin əmələ gəlməsi söz yaradıcılığı texnikasının meyarlarına əsaslanır. Buna uyğun olaraq, psixologiya terminləri yaranma baxımından 1. leksik-semantik, 2. morfoloji, 3. sintaktik, 4. kalka, 5. abreviatura şəklində qruplaşdırılır və nümunələrlə əsaslandırılır.

“Azərbaycan dilində əcnəbi psixologiya terminləri” adlı üçüncü fəsil üç yarımfəsildə sistemləşdirilir. Burada alınmalar mənşə və ya etimon dil baxımdan ayrılıqda təhlil edilir, beynəlmiləl terminlərin mahiyyəti açıqlanır, alınmaların mənimsənilmə prosesi kimi 1. fonetik-qrafik mənimsəmə, 2. leksik-semantik mənimsəmə, 3. qrammatik mənimsəmə konkret nümunələrin əsasında nəzərdən keçirilir.

“Nəticə”də tədqiqat zamanı əldə edilmiş, ümumiləşdirilmiş yekun fikir və qənaətlər öz əksini tapır.

Рамиль Акбер оглу Байрамов
Лингвистический анализ психологических
терминов в Азербайджанском языке

Резюме

В монографии проводится лингвистический анализ психологических терминов в азербайджанском языке. Определяется место психологических терминов в терминологической системе азербайджанского языка, прослеживается история их употребления, пути и способы образования; на основе конкретных примеров анализируются их семантические особенности, причины проникновения заимствованных психологических терминов в азербайджанский язык; исследуются их происхождение и адаптация.

Монография состоит из «Введения», трёх глав, «Заключения», списка использованной литературы.

Первая глава монографии «Место психологических терминов в терминологической системе азербайджанского языка» состоит из трёх подглав. В этой главе на основе фактического материала прослеживается история употребления психологических терминов в азербайджанском языке по двум периодам: 1. Период со времени формирования психологии как составной части философской науки – до начала XX века; 2. Период с начала XX века по настоящее время. В главе также отмечается роль словарей в развитии психологической терминологии, анализируются лексико–семантические осо-

бенности психологических терминов, рассматривается проблема их омонимии, синонимии и полисемии.

Во второй главе монографии «Пути образования психологических терминов в азербайджанском языке», состоящей из пяти подглав, отмечается, что образование психологических терминов в азербайджанском языке основывается на критериях техники словообразования. В соответствии с этим психологические термины с точки зрения способов образования группируются и анализируются на материале азербайджанского языка следующим образом: 1) лексико-семантический способ; 2) морфологический способ; 3) синтаксический способ; 4) калька; 5) аббревиатура.

Третья глава монографии «Заимствованные психологические термины в азербайджанском языке», состоящая из четырёх подглав, посвящена анализу заимствованных психологических терминов с точки зрения их происхождения и языка – этимона. В этой главе раскрывается сущность интернациональных терминов, на основе конкретных примеров исследуются различные виды адаптации заимствований: 1) фонетико-графическая; 2) лексико-семантическая; 3) грамматическая.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Ramil Akber oğlu Bayramov
Linguistic analysis of psychological terms
in the Azerbaijani language

Summary

The monography deals with the linguistic analysis of the psychological terms in the Azerbaijani language. The place of the psychological terms in the terminological system of the Azerbaijani language is determined; the history of their use, ways of their formation are traced; their semantic peculiarities are analyzed on the basis of the concrete examples; the reasons of the penetration of the borrowed psychological terms in the Azerbaijani language are explained; their origin and adaptation are studied.

The monography consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion”, the list of references.

The first chapter of the monography “The place of psychological terms in the terminological system of the Azerbaijani language” consists of three subchapters. In this chapter the history of the use of the psychological terms in the Azerbaijani language is traced on the basis of the factual material upon two periods: 1. From the time of formation of psychology as a part of philosophical science before the XX century; 2. From the beginning of the XX century to the present.

The role of dictionaries in the development of the psychological terminology is also emphasized; the lexical-semantic peculiarities of the psychological terms are analyzed; the

chapter also considers the problem of their homonymy, synonymy and polysemy.

The second chapter of the monography “The ways of formation of psychological terms in the Azerbaijani language” consists of five subchapters. It is noted that formation of the psychological terms in the Azerbaijani language is based on the criteria of word formation technique. According to it, the psychological terms are grouped and analyzed based on the material of the Azerbaijani language from the standpoint of ways of formation as follows: 1) lexical-semantic way; 2) morphological way; 3) syntactic ways; 4) calque; 5) abbreviation.

The third chapter of the monography “The loan words of the psychological terms in the Azerbaijani language” that consists of four subchapters deals with the analysis of the borrowed psychological terms from the standpoint of their origin and language – etymon. In this chapter the essence of international terms is revealed; the different kinds of adaptation of the borrowed terms are analyzed on the basis of the concrete examples: 1) phonetic-graphic; 2) lexical-semantic; 3) grammatical.

“Conslusion” contains the generalization of the main results and findings of the research.

PSIXOLOGİYA TERMİNLƏRİNİN QISA İZAHLI LÜĞƏTİ

Abaziya – əsəb sisteminin pozulması ilə bağlı xəstəliklər nəticəsində insanın yerimək qabiliyyətinin itməsidir.

Adaptasiya – Müəyyən qıcıqlandırıcının hər hansı hissə uzun müddət fasiləsiz olaraq təsir göstərməsi nəticəsində həssaslığın dəyişməsi adaptasiya adlanır.

Adət – tələbata çevrilən vərdəşdir.

Affekt – sürətlə yaranan, kəskin xarici ifadəyə malik olan qısa müddətdə davam edən və iradi nəzarətin pozulması ilə müşayiət edilən emosional haldır.

Ajiotaj – hər hansı iş və ya hadisə ətrafında maraqların toqquşmasından doğan əsassız təşviş; bir şeyin qeyri-adi kimi qələmə verilməsi cəhdi, konkret bir məsələ ətrafında şisirdilmiş hay-küy, süni həyəcan.

Ajitasiya – qüvvətli həyəcan halı; oyanıqlıq halı.

Altruizm – öz maraqlarını nəzərə almadan başqalarının xeyrinə fəaliyyət göstərmək və ya daim bu fəaliyyətə hazır olmaq; eqoizmin əksi olan insani keyfiyyət.

Amneziya – yaddaşın, hafizənin korlanması, itməsidir.

Anosmiya – iy duyğularının pozulması, ya tamamilə yox olmasıdır.

Appersepsiya – Qavrayışın insan psixi həyatının məzmunundan, şəxsiyyətindən, keçmiş təcrübəsindən asılılığı appersepsiya adlanır.

Autizm – şəxsiyyətin özünə qapılması halıdır. İnsan ətrafdakılarla ünsiyyətdən, təmasdan qaçır və ancaq öz hisslərinə, öz dünyasına qapılır.

Autogen məşq (AM) – psixofizioloji vəziyyətin özünü-təlqinetməyin kompleks metodudur; xüsusi psixi və fiziki məşqlər vasitəsilə insanın özünə nəyisə təlqin etməsi, özünü inandırmasıdır.

Bacarıq – Yeni şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq iş üsullarının seçilməsi və həyata keçirilməsi üçün mövcud bilik və vərdislərdən istifadə olunması bacarıq adlanır.

Cəsarət – xarakter keyfiyyəti olub, iradi işin mərhələsində özünü göstərən psixi xüsusiyyətdir.

Dadbilmə duyğusu – Dadbilmə duyğusunun qıcıqlandırıcıları orqanizm tərəfindən qəbul edilən qida maddələrinin kimyəvi xassəsidir.

Dalğınlıq – diqqətin mərkəzləşə bilməməsidir, yəni dalğınlıq halında insan bu və ya digər obyekt üzərində cəmləşə bilmir.

Depressiya – həm müxtəlif xarici təsirlərin nəticəsində, həm də heç bir zahiri səbəb olmadan yarana bilən, ciddi səbəb olmadan bədbinlik, kefsizlik, kədər, ümitsizlik, acizlik və bu kimi hisslərlə müşahidə edilən ruh düşkünlüyüdür.

Dəri duyğuları – xarici aləm cisimlərinin bir sıra xassələrini əks etdirir. Dəri duyğuları üç yerə ayrılır: *toxunma, temperatur, ağrı duyğuları*.

Diqqət – psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir.

Diqqətin davamlılığı – onun ümumi bir məqsədə təbə olan obyektlər üzərində uzun müddət və fasiləsiz olaraq saxlanılmasında ifadə olunur.

Diqqətin həcmi – eyni vaxtda əhatə olunan, aydın dərk olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir.

Diqqətin keçirilməsi – diqqətin şüurlu surətdə bir obyektdən başqa obyektə və ya bir fəaliyyətdən başqa fəaliyyətə yönəldilməsidir.

Diqqətin mərkəzləşməsi – bu zaman şüur bir obyekt və ya bir fəaliyyətə yönəlir, başqalarından uzaqlaşır.

Diqqətin paylanması – eyni vaxtda iki müxtəlif və daha artıq işi yerinə yetirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur.

Diqqətin tərəddüdü – diqqətin dinamik xüsusiyyətlərindən biri olub insan şüurunun əsas obyektdən kənar obyektə keçməsi və yenə də əsas obyektə qayıtmasında ifadə olunur.

Diqqətin yayınması – diqqətin hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olmayan cisim və hadisə üzərinə yönəlməsində ifadə olunur.

Duyğular – obyektiv reallığın hissi əksi olub, həmin anda hiss üzlərimizə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı əlamətlərinin, xassələrinin beyində əksindən ibarət olan sadə psixi prosesə deyilir.

Duyğunun aşağı mütəlq həddi – Hər cür qıcıqlandırıcı duyğu əmələ gətirə bilmir. Duyğu oyatmaq üçün qıcıqlandırıcı minimal intensivliyə malik olmalıdır. Qıcıqlandırıcının bu minimal intensivliyi aşağı mütəlq hədd adlanır.

Duyğuların davamlılığı – onun zaman xarakteristikasından ibarətdir.

Duyğunun fərqləndirmə həddi – Eynicinsli qıcıqlandırıcıların qüvvələri arasındakı güclə duyulan ən az fərqə duyğunun fərqləndirmə həddi deyilir.

Duyğuların intensivliyi – onun kəmiyyət xarakteristikası olub, təsir edən qıcıqlandırıcıların qüvvəsi və reseptorun funksional vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Ehtiras – qüvvətli, uzunmüddətli və dərin hissdır. Ehtiras insanın şüurunun, daxili qüvvələrinin cəmləşməsində, müəyyən vahid məqsədə yönəlməsində öz əksini tapır.

Ehtizaz duyğuları – kar və korlarda inkişaf edib. Adi hallarda eşitmə duyğuları 1 saniyədə 20-30 rəqsdən 20-30 min rəqsə qədər olan aralıqdakı dalğaları tuta bilir. Lakin bundan aşağı tezlikli rəqsləri də məs, 10-15 rəqs də qəbul edilə bilər. Belə rəqslər eşitmə üzvü ilə yox sümüklə qəbul edilir. Həmin səslərin qəbulu ilə bağlı duyğular ehtizaz duyğuları adlanır.

Egoizm – öz şəxsi maraqlarını hər şeydən üstün tutmaq; altruizmin əksi olan əxlaqi keyfiyyət.

Emosional – tez duuşulanan, hisslərini saxlaya bilməyən, tez həyəcanlanan.

Emosional hafizə – keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanması və yadasalınmasıdır.

Eksteriorizasiya – fikri əməliyyatların xarici əməliyyatlara çevrilməsi eksteriorizasiya adlanır.

Ekstroreseptiv duyğular – Onların *reseptorları* bədənin səthində yerləşir, xarici aləmdə olan cisim və hadisələrin xassələrini əks etdirirlər. *Görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri duyğuları* da bu qrupa daxildir. Ekstroreseptorları 2 qrupa bölmək olar: kontakt və distant reseptorlar. *Toxunma, dadbilmə* kontakt, *eşitmə, görmə, iybilmə* distant duyğulardır.

Emosiya – gerçəkliyin əks etdirilməsi prosesində insanda yaranan hissi hal.

Empatiya – ünsiyyət prosesində müqabil tərəfin emosional vəziyyətinə şərik olmaqdır. Bu sözün mənası yunancadan tərcümədə başqasının dərdinə şərik olmaq deməkdir.

Epilepsiya – nevroloji xəstəlik – beyində patoloji oyanıq sahənin yaranması və bunun nəticəsində tutmalar, qıcolma zamanı sinir impulslarının üzə çıxması.

Eşitmə duyğuları – Eşitmə duyğularının qıcıqlayıcısı müxtəlif uzunluğa malik səs dalğalarıdır. İnsanın eşitmə analizatoru saniyədə 16-dan 20 000 hers (hers səs əmələ gətirən dalğaların tezliyinin fiziki ölçü vahididir) tezliyə malik olan səs dalağalarını əhatə edir. Eşitmə duyğuları səsin hündürlüyünü, gurluğunu və tembrini əks etdirir.

Eyforiya – yüksək, şən əhvali-ruhiyyə, müvəffəqiyyətdən başgicəllənmə; insanın məmnuniyyət duyduğu və özünü yaxşı hiss etdiyi bir ruhi vəziyyətdir.

Əhval – dedikdə çox zəif cərəyan edən emosional halət nəzərdə tutulur.

Fəaliyyət – subyektin şüurlu olaraq qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqda özünü göstərən psixi fəallıq formasıdır. Fəaliyyətin strukturu məqsəd, motiv, məqsədə çatma üsulları, şərait və nəticədən ibarətdir.

Fərd – özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıqdır.

Fərqləndirmə həssaslığı – Eynicinsli qıcıqlar arasındakı ən az fərqi duyma qabiliyyətinə fərqləndirmə həssaslığı deyilir.

Fleqmatik – Hippokratın insanda aşkar etdiyi dörd temperamentdən biri; ləngliyi, sakitliyi, hiss-həyəcanını az büruzə verməsi ilə fərqlənən adam.

Frustrasiya – (latınca frustratio-alданmaq, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu) – insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir.

Görmə duyğusu – sayəsində biz cisimlərin forma və rəngini, ölçüsünü, həcmi, məsafəsini dərk edirik. Bu duyğu rənglərin və işığın inikasından ibarətdir. Görmə duyğularının reseptorları gözün torlu qışasında yerləşir. Burada iki cür hüceyrələr: çöpcüklər və kolbacıqlar mövcuddur. **Çöpcüklər** işığı, **kolbacıqlar** isə rəngləri duyma orqanıdır. Çöpcüklər pozulduqda toyuq korluğu, kolbacıqlar pozulduqda isə yarasa korluğu baş verir.

Hallusinasia – insanın psixikasına təsir edən xəstəlik hallarında meydana çıxan qeyri-real, fantastik obrazlardır.

Hafizə prosesləri – dərk olunan cism və hadisələrin yadda saxlanması, hifz olunması, yada salınması və tanınması.

Hərəkət hafizəsi – müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yadasalınmasıdır.

Hərəkət qavrayışı – cismin istiqamətinin, sürətinin inikasıdır. Hərəkət qavrayışı cismin yerdəyişmə sürətindən, uzaqlığından, həmçinin müşahidəçinin özünün məkanda hərəkətindən asılıdır.

Həssaslıq – analizatorun duyma qabiliyyətidir. Həssaslığın iki növü var: mütləq və fərqləndirmə həssaslığı. Bunlar duyğunun mütləq və fərqləndirmə hədləri ilə ölçülür.

Hipnoz – söz, baxış və s. vasitələrlə insanı idarə olunan vəziyyətə salmaq; kənar təsirlə baş-beyin tormozlanması nəticəsində yaranan yarıyuxulu hal.

Hisslər – insanın dərk etdiyi cism və hadisələrə münasibətdir.

Xarakter – Şəxsiyyət üçün tipik olan fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşan və təzhür edən, tipik şəraitdə

üzə çıxan və şəxsiyyətin bu şəraitə olan münasibəti ilə müəyyən edilən özünəməxsus fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusuna xarakter deyilir.

Xarakterin aksentuasiyası – dedikdə, onun ayrı-ayrı xarakter əlamətlərinin normadan artıq güclənməsi nəticəsində əmələ gələn kənar ifrat variantları nəzərdə tutulur. Aksentuasiya – latınca vurğu deməkdir.

Xasiyyət – insanın hərəkət və davranışlarında özünü göstərən əsas və ən sabit psixik xassələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin məcmusu, təbiətində olan xüsusiyyət, xarakter.

Xatirə – yadasalmanın xüsusi bir formasıdır. Bu, keçmişimizin zaman və məkanca məhdudlaşan surətlərinin yada salınmasıdır.

Xəyal – arzu edilən gələcəyin surətlərinin yaradılmasından ibarət olan təxəyyül prosesidir.

Xolerik (temperamentin tiplərindən biri) – cəld, çalışqan, fəal, coşqun, lakin rəftar və davranışlarında hövsələsiz, tez özündən çıxan adam.

Xülya – həyatda təcəssümü mümkün olmayan surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi hadisəyə deyilir.

İdrak – obyektiv varlığı əks etdirən ən mürəkkəb fəaliyyət növüdür.

İxtiyari hafizə – Əgər insan qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyur və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, hafizə ixtiyari səciyyə daşıyır.

İxtiyari qavrayış – Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq bir obyektə başqalarından ayıraraq qavradıqda baş verən inikas prosesinə ixtiyari qavrayış deyilir.

İxtiyari yaddasaxlama – bunun üçün insan qarşısına xüsusi məqsəd qoyur, materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, müəyyən üsul və qaydalardan istifadə edir. Bu, şüurlu surətdə tənzim edilən, müəyyən istiqamətə yönəldilən prosesdir.

İllüziya – Cisimlərin təhrif olunmuş şəkildə qavranılması illüziya adlanır.

İmprinting – quş və heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağlarında bilavasitə yaxınlıqda yerləşən mütəhərrik cisimləri təsbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətinə deyilir.

İnikas – xarici aləmin surətlər şəklində xəyalımızda canlanmasıdır.

İnkişaf psixologiyası – psixoloji elm sahələrindən olmaqla insanın psixi xüsusiyyətlərinin yaşla bağlı inkişaf problemlərini özündə əks etdirən elm sahəsidir.

İnsayt – anlama, birdən başa düşmək deməkdir.

İnstinkt – qeyri-iradi, qeyri-şüuri reaksiya, hərəkət.

İnteriorizasiya – maddi (əşyavi) əməliyyatların fikri əməliyyatlara çevrilməsi interiorizasiya adlanır.

İntizamlılıq – şəxsin qəbul edilmiş qayda və qanunlara əməl etməsi ilə xarakterizə olunan keyfiyyətdir.

İntroreseptiv duyğular – orqanizmin daxili proseslərinin vəziyyəti haqqında signal verir və mədə-bağırsaq divarlarından, ürək və qan-damar sistemindən və s. orqanlarından gələn informasiyaları beyinə ötürür. İntroreseptiv duyğulara əsasən *achlıq*, *susuzluq* tələbatlarının ödənilməsi və ya ödənilməməsi ilə bağlı duyğular daxildir.

İntuisiya – geniş məntiqi mühakimə yürütmədən dərkətmə, sezmə, duyma, fəhm, ürəyə damma.

İradə – ali psixi funksiya kimi, insanın həyatı prosesində formalaşır. İradə insanın öz fəaliyyətini şüurlu surətdə tənzim edib, qarşıya çıxan çətinlik və maneələrə üstün gəlməsində, özünüidarəetmə bacarığında təzahür edir.

İradənin mütəşəkkilliyi – qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün işi planlaşdırmaqda və fəaliyyət zamanı ardıcılıq göstərməkdə ifadə olunur.

İstedad – bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərin özünəməxsus birliyi.

İş – psixologiyada cismlərin vəziyyətini və ya xassələrini dəyişməyə yönəlmiş hərəkətlərə maddi (əşyavi) iş və hərəkətlər deyilir.

İşgüzarlıq – mühüm iradi keyfiyyətlərdən biri olub, başlanan hər hansı bir işi, fəaliyyəti tədriclə, ardıcıl olaraq, axıra qədər icra etməkdir.

İybilmə duyğusu – havada həll olmuş kimyəvi maddələri inikas etdirir. İybilmə duyğusunun reseptoru burun boşluğunun yuxarısında yerləşir. Bu hissədə yerləşən hüceyrələr müxtəlif iylərə qarşı çox həssas olur.

Qabiliyyətlər – şəxsiyyətin fərdi psixi xassəsi olub, fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasını təmin edir və bu fəaliyyət üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasının dinamikasında meydana çıxır.

Qavrayış – hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin bütün əlamət və xassələrin bütövlükdə inikasından ibarət olan idrak prosesidir.

Qavrayışın sabitliyi – obrazın qavranılmasının fiziki şəraitdən qeyri-asılılığını ifadə edir. Bu isə özünü qavranılan obrazın sabitliyində göstərir. Predmetdən hiss orqanlarına

gələn siqnallar daima dəyişsə də, onların rəngi, forması və ölçüsü bizim tərəfimizdən sabit qavranılır.

Qavrayışın strukturluğu və ya təamlığı – bu xarakteristika qavrayışı keyfiyyət baxımından duyğudan fərqləndirir. Yəni əgər duyğuda predmet və ya təzahürün ayrı-ayrı xüsusiyyətləri əks olunursa qavrayış tam bir obrazdır.

Qavrayışın mənalılığı – qavrayışı mənalandırmaq, predmeti müəyyən predmetlər sinfinə aid etmək deməkdir.

Qavrayışın seçiciliyi – bizi əhatə edən külli miqdarda qıcıqlandırıcılardan məhz bizə lazım olanının seçilməsidir. Qavrayışın seçiciliyi daxili və xarici amillərlə əlaqədar olur.

Qeyri-ixtiyari diqqət – zamanı insanın psixi fəaliyyəti ətraf cism və hadisələrdən asılı olaraq yönəlir. Buna görə, qeyri-ixtiyari diqqət adamın hazırlığı olmadan, qarşıya məqsəd qoymadan, niyyətsiz şəkildə qıcıqlandırıcının bilavasitə təsirlə əmələ gəlir, yalnız qıcıqlandırıcı təsir etdiyi müddətdə mövcud olur.

Qeyri-ixtiyari hafizə – Əgər bu və ya digər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etmədən, heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu qeyri-ixtiyari hafizə adlanır.

Qeyri-ixtiyari qavrayış – Qarşıya xüsusi məqsəd qoymadan hər hansı bir obyektin qavranılmasına qeyri-ixtiyari qavrayış deyilir.

Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama – cismin dəfələrlə, təkrarən qavranılması sayəsində baş verir. Bu halda qarşıya xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyulmur, cismin və ya hadisənin yadda saxlanması üçün iradi səy göstərilmir.

Qətiyyət – hər hansı məsələ ilə bağlı heç bir tərəddüd etmədən, vaxtında düşünülmüş qərar qəbul etməkdə ifadə olunur. Məqsəd aydın olduqda insan qətiyyətli addımlar atır.

Qətiyyətlilik – məqsəd aydınlığı və inam hissi (yəqinlik) ilə sıx bağlıdır.

Qətiyyətsizlik – inamsızlıq, zəiflik, qorxaqlıq və məqsədin aydın dərk olunmaması və s. səbəblərlə bağlı olur.

Qıcıqlanma – canlı orqanizmin bioloji əhəmiyyətli təsirlərə cavab vermək qabiliyyətidir.

Qısamüddətli hafizə – İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı operativ surətdə tutmağa, dəyişdirməyə və canlandırmağa qısamüddətli hafizə deyilir.

Qorxaqlıq – insanın motivasiya sahəsi ilə bağlı olub, sosial keyfiyyət kimi, ətraf aləmdə baş verən hadisələrə münasibətdə özünü göstərir. Qorxaqlıq *inamsızlıqla, cəsarətsizliklə, qətiyyətsizliklə* çulğalaşan keyfiyyətdir.

Qorxu – insanı hər hansı görəcəyi və ya görməyəcəyi işdən çəkindirəcək bir duyğudur, hissidir.

Ləngimə – sinir hüceyrələrinin nisbi fəaliyyətsizlik halı olub, oyanmanın əksini təşkil edir və onun qarşısını alır.

Melanxolik – Hippokratın fərqləndirdiyi dörd temperament növündən biri; ruh düşkünlüyü, məyusluq, uğursuzluqdan tez sarsılma, güclü hisslərin zahirən zəif ifadəsi ilə müşayiət olunan temperament.

Məkan qavrayışı – cisimlərin məkan münasibətlərinin inikası olub, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. Məkanın qavranılmasında əsasən görmə analizatoru iştirak edir.

Məqsəd – fəaliyyət zamanı insanın nəticəyə doğru yönəlməsi, yaxud da fəaliyyətin sonunda əldə edilən nəticəyə deyilir.

Mənlik şüuru – insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir.

Mərdlik – mürəkkəb iradi keyfiyyət olub, onun yüksək mənəvi inkişafa malik olmasının təzahürüdür. Mərdlik yüksək şüurluluğu ifadə edir. Mərd adam ruhi və əxlaqi cəhətdən büxtələşmişdir, onda möhkəm əxlaq əqidələri vardır. Mərdlik və cəsarət vəhdətdədir. Bir-birini şərtləndirir. Mərdliyin yüksək təzahürü qəhrəmanlıqdır.

Məsuliyyətlilik – şəxsın yerinə yetirdiyi fəaliyyət, davranış və rəftarı qarşısında daşdığı cavabdehlik hissi ilə bağlıdır.

Motiv – insanı fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir.

Motivasiya – motivlər birliyi olub, şəxsiyyətin fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirir.

Müstəqillik – insanın hər hansı fəaliyyəti heç bir kömək, göstəriş olmadan həyata keçirmək qabiliyyətidir. Müstəqil adam qəbul etdiyi qərardan dönmür, tənqid və özünü-tənqidi sevir, səhvlərini etiraf edir, düzgün və ağıllı məsləhətlərə qulaq asır və ona əməl edir.

Mütləq həssaslıq – Ən zəif qıcıqlayıcını duyma qabiliyyəti mütləq həssaslıq adlanır. Mütləq həssaslıqla duyğunun aşağı mütləq həddi tərs mütənasibdir.

Nevroz – ruhi sarsıntı, psixi gərginlik və s. nəticəsində mərkəzi sinir sisteminin pozulması, ruhi xəstəlik.

Operativ hafizə – dedikdə müəyyən fəaliyyət aktının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hər hansı məlumatın müəyyən müddət yadda saxlanması nəzərdə tutulur.

Oyaqlıq – yuxu vəziyyətinin əksinə olaraq, orqanizmin tam psixi fəallığı və şüurluluğu halıdır.

Oyanıqlıq – canlı orqanizmlərin qıcıqlandırıcının təsirinə cavabvermə xassəsinə deyilir.

Oyanma – mühitin təsiri ilə orqanizmdə - onun üzv, toxuma və hüceyrələrində, o cümlədən sinir hüceyrəsində və ya sinir hüceyrələri qrupunda əmələ gələn fəaliyyət halıdır.

Öyrənmə – müntəzəm, planlı və müəyyən üsullardan istifadə etməklə xüsusi təşkil edilən yaddasaxlamadır.

Proses – latın sözü olub, hər hansı bir hadisənin başlanması, gedişi və inkişaf mərhələlərini əks etdirir.

Psixika – yüksək surətdə təşəkkül etmiş materiyanın – beynin xassəsi olub, ətraf gerçəkliyin inikasından ibarətdir.

Psixoloji faktın keyfiyyət xarakteristikası – hər hansı bir psixi prosesin xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Psixoloji faktın kəmiyyət xarakteristikası – insanın hər hansı bir qıcığa neçə milli saniyə ərzində cavab verdiyini bu və ya digər əməliyyatı neçə saniyə ərzində icra etdiyini, neçə səhvə yol verdiyini və s. nəzərdə tutur.

Refleks – orqanizmin xarici və daxili mühitin qıcıqlarına mərkəzi sinir sisteminin iştirakı ilə verdiyi cavaba deyilir.

Refleksiya (latınca reflexio – geriye müraciət etmək deməkdir) geniş anlayışdır. Refleksiya dedikdə, birinci növbədə, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini nəzərdə tuturlar.

Sayıqlama – insan psixikasının normadan kənar, xəstə halı olub, fantastik obrazlarla, hallüsinasiyalarla müşayiət olunur.

Sensibilizasiya – Analizatorların qarşılıqlı təsiri və mümarisələr nəticəsində həssaslığın artmasına sensibilizasiya deyilir.

Səbirlilik (səbirli olmaq) – iradi güc, təkidlilik, özünü ələ almaq, inam, dözümlülük kimi keyfiyyətlərdə təzahür edir.

Sinesteziya – Qıcıqlandırıcının bir analizatora təsiri nəticəsində başqa analizator üçün səciyyəvi olan duyğunun əmələ gəlməsi.

Sözlü-məntiqi hafizə – fikirlərin, anlayışların, yadda saxlanması, hifz edilməsi və yadasalınmasından ibarətdir. Fikirlər, mülahizələr dil materiallarında maddiləşir, odur ki, bu hafizə sadəcə olaraq məntiqi deyil, sözlü-məntiqi hafizə adlanır. Bu hafizə növü yalnız insanlara məxsusdur.

Stress – fəaliyyət və ünsiyyət zamanı çətin və mürəkkəb şəraitə düşdükdə tez qərar qəbul etmək zərurəti qarşısında qaldıqda insanın keçirdiyi emosional vəziyyətə deyilir.

Şərti refleks – heyvan və insanın fərdi həyat müddətində şərtsiz reflekslər əsasında yaranan reflekslərə deyilir. İtin öz sahibini tanıması, yaxud həmişə yal yediyi qabı görərkən ağzının sulanması şərti reflekslərə misal ola bilər.

Şərtsiz refleks – anadangəlmə reflekslərə deyilir. Yeni-cə doğulmuş uşağın dodaqları anasının döşünə toxunan kimi əmmə hərəkətləri icra etməsi, alça yedikdə ağzın sulanması, göz qırpmaq şərti refleksə misal ola bilər.

Şizofreniya – hədsiz həssaslıq, əsəbilik, autizm və s. formalarda təzahür edən xroniki psixi xəstəlik, ağıldankəmlik; mənşəyi məlum olmayan psixi xəstəlik.

Şok – dərin psixi sarsıntı və ya güclü fiziki zədə nəticəsində mərkəzi sinir sisteminin pozulması və orqanizmin funksiyalarının kəskin zəifləməsi.

Talant – istedadın yüksək mərhələsi olub, müəyyən fəaliyyət sahəsində nəzəri və əməli məsələləri yaradıcılıq və orijinallıqla icra etmək, yeni məhsul yaratmaqla əlaqədar olan psixi xüsusiyyətdir.

Tanıma – yadasalmanın nisbətən aşağı səviyyəsi kimi cismin təkrarən qavranılmasına istinad edir. Bu mənada tanıma yadasalmadan sadə prosesdir və asandır.

Telepatiya – hiss orqanlarının köməyi ilə fikir və duyğuların müəyyən məsafəyə ötürülməsi; məsafədən duyma.

Təəccüb – qəfil dəyişiklik zamanı əsəb sisteminin indiki an üçün uyğun olmayan və adaptasiyaya mane ola biləcək aktivliyini saxlayır.

Təkidlilik – qəbul edilmiş qərarın icrası zamanı qarşıya çıxan çətinlik və maneələrə qarşı mübarizə aparıb, onlara qalib gəlmək və mütləq məqsədə çatmaq əzmində təzahür edir. Təkidli insan dözümlü və səbrli olur, daxili maneələrə, tərəddütlərə də qalib gəlir.

Təqlid – başqalarının davranışını olduğu kimi yamsılamaqdan ibarətdir.

Tələbat – insanın dərk etdiyi ehtiyacdır. Tələbat fəaliyyətin baş verməsi üçün bir stimül, təkan rolunu oynayır.

Təlqin – dərk etmədən başqalarının təsiri altına düşməkdir.

Tənbəllik – işgüzarlığın əksi hesab olunan xüsusiyyət kimi iradi zəifliyin təzahür formasıdır.

Tənhalıq – insanın emosional vəziyyətlərindən biridir, digər insanlarla emosional əlaqələr mövcud olmadıqda meydana gəlir.

Tərslik – iradi nöqsan kimi real şəraiti düzgün qavrayıb qiymətləndirə bilməmək və dəyişmiş şəraitə çevik münasibət bəsləyə bilməməkdə ifadə olunur. Tərslik çox vaxt bilərəkdən öz inadından dönməməkdə özünü göstərir.

Təsəvvür – hazırda qavranılmayan cisim və hadisələrin surətləridir.

Təşəbbüskarlıq – öz əməyinə böyük ictimai əhəmiyyətə malik namus və şərəf işi, igidlik və qəhrəmanlıq işi kimi baxan, ona şüurlu münasibət bəsləyən adamlara xas olan iradi keyfiyyətdir.

Tropizm – termini ilk dəfə bitkilərin günəşə doğru hərəkətlərini təsvir etmək məqsədilə işlədilmişdir. Fransız psixologiyasında tropizm termininin sinonimi kimi “taksis” terminindən istifadə olunur. Bizim ədəbiyyatda bitkilərin müvafiq reaksiyaları daha çox tropizm, heyvanların reaksiyaları isə taksis sözlərilə ifadə olunur. Bəzən həmin sözlərdən sinonim sözlər kimi də istifadə olunur.

Uzunmüddətli hafizə – isə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması ilə xarakterizə olunur.

Vərdiş – şüurlu təkrar yolu ilə hərəkətlərin qismən avtomatlaşması adlanır.

Volyuntarizm – psixi həyatın əsas faktoru kimi ağılı deyil, iradəni həlledici hesab edir.

Yaddasaxlama – gerçəkliyin cisim və hadisələrinin təsirilə duyğu və qavrayış prosesində beynimizdə əmələ gələn təəssürat və surətlərin möhkəmləndirilməsi prosesidir.

Yadasalma – yadasalma mahiyyətə beynin keçmiş təcrübədən indiki an üçün zəruri olan informasiyanı seçib ayırması, canlandırmasıdır.

Yaş psixologiyası – təlim və tərbiyə şəraitində müxtəlif yaşlı uşaqların psixikasının inkişaf dinamikasının qanunauyğunluqlarını və psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir.

Zaman qavrayışı – gerçəkliyin hadisələrinin obyektiv müddətinin, sürətinin və ardıcılığının inikasından ibarətdir.

Zəif iradəlilik – məqsədə uyğunluğun və yüksək niyyətlərin yoxluğu.

Ramil Əkbər oğlu Bayramov

1985-ci il aprelin 8-də Gədəbəy rayonunun Rüstəm Əliyev (İndiki Miskinli) kəndində ustad aşığı-şair Miskin Vəli ocağında anadan olub.

2002-ci ildə Şamət Tağıyev adına Rüstəm Əliyev kənd 2 sayılı tam orta məktəbi bitirib.

2003-2005-ci illərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində həqiqi hərbi xidmətdə olub.

2010-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin bakalavriat, 2012-ci ildə magistratura səviyyələrini fərqlənmə diplomları ilə bitirib. *“Birinci Türkoğlu qurultayda əlifba məsələsi”* mövzusunda magistr dissertasiyası müdafiə edib.

2012-2015-ci illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının 5706.01 – Azərbaycan dili ixtisası üzrə doktorantı olub. 2018-ci ildə *“Azərbaycan dilində psixologiya terminləri”* adlı dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi alıb. 2022-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetinin Azər-

baycan dilçiliyi kafedrasının elmlər doktorluğu proqramı üzrə doktorantıdır, “*Azərbaycan dilinin ayrım dialekti*” adlı dissertasiya mövzusu üzərində işləyir.

Ramil Bayramov 1 kitabın (həmmüəllif), 6 publisistik, 60-dan çox elmi məqalənin müəllifi, bir kitabın (Məhin Ağlayan söyüd. Şeirlər və poemalar. Bakı, Elm və təhsil, 2022, 324 s.) ön sözünün müəllifi və tərtibçisidir.

2012-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin “Türkoloji araşdırmalar” elmi tədqiqat laboratoriyasında çalışır. 2014-cü ildən BDU-nun Filologiya fakültəsində, 2020-ci ildən Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentiliyinin SABAH qruplarında müəllim kimi fəaliyyət göstərir.

2017-ci ildən BDU-nun Filologiya fakültəsində keçirilən elmi konfransların təşkilat komitəsinin, habelə 2020-ci ildən “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalın redaksiya heyətinin üzvü və baş redaktorun müavini. 2024-cü ildən BDU-nun Filologiya fakültəsində Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədridir.

Respublika və beynəlxalq səviyyəli bir çox konfransların iştirakçısı və bəzi müsabiqələrin qalibidir.

Ramil Əkbər oğlu Bayramov

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSIXOLOGİYA
TERMINLƏRİNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

Naşir: Elnarə Abbasova

Texniki redaktor: Asim Səfərov

Dizayner: İradə Əhmədova

Operatorlar: Həmidə Abbasova, Nurdan Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir: 14.03.2024

Çapa imzalanmışdır: 05.05.2024

Format 60x84 1/16, ş.ç.v. 9,75

Tiraj 100

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850-98-69

fuyuzat2020@gmail.com